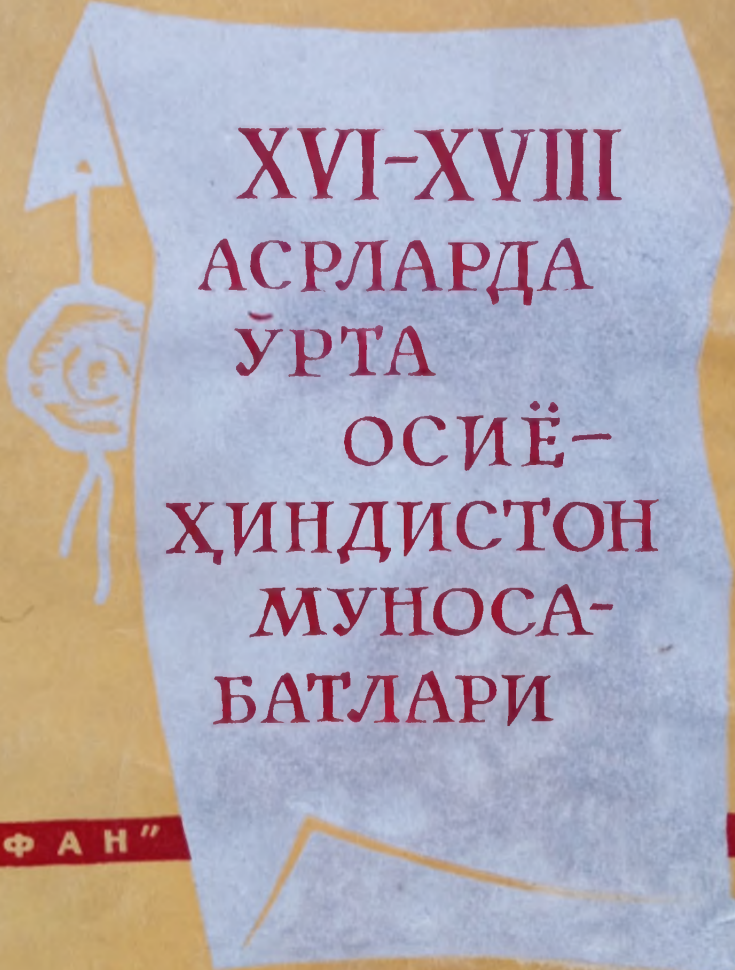

И. Ғ. Низомиддинов

ХҮҮ-ХҮШ
АСРЛАРДА
ЎРТА
ОСИЁ-
ҲИНДИСТОН
МУНОСА-
БАТЛАРИ

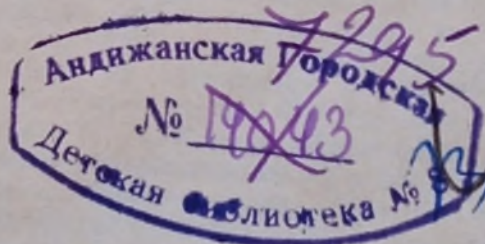
"ФАН"

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ

АБУ РАЙХОН БЕРУНИЙ НОМИДАГИ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

И. Ф. НИЗОМИДДИНОВ

XVI—XVIII АСРЛАРДА
ЎРТА ОСИЁ—ҲИНДИСТОН
МУНОСАБАТЛАРИ

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ

ТОШКЕНТ-1966

Ушбу асар XVI—XVIII асрларда Муғуллар империяси билан Бухоро хонлиги ўртасида олиб борилган иқтисодий ва сиёсий муносабатларга бағишланган бўлиб, унди икки мамлакат ўртасидаги муносабатларнинг изчил ва улар манфаатларига мос эканлигини қўлёзма манбалар ва ҳужжатлар асосида исботлашга ҳаракат қилинади. Шунингдек, китобда илова қилинган ҳужжатларнинг асл нусхаси ва уларнинг ўзбек тилига қилинган таржимаси ўзбек, тожик ва Урта Осиёда яшовчи бошқа халқларнинг маданий меросини ўрганишда ҳам муҳим роль ўйнайди.

Китоб тарихчи ва шарқшуносларга, студентларга ҳамда Урта Осиё ва Ҳиндистон муносабатлари билан қизиқувчи кенг ўқувчилар оmmasига мўлжалланган.

Масъул муҳаррирлар:

Тарих фанлари кандидатлари

И. М. ҲОШИМОВ ва Б. А. АҲМЕДОВ

КИРИШ

Совет Иттифоқи билан Ҳиндистон Республикаси ўртасидаги дўстона, иқтисодий ва сиёсий муносабатлар ўзининг кўп асрлик тарихига эга бўлиб, Ҳиндистон мустақилликка эришган сўнгги йилларда эса бу муносабатларнинг ривожланишида катта имкониятлар яратилди. Натижада ана шу масалалар ва уларнинг тарихига оид кўп илмий асарлар, мақолалар ва архив ҳужжатлари босилиб чиқдики, улар ҳар икки мамлакат ўртасидаги муносабатларни равшанлаштиришда муҳим аҳамиятга эгадирлар¹.

Бевосита Урта Осиё ва Ҳиндистон муносабатлари масаласи юзасидан ҳам баъзи бир ишлар қилинди². Совет тад-

¹ Н. М. Гольдберг, Русско-индийские отношения в XVII в., Ученые записки Тихоокеанского института, т. II, М.—Л., 1949; А. Н. Юхт, Индийская колония в Астрахани. Қаранг: журн. «Вопросы истории», 1957; Е. Я. Люстерник, Русско-индийские экономические связи в XIX в., М., «Русско-индийские отношения в XVII в.», Сборник материалов, М., 1958; Р. М. Кемр, Bharat—Rus, an Introduction to Indo-Russian Contacts and Travels from Medicvel Times to the October Rev., Delhi, ISCUS, 1958. (Кейинги саҳифаларда — Р. М. Кемр, Bharat—Rus.)

² К. А. Антонова, Очерки общественных отношений и политического строя Монгольской Индии времен Акбара (1556—1605), М., Изд-во АН СССР, 1952, стр. 234—237. (Кейинги саҳифаларда — К. А. Антонова, Очерки общественных отношений...); А. А. Семенов, К вопросу о культурно-политических связях Бухары и «Великомонгольской» Индии в XVII в., Материалы второго совещания археологов и этнографов Средней Азии, М.—Л., стр. 7—19; Н. Б. Байкова, Роль Средней Азии в русско-индийских торговых связях (первая половина XVI—вторая половина XVIII в.), Ташкент, Изд-во «Наука» УзССР, 1964; У. А. Рустамов, К истории изучения экономических, политических и культурных связей между народами Индии и Средней Азии, Труды Института Востоковедения АН УзССР, вып. 4, Ташкент, 1956; П. Расулзаде, Из истории индо-среднеазиатских политических взаимоотношений во второй половине XIX в., в сб. «Взаимоотношения народов Средней Азии с сопредельными странами Востока», Ташкент, Изд-во АН УзССР, 1963, стр. 173—194; Н. Низомидинов, Урта Осиёнинг чет эл Шарқи билан муносабатлари, Тошкент, Уздавнашр, 1961, 5—43, 100—108-бетлар.

қўқотчиларидан биринчи бўлиб тарих фанлари доктори К. А. Антонова «Акбар даври Мўғул Ҳиндистонидаги ижтимоий муносабатлар ва сиёсий тузум очерклари» номли йирик асарида Акбар давлатининг Бухоро хонлиги билан олиб борган дипломатик муносабатлари ҳақида қисқача тўхтаб ўтади.

К. А. Антонова қарийб 50 йиллик муносабатлар тарихини бир қанча саҳифаларда баён қилса ҳам текшириляётган масалаларни чуқур ўрганиб, тўғри хулосалар чиқаради.

Ҳинд ва Ғарбий Европа буржуа олимлари Ўрта Осиё ва Ҳиндистон муносабатлари тарихига оид бирмунча ишлар қилганлар. Биз ушбу ишни ёзишда немис олими Ф. А. Ноер ва ҳинд тарихчиси Р. Ч. Варма асарларидан ҳам танқидий фойдаландик³.

Сўнгги йилларда Совет Иттифоқи ва Ҳиндистон халқларининг тарихий алоқаларига бағишланган бир қанча асарлар нашр қилинган бўлса ҳам бу соҳада ҳали кўпгина илмий-тадқиқот ишлари олиб бориш лозим. Чунки бу борада, хусусан, Ўрта Осиё ва Ҳиндистон муносабатларини ўрганишда барча мавжуд қимматли қўлёзма асарлар ва ҳужжатлардан етарли даражада фойдаланилмаган. Чет эл олимлари, шу жумладан, ҳинд тарихчилари ҳам Ўрта Осиё — Ҳиндистон муносабатларини ўрганишда асосан ҳинд манбаларига, совет олимлари эса маҳаллий манбаларга асосланганлар.

Биз ушбу ишни ёзишда ҳар икки мамлакат — Бухоро хонлиги ва Ҳиндистон тарихига оид қўлёзма ва литографик асарлардан имконияти борича фойдаланишга ҳаракат қилдик. Бу ерда мисол тариқасида Бухоро тарихига оид асарлар қаторида Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Абдуллонома»сини, Муҳаммад Толиб бинни Тожиддин Ҳасанхўжанинг «Матлабут-Толибин», Муҳаммад Юсуф Муншининг «Тарихи Муқимхоний» китобини ва Муғуллар империяси тарихига оид Абулфазл Алломийнинг «Тарихи Акбаршоҳий», Бадавонийнинг «Мунтахабут-таворих», Мирза Муҳаммад Ҳодининг «Тузуки Жаҳонгирий», Бахтовархоннинг «Миротул олам», Мирза Муҳаммад Соқийнинг «Оламгирнома» ва бошқа асарларини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Бухоро — Ҳиндистон муносабатларини ўрганишда Эрон давлатининг ички ва ташқи сиёсатини яхши билиш муҳим

³ F. A. De Noer, L'Empereur Akbar, Leide, 1883. (Кейинги саҳифаларда — Ф. А. Ноер, Акбар империяси). Биз Ноер асарининг француз тилига таржима қилинган нашридан фойдаландик. Ramesh Chandra Varma, Akbar and Abdulla-khan, «Islamic culture», vol. XXI, № 4, October, 1937, p. 379—389. (Кейинги саҳифаларда — Р. Ч. Варма, Акбар ва Адуллахон).

роль ўйнайди. Шунга кўра, бу ўринда эътиборли эрон тарихчиси Искандар Муншининг «Тарихи оламорои Аббосий» номли асаридан ҳам кенг фойдаланилди.

Қўлёзма асарларнинг муаллифлари сарой тарихчилари бўлганлиги сабабли улар шоҳларни қудратли, улуғ қилиб тасвирлашга уриниб, кўпгина масалаларни тўғри ёритмаганлар, шу туфайли уларнинг далил ва мулоҳазаларига танқидий назар билан қарамоқ даркор. Биз, ўрганилаётган масалаларни тўғри тушуниш ва таҳлил этишда қўлёзма асарлардаги далилларни бошқа адабиётлардаги далиллар билан солиштиришга, бу иккала мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий аҳволини, ўша даврдаги халқаро вазиятни ҳар томонлама назарга олишга ҳаракат қилдик.

Бухоро — Ҳиндистон ўртасидаги сиёсий муносабатларнинг биз текшираётган даврдаги аҳволини ўрганишда ушбу ишда истифода қилинган (ўзбек тилига таржима қилиниб форстожик тилидаги асл нусхаси илова қилинган) 15 та ҳужжат алоҳида қимматга эгадир.

Бу ҳужжатлар Бухоро хонлари билан ҳинд подшоларининг ўзаро бир-бирларига ёзган мактуб ва номалари бўлиб, улар ҳар икки мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий муносабатларида ва бу муносабатларни ўрганишда ниҳоятда муҳим роль ўйнайди.

Бухоро хонлари томонидан Ҳиндистон подшоларига юборилган мактублар (№№ I, V, VII, VIII, IX, X, XI, XII, XIII, XIV, XV) Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондига қарашли 289 рақамли, шунингдек, Тожикистон ССР Фанлар академиясининг Шарқшунослик бўлимида сақланаётган 102 рақамли қўлёзма китоблардан (VI мактуб) олинди. Бу ҳужжатлар кўрсатилган қўлёзма асарлардан бўлак манбаларда учрамагани сабабли, уларнинг асл нусхаси ва таржимаси танқидий текширилмади.

Мўғуллар империясидан Бухоро хонлигига юборилган ҳужжатлар асосан, Акбаршоҳ номидан Абдуллахонга ёзилган учта мактуб бўлиб (II, III, IV мактублар), бу мактубларнинг матни 1863 йили Лакнавада литография йўли билан босилиб чиққан «Абулфазл Алломий мактублари»⁴дан кўчирилди. Ушбу литографик нашрни ЎзФАШИ қўлёзмалар фондида сақланаётган «Абулфазл Алломий мактублари» қўлёзмаларининг энг эски нусхаси (№ 7704) билан солиштириб,

‘ *ابوالفضل علامی مکاتبات ابوالفضل علامی* (Абулфазл Алломий, Макотиботи Абулфазл Алломий, Лакнав, 1863. Кейинги саҳифаларда—, Макотиботи Абулфазл Алломий*).

бу мактублар юзасидан танқидий матн тузишга эҳтиёж йўқ деган қарорга келдик ва шунга кўра, зикр қилинган Акбаршоҳнинг Абдуллахонга ёзган мактубларининг форс-тожик тилидаги асл нусхаси ва таржимасининг Лакнав нашрини асос қилиб олдик. Ҳужжатлар ва уларнинг таржимаси хронологик асосда тартибланди.

Бизга маълум бўлишича, Акбаршоҳнинг Абдуллахонга юборган мактубларидан биттаси (IV мактуб) немис ориенталисти Ноер томонидан немис тилига⁵, шунингдек, Забардастхон элчилиги келтирган Аврангзеб хати проф. А. А. Семенов тарафидан рус тилига таржима қилинган⁶.

Шу икки мактубдан бошқа ҳужжатлар рус ва СССРнинг бошқа халқлари тилларига таржима бўлмаган.

Шундай қилиб, мазкур ҳужжатларнинг кўпчилиги (асл нусхаси ва уларнинг таржимаси) биринчи марта нашр қилинмоқда. Шунга кўра, ушбу ҳужжатларни ўрганишда, уларни таҳлил қилишда ва айниқса, таржимасида баъзи бир хато ва камчиликларга йўл қўйилган бўлиши табиийдир.

⁵ Ф. А. Ноер, Акбар империяси, II том, 207—209-бетлар.

⁶ Муҳаммед Юсуф Мунши, Муқимханская история, перевод с тадж. проф. А. А. Семенова, Ташкент, Изд-во АН УзССР, 1966, стр. 140—145. (Кейинги саҳифаларда — Муҳаммед Юсуф Мунши, Муқимханская история).

БУХОРО ХОНЛИГИ ВА МУҒУЛЛАР ИМПЕРИЯСИ* УРТАСИДАГИ ЭЛЧИЛИК МУНОСАБАТЛАРИ

XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVIII асрда Муғуллар империяси ва Бухоро хонлигида сиёсий-ижтимоий аҳвол. Заҳириддин Муҳаммад Бобир асос солган (1526) Муғуллар империяси унинг набираси Акбаршоҳ давридан то шоҳ Аврангзебнинг вафотига қадар Ҳиндистонда ягона кучли давлат бўлиб қолади.

Акбар даврида (1556—1605) Муғуллар империяси составига шимолда Тибет чегараларидан жанубдаги Годавари дарёсигача ва Ғарбда Гужаротдан Шарқда Бангол қўлтиғигача бўлган улкан территория кирган эди. Ражпутан ҳокимликлари — Мевар ва Марвар (Амбер) ҳамда Гондванада жойлашган бир қанча майда ҳинд рожаликлари ҳам Акбар империясига бўйсундирилган эди. Шунингдек, Мальва, Берар, Гужарот, Хандеш, Кашмир ва қисман Аҳмаднагардаги мусулмон ҳокимликлари ва сўнгра Қандаҳор ҳам империяга қўшиб олинган ва 21 катта суба — ўлкалардан ташкил топган эди¹.

Муғуллар империяси — феодал жамиятидан иборат бўлиб, императорнинг ўзи эса мамлакатда биринчи катта мулк эгаси ва ер эгалари — феодаллар манфаатини ҳимоя қилувчи давлат бошлиғи ҳисобланар эди.

Муғуллар империясида ерга эгаликнинг уч асосий шакли — ҳолиса, жогирдор ва заминдор мавжуд эди.

Ҳолиса ёки давлатга қарашли ерлар подшоҳнинг шахсий мулки ҳисобланиб, улар XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVIII асрда барча ҳосилдор ерларнинг саккиздан бир қисмини ташкил қилар ва бу ерлардан тушган даромад шоҳ ҳамда

* Заҳириддин Муҳаммад Бобир асос солган Ҳиндистондаги бобирийлар давлати тарихда «Муғуллар империяси» номи билан машҳурдир.

¹ Новая история Индии, М., ИВЛ, 1961, стр. 13.

унинг оиласининг эҳтиёжларига, сарои ва шоҳ қушинини таъминлаш учун сарф қилинарди².

Мамлакатдаги деҳқончиликка яроқли асосий ерлар жогирдорлар қўлида эди. «Жогирдор»нинг луғавий маъноси «жой — олган», «жойга эгалик қилувчи» бўлиб, «жогир» асосан ҳарбий хизматлар эвазига тортиқ қилинган ерлардир. Жогир ерлар ворисий ҳисобланмас эди, жогирдорлар ўз ерларининг ҳажмига мувофиқ маълум сондаги қўшинни сақлаш ва таъминлашлари ҳамда зарур бўлган вақтда шу қўшин билан шоҳга ёрдам кўрсатишлари керак эди.

Жогир ерларнинг ҳажми турлича бўлиб, бутун бир паргана — районлар ҳам жогир сифатида тортиқ қилинарди³.

Заминдорлар — маълум ўлка ва қишлоқлардан давлатга тўланиши лозим бўлган ер солигини ижарага олган савдогарлар ичидан чиққан судхўр кишилар эди. Бу ер эгалари ижарага олган ерларига ворисийлик асосида эгалик қилардилар. Заминдорлар асосан Бангол, Биҳар ва Орисса вилоятларида асосий ер эгаларига айланмоқда эдилар.

Юқорида кўрсатилган ерга эгаликнинг учта асосий шаклидан ташқари ҳинд руҳонийлари ва рожа ҳамда ройларга тегишли кичик ер эгаликлари ва жамоа ерлари ҳам мавжуд эди.

Жогирдор ва заминдорлар ўз ихтиёрларидаги мулкларда мустабид ҳоким эдилар, улар ер солиғи сифатида ҳосилнинг кўрсатилган миқдоридан кўп улушини тортиб олар ва бу улуш баъзи ҳолларда ҳосилнинг ярмидан ҳам ортиб кетар эди⁴.

Асосий солиқдан ташқари ҳинд деҳқонлари қўшимча солиқ ва жарималар тўлашга, жумладан, бегор номи билан турли иншоот ва қурилишларда ишлашга мажбур қилинардилар. Бунинг устига Акбар томонидан бекор қилинган, мусулмон бўлмаган — ҳиндулардан талаб қилинадиган жузья — жон солиғи Аврангзеб даврида яна тикланган эди.

Шундай қилиб, Мўғуллар империясида феодал эксплуатацияси кучайган, деҳқонларнинг моддий аҳволи оғирлашган эди. Норозиликнинг кучайиши натижасида халқ қўзғолонлари бўлиб турарди, бу норозиликдан кўпинча ҳинд рожалари ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга ҳаракат қилардилар.

XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVIII асрларда Ҳиндистонда ҳунармандчиликнинг деҳқончиликдан ажралиб чиқиш

² Уша асар, 16-бет.

³ К. А. Антонова, Очерки общественных отношений, стр. 76.

⁴ Новая история Индии, стр. 26—27.

жараёни давом этмоқда эди. Ҳиндистонда ҳунармандчилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришда маълум касб бўйича бир ширкатга бирлашиш ҳоллари рўй бермоқда эди.

Ҳунармандчилик маҳсулотларини бошқа вилоятларга олиб бориб сотувчи савдогарлар сони борган сари орта борди.

Ҳунармандлар ўз маҳсулотларини қишлоқ хўжалик молларига айирбошлар ҳам эдилар. Бу кишиларга иқтисодий танқисликка учраган вақтда уларга қишлоқ хўжалик молларини қарз берган ер эгалари ишлаб чиқарилган маҳсулотларни мутлақ арзон баҳода сотиб олиш ҳуқуқига эга бўлардилар. Ҳунармандларга қарз бериб, улар етиштирган маҳсулотларга эга бўлиш савдогар — судхўрлар томонидан ҳам амалга оширилди.

Подшога қарашли ерларда ҳам ҳунармандларни ширкатга уюштириш, корхоналарда мажбурий ишлатиш ҳоллари содир бўла бошлаган эди. «Оини Акбарий»да хабар берилишича, сарой қошида тўқувчилар, бўёқчилар, қурол-аслаҳа ишлаб чиқарувчилар уюшмалари ташкил қилиниб, бу корхоналарда ишловчиларга оз миқдорда пул билан ҳақ тўланган⁵.

Корхоналарда «чирэ» номли машҳур тилла суви юритилган матолар, «фўта» — белбоғлар, халатлар учун «жомавар», бахмал, зарбоп ва қалин ипак матоси — «хара» ҳамда турли хил матолар тўқиб чиқариларди⁶.

Подшо ва катта ер эгалари, савдогар ва судхўрлар томонидан қишлоқ хўжалик молларига алмаштирилган ёки кам ҳақ тўлаб қўлга киритилган ҳунармандчилик молларини ички ва ташқи бозорларга чиқариш ва шу йўл билан ҳам катта фойда олинарди. Сайёҳ Монсерратенинг кўрсатишича, Акбарнинг ўзи йирик савдогар бўлган ва савдодан келган фойдадан ҳазар қилмаган⁷.

Ҳунармандчиликнинг деҳқончиликдан ажралиб чиқиши, ички ва ташқи савдонинг ўсиши пул — товар муносабатларини келтириб чиқарди ва ривожлантирди, бунинг натижасида подшо саройи ва феодалларнинг пул — бойликка бўлган эҳтиёжи ортади, бу ҳол ўз навбатида, деҳқонлар ва ҳунармандларни эксплуатация қилишни кучайтиради.

Катта мулк эгаси, жогирдор ва заминдорларнинг марказий давлатга бўйсунмасликка интилишлари, ҳинд рожаликларининг ўз мустақилликлари учун тинмай курашишлари ва

⁵ Уша асар, 35-бет.

⁶ К. А. Антонова, Очерки общественных отношений, стр. 137.

⁷ Уша асар, 117-бет.

ниҳоят, халқ қўзғолонлари XVIII асрга келиб Мугуллар империясини сиёсий ва иқтисодий томондан заифлаштириб қўйган эди.

XVI асрнинг иккинчи ярмида Мовароуннаҳрдаги сиёсий вазият шаклан Ҳиндистондаги аҳволга ўхшаб кетар эди. Шайбонийхон вафотидан сўнг (1510) унинг давлати бир қанча мустақил хонлик ва бекликларга бўлиниб кетади. Бухоро Абдуллахон қўлига ўтиш арафасида марказлари Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Кармана ва Балхда жойлашган бешта хонлик мавжуд эди⁶. Бу хонликларнинг, айниқса, Бухоронинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида руҳонийлар таъсири кучли эди. «XVI—XVII асрларда Бухорода руҳоний феодаллар орасида, — деб ёзади М. Ғ. Йўлдошев, — жўйбарий шайхлари алоҳида ўрин эгаллаганлар. Улар мамлакатнинг сиёсий ҳаётида жуда муҳим роль ўйнаганлар ва кўп вақтларда у ёки бу хонларнинг кутарилиши ва туширилиши шу шайхларнинг хоҳишига боғлиқ бўлган»⁹. Ҳақиқатан ҳам Миёнқол ва Кармананинг ҳокими Искандархоннинг ўғли Абдулла ўзини жўйбарий шайхларнинг бошлиғи Хўжа Исомнинг муриди қилиб кўрсатгандан сўнг, Бухорони эгаллашга (1557) ва отасини Бухоро хони деб эълон қилишга (1561) муваффақ бўлди. Абдуллахон ҳукмронлик қилган даврда (1557—1599) Бухоро хонлиғи — Мовароуннаҳр, Дашти Қипчоқ, Хоразм, Балх, Бадахшон, ҳатто Хуросон ўлкаларини ўзига бўйсундирган эди. Умуман, Абдуллахон сиёсий жиҳатдан кучли, марказлашган давлат тузишга уринди.

Абдуллахон даврида кучли қурол воситаси билан осойишталик ўрнатилган вилоятларда унинг вафотидан сўнг тартибсизликлар авж олди. Бунинг натижасида Бухоро тахтининг ягона вориси Абдулмўмин салтанат эгаси бўлганидан кўп ўтмай душман кучлар томонидан ўлдирилди. Абдулмўминнинг ўлдирилиши шайбонийлар сулоласининг батамом инқирозга юз тутганлигидан дарак берар эди. Чунки қарийб бир аср давом этган ўзаро феодал курашлар натижасида шайбонийлар сулоласи қирилиб битган эди. Шунинг учун Бухоронинг амирлари ва бойлари ўзаро маслаҳатлашиб тахтга ота-боболари Аштрахон (Астрахань)да хон бўлиб келган Дин Муҳаммад номли кишини ўтказмоқчи бўладилар.

⁶ Я. Ғ. Фуломов, Р. Н. Набиев, М. Ғ. Ваҳобов, *Ўзбекистон ССР тарихи* (бир томлик), Тошкент, 1958, 225—226-бетлар.

⁹ М. Ю. Юлдашев, *Новые данные о хозяйстве джуйберских шейхов. «Общественные науки в Узбекистане», 1963, № 5, стр. 37.*

Аштрахоннинг Россия империяси составига кўшилиши кўпгина аштрахонлик мансабдорларни Бухорога кўчиб келишига мажбур этган эди¹⁰.

Дин Муҳаммад Бухорога кела туриб йўлда вафот этади, тахт унинг укаси Боқи Муҳаммадга топширилади (1599). Шундай қилиб, Бухорода янги — Аштархонийлар сулоласига асос солинади. Бу сулола то 1747 йилгача ҳукмронлик қилади.

Аштархонийлардан Имомқулихон (1611—1642), Абдулазизхон (1645—1680), Субхонқулихонлар (1680—1702) Бухоронинг сиёсий бирлигини сақлаб қолиш учун кўп ҳаракат қиладилар. Аммо халқ қўзғолонлари ва феодал ички курашлар зарбаси остида хонлик, айниқса, Убайдуллахон (1702—1711) ва Абдулфайзхонлар (1711—1747) ҳукмронлиги даврида заифлашиб қолган эди. Бу ҳол Бухорони Эрон шоҳи Нодиршоҳ томонидан осонгина истило қилинишига қулайлик тугдиради (1740).

Балх ва унга тобе бўлган Кундуз, Жузгун (Файзобод), Шибирғон ва ҳозирги Афғонистоннинг шимолий вилоятлари Аштархонийлар қўли остида бўлиб, Балх одатда валнаҳд томонидан идора қилинарди. Чунки Балх вилояти бир томондан, Мўғуллар империяси ва иккинчи томондан, Эрон билан чегарадош бўлиб, катта ҳарбий стратегик аҳамиятга эга эди. Амударёнинг ўнг томонидан Термиз, Кулоб ва Қободиён вилоятлари ҳам маъмурий жиҳатдан Балхга тобе эди. Проф. А. А. Семеновнинг фикрича, Помир Бухорога бўйсунмаган, Бадахшон эса гарчи Бухоро хонлигига тобе дейилса ҳам, лекин кўп вақтларгача ярим мустақиллигини сақлаб қолган.

Шундай қилиб, Аштархонийлар давлатининг чегараси Фарғона водийсида Ўзган шаҳригача, шимолда Талас водийси ва Туркистон шаҳригача, жанубда эса Чоржўй вилояти ва унинг Марв райониغا қадар бўлган ерларни ўз ичига олиб, ғарбда Хива хони ерлари билан туташган¹¹.

XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVIII асрда Мовароуннаҳрда феодал тузуми ҳукмрон эди. Мамлакатнинг асосий бойлиги деҳқончиликдан келадиган даромад бўлиб, деҳқончиликка яроқли ерларнинг катта қисми феодал ва руҳонийлар қўлида эди. Бу ерлар уларга хон томонидан «суюрғол» ёки «танҳо» йўли билан инъом қилинарди.

¹⁰ Пўлат Солнев, Ўзбекистон тарихи, XVI—XIX асрлар, Тошкент—Самарқанд, 1929, 76-бет.

¹¹ «Мукимханская история» асарига проф. А. А. Семенов томонидан ёзилган сўз бошига («Предисловие», 8—9-бетлар) қаранг.

Биз юқорида Абдуллахон билан Хўжа Ислон (Шайхул-ислом) уртасидаги муносабатлар ҳақида бир оз тўхтаб ўтдик. Хўжа Ислон ва унинг ворислари XVI—XVIII асрларда энг катта ер эгаси бўлиб келдилар. Хўжа Ислонга қарашли энг ҳосилдор, суғориладиган ерлар 300 жуфт — қўш, яъни 15000 таноб ёки 2500 гектардан ортар эди. Хўжа Ислоннинг вориси Хўжа Саъд ҳар турли йўллар билан ўз ерларини 70 минг таноб (12 минг гектар)га етказган¹².

Суюрғол ва танҳо асосида инъом қилинадиган ерлар баъзан шу даражада катталашиб кетган эдики, ҳатто бутун бир вилоят ҳам инъом қилинарди.

Манбалардаги маълумотларга кўра, XVI—XVIII асрларда Бухоро хонлигида инъом қилиш асосида йирик ер эгалликлари пайдо бўлади. Феодаллар томонидан майда мулкларни сотиб олиш ва шариятни пеш қилиб деҳқонларнинг ерларини зўрлик билан тортиб олиш йўли билан ҳам катта ер эгалликлари юзага келади. Масалан, жўйбарий шайхлар хўжалигига оид ҳужжатларда Хўжа Ислон томонидан 200 дан ортиқ ер-сув сотиб олинганлиги ҳақида маълумот бор¹³.

Демак, мамлакатдаги асосий суғориладиган ерларнинг йирик ер эгалари қўлига ўтиши ва ерсиз деҳқонлар сонининг ортиб бориши, феодал эксплуатациясининг кучайганлигидан, халқнинг иқтисодий аҳволи оғирлашганлигидан далолат беради.

XVI—XVIII асрларда Бухоро хонлигида ҳунармандчиликнинг турли соҳалари, айниқса, тўқимачилик, қурол-яроғ ишлаб чиқариш, кўнчилик, бўёқчилик, қоғоз тайёрлаш ва бошқалар ривожланган эди.

Ҳунармандчиликнинг ривожланиши ички ва ташқи савдонинг ўсишига сабаб бўлди. Давлатга қарашли ерлар (ҳолиса)нинг жуда кўп қисми суюрғол ва танҳо йўли билан феодал ва руҳонийларга инъом қилиниши натижасида ер сслигидан давлат хазинасига тушадиган даромад камайиб кетади. Бу оғир иқтисодий аҳволдан қутулиш учун ҳунармандлар ва савдогарлардан олинадиган солиқларни оширишга ҳаракат қилинган¹⁴. Шунинг учун ҳунармандчилик ҳамда ички ва ташқи савдони ривожлантиришдан марказий давлат манфаатдор эди. Йирик ер эгалари — феодал ва руҳонийлар ҳам савдо билан шуғулланардилар. Чет эллардан келадиган савдогарлар подшоликка ва шунингдек, Хўжа

¹² П. П. Иванов, Хозияйство джуйбарских шейхов, М.—Л., Изд-во АН СССР, 1954, стр. 57.

¹³ Уша асар. 52-бет.

¹⁴ «Ўзбекистон ССР тарихи», Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1956, I том, биринчи китоб, 444-бет.

Саъдга қарашли Гавкушон карвон саройида тўхташлари ҳам мумкин эди.

Бухоро хонлигида деҳқонлар ва ҳунармандларнинг аҳволи оғир эди. Давлат томонидан белгиланган хирож (ҳосилнинг $\frac{1}{8}$ дан то $\frac{1}{3}$ қисмигача) ва закотдан (маблағнинг $\frac{1}{40}$ улуши) ташқари халқдан хон саройи, феодал ва руҳонийлар учун бир неча хил солиқ ва жарималар олинарди. Натижада халқ кўзголонлари тез-тез кўтарилиб турарди. Умуман, XVI—XVIII асрларда Бухоро хонлигида синфий курашлар ва ички феодал тартибсизликлар авж олган эди.

Бухоро хонлиги ва Мўғуллар империяси ўртасидаги иқтисодий (савдо) муносабатлар. Ўрта Осиё ва Ҳиндистон халқлари ўртасидаги иқтисодий ва сиёсий алоқалар ўзининг кўп асрлик тарихига эга. Тарихий маълумотлар бу муносабатларнинг темурийлар давридан бошлаб расмий ва мунтазам тус олганлигидан далолат беради. XV аср тарихчиси Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, Шоҳрух давлатининг маркази Ҳиротга Ҳиндистондан бир неча бор (814—1411; 819—1416 ва 824—1421 йиллари) элчилар келган¹⁵. Ўз навбатида Шоҳрух давлатининг Абдураззоқ Самарқандий бошлиқ элчилари 1442 йили Ҳиндистоннинг жанубида жойлашган Қоликут порт шаҳри ва Бижонагар (Виджаянагар) давлатига юборилган; элчилар ўз вазифаларини муваффақиятли бажариб, икки йилдан сўнг Ҳиротга қайтиб келадилар¹⁶. Абдураззоқ Самарқандий элчилигига юкланган асосий вазифалардан бири темурийлар давлати билан Ҳиндистон ўртасида олиб борилаётган савдони янада ривожлантириш имкониятларини ўрганиш эди¹⁷.

XIV—XV асрларда Ҳиндистоннинг Эрон ва Ўрта Осиё билан бўлган савдо муносабатларида Хўрмуз порт шаҳрининг аҳамияти катта бўлган. Араб сайёҳи Ибн Батута Хўрмузга Арабистон, Форс ва Дашти Қипчоқдан минглаб отлар ҳайдаб келинишини ва бу отларнинг Ҳиндистонда катта фойдага сотилишини хабар қилади. «Савдогарлар бу татар отларининг ҳар бирини уларнинг ўз юртларида 60 дирҳам (8—10 динор; 1 динор 13 грамм кумушдан иборат бўлган)га сотиб олиб,— деб ёзади Ибн Батута,— Ҳиндистонда 100 ди-

¹⁵ *تاريخ حافظ ابرو* (Тарихи Ҳофиз Абрў), ЎзФАШИ, к. 5361, в. 54 б, 86 б, 114 б.

¹⁶ А. Ўринбоев, Абдураззоқ Самарқандийнинг Ҳиндистон сафарномаси, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1960, 22-бет.

¹⁷ Уша асар, 22-бет.

пор (600 дирхам)га сонларга, энг яхши сўтларнинг нархи 500 динор ва ундан ҳам ортиқ турган»¹⁸.

Бобир ҳам Конибодомнинг бодоми ниҳоятда аъло навли эканини сўзлаб, «Хўрмуз ва Ҳиндистонга тамом унинг бодоми борур», деб кўрсатади¹⁹.

Айни бир вақтда Ўрта Осиёнинг Ҳиндистон билан иқтисодий муносабатида Қобил ва Қандаҳор шаҳарлари муҳим савдо йўли бўлиб хизмат қилган. Бобир қуйидагиларни ёзади: «Ҳиндистоний ғайри Ҳиндистонни Хуросон дер. Нечукким араб ғайри арабни Ажам дер. Ҳиндистон билан Хуросон орасида хушки йўлдин икки бандардур, бири Қобил ва яна бири Қандаҳор. Қошғор ва Фарғона ва Туркистон ва Самарқанд ва Бухоро ва Балх ва Ҳисор ва Бадахшондан карвон Қобилга келурлар. Хуросондин карвон Қандаҳорга келур. Бисёр яхши савдохонадур. Савдогарлар Хитой ё Румга борсалар, ушмунча — ўқ савдо қилғайлар. Ҳар йил етти-саккиз-ўн минг от Қобилга келур. Қуйи Ҳиндистондан ўн, ўн беш-йигирма минг уйлуқ карвон Қобилга келур. Ҳиндистондин оқ рахт ва қанд ва набот ва шакар ва ақоқир келтирурлар... Хуросон ва Ироқ ва Рум ва Чин матои Қобилда топилур. Ҳиндистоннинг худ бандаридур»²⁰.

XVI асрдан, айниқса, XVI асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Ўрта Осиё билан Ҳиндистон ўртасидаги савдода Қобил ва Қандаҳор карвон йўлларининг аҳамияти янада ортади; чунки Хўрмуз (1510) ва ундан сўнг ҳинд порт шаҳарлари Гоа, Диу, Даман ва Чаулларнинг португалияликлар томонидан босиб олиниши натижасида Ҳиндистон давлатлари, шу жумладан, Буюк Мўғуллар империясининг денгиз орқали савдо қилиш имконияти чеклаб қўйилган эди. Португалияликларни Ҳиндистондан ҳайдаб чиқариш йўлида император Акбар томонидан қилинган бир қанча уринишлар муваффақиятсиз чиқади. Шунга кўра Мўғуллар империяси Ҳайбар йўлагини кенгайтириш тадбирида ҳарбий-стратегик мақсадлардан ташқари савдони ривожлантиришни ҳам назарда тутган бўлиши керак. «Ост-Индия» компаниясининг агенти Стилнинг аниқлашича, XVI аср давомида қуруқликдаги карвон йўли (яъни Қобил ва Қандаҳор йўли) орқали

¹⁸ И. П. Петрушевский, Комментарий географический и исторический к «Хождению за три моря Афанасия Никитина», изд. 2-е, М.—Л., Изд-во АН СССР, 1958, стр. 206.

¹⁹ Захриддин Мухаммад Бобир, Бобирнома, Тошкент, ЎзССР ФА нашрияти, 1960, 62-бет.

²⁰ «Бобирнома», 2-қисм, 1949, 153-бет.

билга авваллари юборилган 3 минг туя мол ўрнига 14 минг туя мол жўнатиб турилган²¹.

Кобил карвон йўли орқали Ўрта Осиё билан Ҳиндистон ўртасидаги савдонинг ривожланишида Қозон (1553) ва Астраханнинг (1557) Россияга қўшилиши ҳам катта роль ўйнаган эди. Чунки ўрта осийлик савдогарлар ҳинд молларини Россия бозорларига етказиб беришда ва Ўрта Осиёга келган ҳинд ва афгон савдогарларини рус моллари билан таъминлаш ишида воситачи ролини ҳам бажардилар. Натижада Ўрта Осиё хонликлари билан Россия ўртасидаги иқтисодий (савдо) алоқалар тез суръатлар билан ривожланади ва бу ўз навбатида Бухоро — Ҳиндистон савдосига ҳам ижобий таъсир кўрсатади.

Мамлакатда эътиборли савдогар ҳисобланувчи Бухоро ва Хива хонларининг сотиш ёки алмашиш учун рус бозорларига чиқарадиган ҳамда рус подшоларига ҳадя ва тортиқ сифатида юборадиган мол ва буюмлари орасида Ҳиндистондан келтириладиган моллар ҳам салмоқли ўрин тутар эди.

Масалан, Абдуллахон томонидан 1585 йили Астраханга сотиш учун юборилган моллар орасида (бу молларнинг қиймати ўша даврдаги 2—2,5 минг сўмни ташкил қилар эди) 40 пуддан ортиқ бўёқ бўлган²². Маълумки, бўёқ Бухорога, асосан, Ҳиндистондан келтирилар эди. Шунингдек, шу йили Абдуллахон ўз элчиси Муҳаммад Алини тортиқ ва ҳадялар билан рус подшоҳи Фёдор Иванович (1584—1598) ҳузурига жўнатди. Унинг тортиқ ва ҳадялари орасида қимматбаҳо ҳинд чодирини ҳам бор эди²³.

Айни вақтда, Ўрта Осиё хонлари, хусусан Бухоро хонлари Россиядан сотиб олган ва рус подшоларидан юборишни илтимос қилган моллар орасида ҳинд подшолари учун юборишга мўлжалланган молларнинг номи ҳам кўплаб учраб туради. Бу хил моллар — сувсар, қундуз, оқсичқон териси,

²¹ Н. М. Гольдберг, Русско-индийские отношения в XVII в., Ученые записки Тихоокеанского института, т. II, М.—Л., 1949, стр. 135. Жаҳонгиршоҳ даврида Ҳиндистонда яшаган голландиялик воситачи Пельсартнинг ҳисобига кўра, 3 минг туя мол тахминан 600—700 тоннани ташкил этган. (Қаранг: К. А. Антонова, Очерки общественных отношений, стр. 116). Демак, 14 минг туяга ортилган молларнинг ҳажми 3—4 минг тонна бўлса керак.

²² М. Ф. Фехнер, Торговля Русского государства со странами Востока в XVI в., М., Госкультпросветиздат, 1956, стр. 83, 108.

²³ М. Ю. Юлдашев, К истории торговых и посольских связей Средней Азии с Россией в XVI—XVII вв., Ташкент, Изд-во «Наука», 1964, стр. 47. (Кейинги саҳифаларида — М. Ю. Юлдашев, К истории торговых и посольских связей).

ойна, ов қушлари (қирғий, лочин, шунқор), балиқ тиши (морж тиши), зотли итлар ва бошқалар²⁴.

Совет олимларининг аниқлашича, XVI—XVII асрларда Урта Осиё хонликлари билан Россия ўртасида олиб борилган савдода савдонинг уч асосий шакли мавжуд эди: а) хусусий савдо; б) хонлик ва подшоҳликнинг махсус вакиллар воситачилигида олиб бориладиган савдо; в) подшоҳлар ўртасидаги бир-бирларига туҳфа ва ҳадялар юбориш йўли билан амалга ошириладиган мол айирбошлаш²⁵.

Савдонинг бу шакллари Бухоро хонлиги ва Муғуллар империяси ўртасидаги иқтисодий (савдо) муносабатларда ҳам ўз ифодасини топган эди.

Савдонинг иккинчи ва учинчи шакли унинг биринчи шаклига нисбатан катта имтиёزلарга эгаллиги ва бу хил савдо йўли билан четга чиқариладиган молларнинг турлари буйича ҳам фарқ қиларди.

Хусусий савдогарлар сотадиган ва сотиб оладиган моллари учун бож тўлашга мажбур эдилар. Бундан ташқари хусусий савдогар ўз шахсий ҳаёти ва мол-мулкининг хавфсизлиги таъминланган деб ҳис қилолмас эди, чунки мамлакатлардаги ҳар бир сиёсий воқеалар уларга катта зарар етказарди; улар кўпинча қароқчилар ҳужумига учрар, моллари талон-торож қилинарди.

Хусусий савдогарлар, асосан, халқ эҳтиёжи учун зарур бўлган моллар билан савдо қилардилар. Улар XVI—XVII асрларда Ҳиндистондан Бухоро бозорларига турли ҳинди матолари (жомавар, чире, гужорат «фўта»си), кашмир шёлли, сукурлат — жун, нил ва бошқа хил бўёқлар, лак, дорилворлар, чой, дока келтирар ва Урта Осиёдан Ҳиндистонга хўл ва қуруқ мевалар (Абулфазлнинг кўрсатишича, Самарқанд тарвузи, нашвоти, олмалар, майиз, бодом, мағиз ва бошқалар), от, туя, ипак матолар, сукно, қундуз териси, сувсар, ҳар хил чиннилар, зигирпоядан тўқилган рус матос ва бошқалар олиб борар эдилар²⁶.

²⁴ Ўша асар, 79-бет.

²⁵ А. Чулошников, Торговля Московского государства с Средней Азией в XVI—XVII вв., МИУТТ, вып. 3, стр. 68; М. Ю. Юлдашев, К истории торговых и посольских связей..., стр. 70—71; Н. Б. Байков, Роль Средней Азии в русско-индийских торговых связях, Ташкент, Изд-во «Наука» УзССР, 1964, стр. 51. (Кейинги саҳифаларда — Н. Б. Байков, Роль Средней Азии...).

²⁶ *أبو الفضل علامی آئین اکبری* (Абулфазл Алломий Оини Акбарий, Лакнов, 1893, УзФАШИ, лит. 5245, 43 б; Дженкинсон, Путешествие в Среднюю Азию в 1558—60; „Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке“, перев. с англ., Л., 193, стр. 184. (Кейинги саҳифаларда — Дженкинсон, Путешествие...)).

XVI—XVII асрларда Бухоро ва Ўрта Осиёнинг айрим шаҳарларида кўплаб ҳинд савдогарлари турғун бўлиб қоладилар. Бухорода махсус ҳинд маҳаллалари пайдо бўлиб, уларни ҳиндларнинг ўзлари бошқарардилар²⁷.

XVI асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиё бўйлаб саёҳат қилган Дженкинсон Бухоро, Балх шаҳрида ҳар йили Ҳиндистон, Эрон, Россия ва бошқа давлатлардан катта-катта карвонлар билан келувчи савдогарларнинг қурултойи (съезди) бўлиб туради, деб ёзади. Бухоронинг дунёдаги савдо марказларидан бири эканлигини тан олган инглиз сайёҳи негадир, бу шаҳардаги чет эл савдогарлари, шу жумладан, ҳиндлар томонидан олиб бориладиган савдони аҳамиятсиз қилиб кўрсатишга уринади. У бу савдогарларнинг фақирларча кийинганликларини, уларнинг жуда кам мол келтиришларига қарамай, бу молларнинг 2—3 йиллаб сотилмай ётишини алоҳида эслатиб ўтади. Дженкинсон яна ҳинд савдогарлари Бухорога на олтин, кумуш, на қимматбаҳо тошлар ва на зиравор — дориворлар келтириб сотмасликларини қайд қилади²⁸.

Бир қатор совет тадқиқотчиларининг фикрича, Дженкинсон Бухородаги чет эл, айниқса ҳинд савдогарларининг фаолиятини ва ҳинд моллари билан савдо қилишни атайлаб камситган²⁹, Англиянинг кўплаб чиқариши мумкин бўлган сукносига Ўрта Осиё бозорларида талабнинг йўқлигини билган инглиз сайёҳи, Бухоро ва умуман Ўрта Осиё бозорларидаги савдонинг бошқа чет эл давлати учун аҳамиятли бўлиб кўринишини ёқтирмаган.

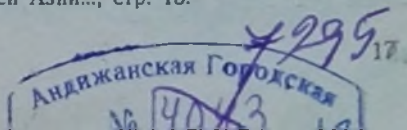
Дженкинсоннинг ҳинд савдогарларининг қимматбаҳо тошлар ва зиравор — дориворлар келтирмасликлари ҳақидаги фикри ҳам нотўғри фикр эди. Зиравор — дориворлар Ҳиндистондан Бухорога чиқариладиган асосий моллардан ҳисобланарди. Қимматбаҳо тошлар ва бошқа олтин-кумушдан ишланган буюмлар кўпроқ савдонинг юқорида айтиб ўтилган иккинчи ва учинчи шакллари йўли билан келтирилари ва бу савдо ҳақида Дженкинсон яхши тушунчага эга эмас эди.

Ҳужжатлар XVII аср охири ва XVIII аср бошларида хусусий савдогарлар орасида ҳам бож тўламай савдо қилиш ҳуқуқига эга бўлганлар борлигидан далолат беради. Бу хил савдогарларга, ҳатто махсус фармон билан муайян ўлкалар

²⁷ История народов Узбекистана, т. I, Ташкент, 1947, стр. 74.

²⁸ Дженкинсон, Путешествие..., стр. 184.

²⁹ М. Ю. Юлдашев, К истории торговых и посольских связей..., стр. 18; Н. Б. Байкова, Роль Средней Азии..., стр. 13.

Ўртасидаги мавжуд савдода айрим молларни харид қилиш ва сотиш юзасидан кенг ҳуқуқ ҳам берилган. Балхлик Охунхўжа Аваз ва унинг шериклари мўғуллар императори Аврангзеб томонидан берилган тархонномага асосан Ҳиндистонга сарой эҳтиёжлари учун турли ҳўл ва қуруқ мевалар, отлар, туялар ва қўлларни олиб бориш ва Балхга Ҳиндистон матолари ва буюмларидан келтириб сотиш ҳуқуқига эга бўлган. Император ўз фармонида Кобилдан то Шоҳжаҳонбод (Деҳли)га қадар ўлка ва вилоятлардаги ҳокимлар, жогирдорлар ва шоҳликнинг бошқа мутасаддиларига Охунхўжа Аваз ва унинг шерикларидан чиқилмак (қирқдан бир), закот ва роҳдори (йўл учун олинадиган маблағ), тамға ва бошқа ишлар юзасидан заҳмат етказмасликни ва ушлаб қолмасликни таъкидлайди³⁰.

Охунхўжа Аваз ва унинг шериклари мисолидаги маълумотлар XVII—XVIII асрларда Мўғуллар империясида ва умуман Ҳиндистонда савдо буржуазиясининг шаклланиш жараёни бошланганидан дарак беради.

Бухоро хонлигида бож тўламасдан савдо қилиш ҳуқуқига асосан, хон, шайхлар ва Балх ҳокими эга эди.

Мўғул императорлари ҳам савдодан келадиган фойдани бойлик орттириш манбаларидан бири деб билиб, мамлакатлараро қилинадиган ташқи савдода фаол қатнашганлар.

Хонлар, жўйбарий шайхлар ва мўғул императорлари мамлакатлараро бож тўламаслик асосида олиб борган савдо ишларини ўзаро «туҳфа ва ҳадялар»³¹ юбориш ниқоби остида амалга оширганлар.

«Матлабут-толибни» асарида жўйбарий шайхлар ва ҳинд подшоларининг ўзаро бир-бирларига «туҳфа ва ҳадялар» юбориб турганликлари ҳақида мисоллар келтирилади. Асарда кўрсатилишича, Жаҳонгир подшо Шайхулислом Тожидинга икки марта «ҳадялар» юборган ва шайх ҳам бу қилинган «марҳамат ва илтифотларга» ўз навбатида жавоб қайтарган. Ҳинд подшосининг ҳар галгиси 50 минг хоний қимматига эга бўлган матолари (кимҳоб, зарбоп) ва нодир буюмлари эвазига Шайхулислом ҳам Ҳиндистонга умумий қиммати 40 минг хонийдан ортиқ қимматга эга бўлган қундуз пўстинлар, морж тиши, чинни асбоблар, қипчоқ отлари, тез юрар туялар, ов қўшлари (туйғун, қарчиғай, шунқор) ва беҳта (чармдан ясалган, ов қўшларини тутувчи қўлга

³⁰ ЎзФАШИ, қ. 7494, 76 ва 8а.

³¹ Хон ва шоҳлар томонидан ўзаро юборилган туҳфа ва ҳадялар аслида савдонинг янги бир шаклини ифода қилганлиги туфайли биз бу сўзларни қўштирноқ ичида беришни лозим топдик.

кийгизиладиган қўлқоп)лардан 9 сидрадан икки мартаба «туҳфа» қилиб юборган³².

Шу нарса диққатга сазоворки, ҳар икки томоннинг «ҳадя ва туҳфалари» гарчи турли хил мато ва буюмлардан иборат бўлса ҳам, уларнинг умумий қимматлари қарийб баробар келарди. Бу эса туҳфа ва ҳадяларнинг ҳақиқатда мол алмашиниш асосида олиб бориладиган савдо товарларидан иборат эканини кўрсатади.

Туҳфа ва ҳадялар қилиш ниқоби остида олиб бориладиган савдо бож тўламай савдо қилиш имтиёзидан ташқари фойдали имкониятларга ҳам эга эди.

Мамлакатнинг ҳоким синфи — хон ва руҳонийларга қарашли «туҳфа ва ҳадялар» карвонлари чегарадан ўтиши биланоқ, шу давлат ҳокимининг буйруғи билан дарҳол қуролли гуруҳлар ҳимояси остига олинар, қароқчи ва ўлка ҳокимлари томонидан талон-торож қилиниш хавфидан ҳоли бўлар эдилар.

XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVIII аср мобайнида туҳфа ҳамда ҳадялар юбориш йўли билан олиб борилган савдо Бухоро хонлиги ва Мўғуллар империяси ўртасидаги иқтисодий (савдо) муносабатларида муҳим роль ўйнаган. Бухоро хонлиги ва Мўғуллар империясининг бир-бирларига юборган элчиликлари ва улар зиммасига юклатилган сийёсий вазифалардан ташқари, улар ҳар икки мамлакат ўртасидаги иқтисодий (савдо) муносабатларда воситачи ролини ҳам бажарганлар.

Масалан, Ҳиндистонга келган Имомқулихон элчиси Абдураҳимхўжа турли совға-саломлар билан бирга Жаҳонгирга бир йирик лаъл «туҳфа» қилади.

Жаҳонгир ҳам Абдураҳимхўжага 40 минг рупия пул ва ҳар бири 1500, 1000 ва 500 миққол оғирликдаги учта олтин «кавқаб толе» ҳадя этган³³.

Шоҳ Жаҳон элчиси Ҳаким Ҳозиқ ўзи билан бирга Имомқулихонга «тортиқ» сифатида турли қимматбаҳо тошлар билан зийнатланиб, олтин суви югуртирилган идишлар, сукурлат-жундан тикилган, олмос ва ёқут тошлар қадалган шоҳона чодир, балиқ тиши, олтин ва нуқралар қадалган кўйлақлар ва бошқа буюмлар олиб келган³⁴.

³² محمد طالبين تاج الدين حسن خواجه، مطلب الطالبين

Муҳаммад Толиб бин Тожддин Ҳасанхўжа, Матлабут-толибин, УзФАШИ, қ. 80, в. 130 б, 136 а.

³³ Муҳаммад Толиб бин Тожддин Ҳасанхўжа, Матлабут-толибин, в. 208а, 214а

³⁴ Муҳаммад Юсуф Мушши, Муқимханская история, стр. 89.

Ҳинд манбаларида айтилишича, Ҳаким Ҳозинқ элчилигининг келтирган «ҳадя ва туҳфалари»нинг қиммати бир ярим лак рупияни ёки 3700 проқ (Эрон — Н. Н.) туманига тенг бўлган³⁵.

Балх ҳокими Надр Муҳаммадхон Шоҳ хўжа элчилиги орқали Жаҳонгир шоҳга 50 минг рупиялик от, турк қуллари ва бошқа буюмлар юборган. Буларнинг эвазига ҳинд шоҳи мазкур элчи орқали Надр Муҳаммадхонга 40 минг рупия пул ва ҳинд нафис молларидан «ҳадя» қайтарган³⁶.

Субхонқулихон ҳам Балх ҳокими бўлиб турган вақтида Ҳиндистонга бир қанча элчилар юбориб, улар орқали ҳинд императорига «туҳфа — ҳадялар» тортиқ қилган. Ҳинд подшоҳи ҳам ўз навбатида буларга лозим бўлган тарзда жавоб қайтарган. Масалан, у Субхонқулихонга унинг элчиси Шодмонхўжа орқали (1080—1669 йилли) 25 минг рупия пул, бир фил (нуқрадан ясалган эгари билан), 150 тўп шол, «жомавар», «чире», гужорат «фўтаси» матоларидан бериб юборди³⁷.

Яна Абдулазизхон томонидан «туҳфа» қилиб юборилган, қиммати 40 минг рупиялик лаъл эвазига Аврангзеб Бухоро хонига ҳар бирининг баҳоси 20 минг рупиялик иккита ханжар «тортиқ» қилади³⁸.

Шунингдек, ҳинд элчиси Мустафохон Абдулазизхон саройига бир лакх³⁹ ва эллик минг рупия қимматига баробар— олтин суви юритилган эгар-жабдуқ, жамдар қуроли, қимматбаҳо қилич, қалқон, ўқдон, бир фил ва турли матолар келтиради⁴⁰.

Биз «ҳадя ва туҳфалар» юбориш йўли билан савдо-сотиқ қилишга оид бир қанча характерли мисоллар келтириш билан чегараландик. Бу ҳақда қўшимча маълумотлар мазкур ишнинг Бухоро хонлиги ва Муғуллар империясининг

³⁵ عبدالقادر بن ملوكشاه بدوانى منتخب التواريخ (Абдулкадир бин Мулукшоҳ Бадавоний, Мунтахабут-тавориҳ) ЎзФАШИ, қ. № 25, в. 308 б.

³⁶ معتمد خان بخشى اقبالنامه جهانگیری (Муътамидхон, Бахши, Иқболномаи Жаҳонгирий), ЎзФАШИ, қ. 4369, в. 209 б.

³⁷ ميرزا محمد ساقى عالم گير نامه (Мирза Муҳаммад Соқий, Оламгирнома), ЎзФАШИ, лит. 12444, 46 б.

³⁸ بخت اورخان مرات العالم (Бахтовархон, Миротул олам), ЎзФАШИ, қ. 2097, в. 533 а, 569 б.

³⁹ Ҳиндлар ҳисоби бўйича бир лакх—100000 га баробар.

⁴⁰ Бахтовархон, Миротул олам, в. 581 а.

сиёсий муносабатларига бағишланган қисмида ҳам келтириллади.

Савдонинг бу шакли асосан қимматбаҳо (лаъл, олмос) ва шунингдек, тақиқланган моллар (қурол, фил) билан «савдо» қилишдан иборат бўлган. Лекин шу билан бирга, бу хил савдо моллари ичида хусусий савдо моллари (от, турли матолар, идишлар, асбоблар) ҳам бор эди.

Юқорида келтирилган фактлар шундан далолат берадики, XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVIII аср мобайнида Бухоро хонлиги ва Мўғуллар империяси ўртасидаги элчилик муносабатларининг ривожланишида шу мамлакатларнинг ўзаро иқтисодий (савдо) муносабатлари ҳам муҳим ўрин тутган.

* * *

*

Бухоро хонлиги билан Мўғуллар империяси ўртасидаги сиёсий алоқалар XVI асрнинг 70-йилларидан бошлаб мунтазам равишда давом этади.

1572 йили Ҳиндистонга Абдуллахоннинг биринчи элчиси Хўжа Олтамиш келади⁴¹. Бу вақтда Бухоро, Шаҳрисабз, Қарши, Самарқанд Абдуллахон ҳукмронлиги остида бўлиб, Тошкент, Ҳисор учун жанглар олиб борилмоқда эди. Мўғуллар империяси эса Мальва (1561), Жайпур (1562), Гондван (1564), Читор (1568) рожаликларини бўйсундирган ва катта вилоятлардан бири Гужоратни тобе қилиш ҳаракатида эди.

Хўжа Олтамиш элчилиги ҳақида К. А. Антонова шундай дейди: Бадахшон ҳокими Мирза Сулаймон Бухорога ярим қарам бўлган Балхга ҳужум қилиб, бу курашда муваффақиятсизликка учрайди (Бу ҳақда қуйироқда сўзлаймиз). Сўнг у Акбаршоҳдан ўзбекларга қарши курашда ёрдам сўрайди, Акбаршоҳ розилик беради. Бундан хабардор бўлган Абдуллахон бу масала юзасидан Акбар фикрини аниқроқ билиш ва имконияти борича Ҳиндистон билан яхши муносабатлар ўриатиш мақсадида Ҳиндистонга элчи юборади⁴².

Хўжа Олтамиш элчилиги билан бирга совға-саломлар ва Абдуллахоннинг Акбар номига ёзилган мактуби бериб юборилади. Абулфазлнинг нақлича, мактубда Абдуллахон ўтмишида Ҳиндистон билан Бухоро ўртасида дўстона алоқалар

⁴¹ *ابوالفضل علامی تاریخ اکبرشاهی* (Абулфазл Алломиёй, Тарихи Акбаршоҳиёй), ЎзФАШИ, қ. 6, в. 460 а.

⁴² К. А. Антонова, Очерки общественных отношений..., стр. 235.

мавжуд бўлганлигини баён этиб, яхши қўшничилик ва ҳамжиҳатликда бўлишликни таклиф қилган⁴³. Ҳинд олими Р. Ч. Варманинг фикрича, Абдуллахон ўз элчиси орқали Эрон территориясини Бухоро хонлиги ва Муғуллар империяси ўртасида бўлиш режасини илгари сурган ва бу режани ҳар икки томон ҳам сир сақлаган⁴⁴.

Ҳақиқатан ҳам Бухоро хони Акбаршоҳ билан Мирза Сулаймоннинг ҳамжиҳатлик билан ҳаракат қилиб, Балхни Бухородан тортиб олиши хавфидан чўчиган эди. Чунки бу вақтда Балх ҳали Бухоро хонлигига тўла бўйсундирилмаган эди. Шунинг учун Абдуллахон Ҳиндистон билан яхши муносабатда бўлишга интиланган. Лекин, Бухоро элчилигининг зиммасига иккинчи бир вазифа — Акбар давлатининг Эронга нисбатан бўлган муносабатини аниқлаш ҳам юклатилган эди.

Абдуллахоннинг Акбарга ёзган мактуби ҳозирча қўлимизда йўқлиги сабабли, Бухоро хонининг Эронга нисбатан айтган фикрлари очиқ маълум бўлмаса ҳамки, ўша даврдаги сиёсий вазият Абдуллахоннинг Эронга нисбатан бўлган муносабатларини аниқлашга ёрдам беради.

Бухоро элчисидан аввал Ҳиндистонга икки марта — 967/1559—1560 ва 972/1564—1565 йиллари Эрондан элчилар келган эди⁴⁵. Биринчи Эрон элчилигига Эрон шоҳи Таҳмаспнинг (1524—1576) қариндоши Саййидбек бинни Маъсумбек бошчилик қилиб, у Ҳиндистонга Ҳумоюн подшонинг вафоти муносабати билан таъзия билдириш ва Акбарнинг тахтга ўтирганини табриклаш учун юборилган эди. Элчи ўзи билан бирга араб, ироқ ва турк отлари, турли матолар ҳамда Эроннинг нозик буюмларидан туҳфа ва ҳадялар келтиради.

Эрон давлати ўзининг иккинчи элчиси орқали Эрон билан Ҳиндистон ўртасида бирлик ва ҳамжиҳатлик ўрнатишга даъват этган⁴⁶.

Лекин бунга жавобан Акбар давлатидан Эронга узоқ вақтгача элчилик юборилмайди. Чунки бунга Қандаҳор масаласи тўсқинлик қилар эди.

Ўзаро ички курашларда енгилган Ҳумоюн Ҳиндистондан Эронга қочиб борган, Эрон шоҳи Таҳмасп Ҳиндистонни қайтадан босиб олишда унга ёрдам кўрсатган эди. Бунинг эвазига Ҳумоюн Қандаҳор ўлкасига бўлган даъводан воз кечган

⁴³ Абулфазл Алломий, Тарихи Акбаршоҳий, в. 460а.

⁴⁴ Р. Ч. Варма, Акбар ва Абдуллахон, 391-бет.

⁴⁵ اسکندر منشی تاریخ عالم آرای عباسی (Искандар Мунши, Тарихи оламорои Аббосий), ЎзФАШИ, л. 5228, в. 291 б; Абулфазл Алломий, Тарихи Акбаршоҳий, в. 298 а.

⁴⁶ Ўша асар, уша бет.

ва уни Эронга қарам деб билган эди⁴⁷. Демак, Акбар Эрон билан дўстона муносабатларни давом эттирса, Қандаҳорни қўлдан чиқарар эди. Акбар эса Қандаҳордан воз кечишни, шу билан бирга, Эрон билан алоқанинг кескинлашишини ҳам истамасди; чунки Эрон Таҳмасп даврида анча кучли давлатга айланган эди. Шунинг учун Акбар Эронга нисбатан вақтинча «индамаслик» сиёсатини қўллайди. Айни вақтда бу сиёсат Бухоро хонлигига нисбатан ҳам қўлланди.

Абулфазлнинг айтишича, бу даврда Акбар давлати ички ишлар, яъни империяга бўйсунмаган ўлкаларга қарши кураш билан банд эди, шунинг учун ташқи сиёсатга у қадар эътибор бера олмаган⁴⁸.

Олтамиш элчилигига келсак, бу ҳақда Акбар даврига оид илмий-тадқиқот ишлари олиб борган немис олими Ноер Бухоро элчисига Ҳиндистонда етарли даражада ҳурмат ва эҳтиром кўрсатилмаганлигини эслатиб ўтади⁴⁹. Ҳинд тарихчиси Варма ҳам Акбар саройидаги мавжуд қонун-қоидага кўра яқин ўртада душманлик руҳида бўлиш мумкин бўлган томонга илтифот кўрсатилмас эди ва шу сабабли Бухорога жавоб элчилиги юборилмади, деб уқтиради⁵⁰. Лекин Ноер ва Варманинг Акбар давлатининг Бухорога нисбатан тажовузона сиёсат тутиш ниятида эканлиги ҳақидаги талқинлари нотўғри бўлиб, Абулфазлнинг юқоридаги фикрлари ҳақиқатга яқинроқдир. Чунки бу даврда Ҳиндистонда забт этилмаган кўп ўлка ва вилоятлар бор эди; иккинчидан, Акбар давлатининг Бухоро хонлиги билан чегарадош Кобил вилоятининг ҳокими (Акбарнинг ўғай укаси) Муҳаммад Ҳаким Мирзо Акбар ҳокимиятини номигагина тан олар эди.

Абулфазлнинг айтишича, Абдуллахон номига мактуб ёзилиб, Бухоро элчиси орқали юборилган⁵¹. Бу далил ҳам Мўғуллар империясининг Бухоро хонлигига нисбатан душманлик руҳида бўлган, деган мулоҳазани рад этади.

Энди, Эронни бўлиб олиш масаласига келганда — эҳтимол, бу ерда Варманинг мулоҳазаси тўғридир. Чунки, Абдуллахон ўз мактубида Бухоро хонлиги билан Туркия ўртасида дўстлик ўрнатилганлигини хабар қилади⁵². Бу дўстлик, албатта, шиа мазҳабидаги «кофир» эронликларга қарши кураш

47 Н. В. Пигулевская, А. Ю. Якубовский, И. П. Петрушевский, Л. В. Строева, Л. М. Белиницкий, История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в., изд. ЛГУ, 1958, стр. 260.

48 Абулфазл Алломий, Тарихи Акбаршоҳий, в. 1076.

49 Ф. А. Ноер, Акбар империяси, I том, 262-бет.

50 Р. Ч. Варма, Акбар ва Абдуллахон, 391-бет.

51 Абулфазл Алломий, Тарихи Акбаршоҳий, в. 1076.

52 Уша асар, в. 460а.

асосида ташкил топганини таъкидлаб, Абдуллахон, эҳтимол, Акбарни ҳам диний асосда бир иттифоққа бирлашишга чақиргандир. Акбар давлатининг Эронга нисбатан тутган сиёсати ҳали равшан бўлмагани учун бу таклифга ҳам очиқ жавоб берилмаган ва бу масала қаттиқ сир тутинган.

Навбатдаги иккинчи элчилик ҳам Абдуллахон томонидан юборилади. Бу сафар Абдурахим бошчилигидаги Бухоро элчилиги Ҳиндистонга тўғридан-тўғри «Эронни бўлиш» таклифи билан келади (1577)⁵³. Абдуллахон Муғуллар империяси билан Бухоро хонлиги бир хил сунний мазҳабдаги давлатлар экан, шунга асосан, улар бир иттифоқда бўлиб эронлик шналарга қарши курашишлари — Эроннинг Ироқ, Хуросон ва Форс вилоятларини Бухоро ва Ҳиндистон ўртасида бўлиб олишлари лозим, деб уқтиради⁵⁴.

Абдурахим элчилиги Ҳиндистонда ҳурмат ва эҳтиром билан яхши қабул қилинади ва Бухорога қайтишида у билан бирга Абдуллахон саройига сунний мазҳабидаги Мирза Пулат бошчилигида ҳинд элчилиги юборилади. Ҳинд элчилиги Мовароуннаҳрга 986—1579 йили келади. Бу вақтда Самарқанд ҳокими Абулхайр Абдуллахонга бўйсуннишдан бош тортиб, унга қарши курашиш учун атроф вилоятлардан куч тўпламоқда ва шунинг учун Абдуллахон шошилинч равишда Самарқанд томон отланган эди. Абдуллахон ҳинд элчисини уруш ҳаракатлари давом этиб турган Зоминда қабул қилади ва унга катта илтифот кўрсатилади. Абдуллахон ҳинд элчисини ўзи билан бирга олиб юради ва натижада, унинг Ҳиндистонга қайтиши кечиктирилади⁵⁵. Бу билан Бухоро хони Самарқандда олиб борилаётган жанглари ҳинд элчисига кўрсатиб, унга ўз кучини намоёниш қилмоқчи бўлган бўлса керак.

Ҳинд элчиси Акбарнинг Абдуллахон номига ёзилган мактубини олиб келган эди. Ҳофиз Таниш Бухорийнинг айтишича, мактубда бирлик ва ҳамжиҳатлик тўғрисида сўзланган ва (гўё) Акбар Абдуллахон амрига бўйсуннишга тайёр эканлигини билдирган. Акбар Абдуллахонга катта совғалар юборган⁵⁶. Акбарнинг тарихчиси Абулфазл Алломий эса мактубда Акбарнинг «Эронни бўлиш»га рози бўлмаганлигини ва Эрон ҳам Муҳаммад пайғамбар хонадонига мансуб давлатлардан

⁵³ Р. Ч. Варма, Акбар ва Абдуллахон, 383-бет.

⁵⁴ Абулфазл Алломий, Тарихи Акбаршоҳий, в. 1076.

⁵⁵ حافظ تنيش بخارى شرفنامه شاهى يا عبدالله نامه

(Ҳофиз Таниш Бухорий, Шарафномаи шоҳи ё Абдуллонома), УФАШИ, қ. 2207, в. 384 б.

⁵⁶ Уша асар, ўша бет.

бўлгани учун унга яхши муносабатда бўлиш зарурлиги таъкидланганини баён қилади⁵⁷.

Акбар Эронни бўлиб олишга рози эмаслигини билдирган бўлса ҳам, Абдуллахоннинг Эронга юриш қилиш ниятини қатъий равишда қораламади. Бу билан, биринчидан, Акбар Бухоро хонлиги билан алоқани бўшаштиришни истамаган. Чунки бу вақтда Бухоро хони Балхни буткул бўйсундириб, Бадахшонга ҳам хавф солмоқда эди. Мўғуллар империясига, гарчи Гужарот (1573), Бангол (1574—1576) каби вилоятлар ва Ражпутандаги бир қанча рожаликлар қўшиб олинган бўлса ҳам, ҳали Тата, Мекрон, Систон ва бошқа кўпгина ўлкалар Акбар ҳокимиятига бўйсунмаган бўлиб, Кобилга ҳам ишонч кам эди⁵⁸.

Иккинчидан, Эрон шоҳи Таҳмаспнинг вафотидан сўнг (1576) Эронда ички феодал тартибсизликлар кучайиб кетади. Натижада Абдуллахон учун Хуросонни, Акбар учун Қандаҳорни Эрондан тортиб олишга қулай шароит вужудга келган эди. Лекин Акбар ички курашлар билан банд бўлиб, Эронга қарши курашга тайёр эмас эди. Шунинг учун Акбар Абдуллахоннинг Эронга нисбатан тажовузкор ҳаракатини кучсизлантиришга уринса ҳам (чунки Акбар Эрон ерларини Бухоро хонлиги томонидан босиб олинишини истамас эди, албатта), унинг Эронга қарши уруш қилишига қатъиян қарши чиқмади. Элчилик вазифасининг сунний мазҳабининг тарафдори Мирза Пўлат зиммасига юклатилиши ҳам бежиз эмас эди.

Мирза Пўлат элчилигига иккинчи бир муҳим вазифа — Бухоро хонининг Бадахшонга бўлган муносабатини аниқлаш ва иложи бўлса, Бадахшонга нисбатан туғилган хавфнинг олдини олиш вазифаси ҳам топширилган эди.

* *
*

Бадахшон масаласи. Салтанат Акбар қўлига ўтганда Бадахшонда Мирза Сулаймон ҳоким эди⁵⁹. Мирза Сулаймон Акбар давлатини кучсиз фаҳмлаб 974—1567 йили Кобилга ҳужум қилади, аммо муваффақиятсизликка учрайди. Сўнг тўсатдан Балхга ҳужум қилади. Балх ҳокими Пирмуҳаммад

⁵⁷ Абулфазл Алломий, Тарихи Акбаршоҳий, в. 107 б.

⁵⁸ Муҳаммад Ҳаким Мирза ҳатто 1590 йили Ҳиндистон тахтини эгаллаш учун урғиниб кўрган. Аммо шаҳзода Мўрод уни тор-мор қилади. Акбар ўғли уқасининг гуноҳидан ўтиб, унга яна Кобил вилоятини илтифот қилади. (Бахтовархон, Миротул олам, в. 384а, б).

⁵⁹ Бахтовархон, Миротул олам, в. 357а.

Бухоро хонлигининг ёрдами билан Мирза Сулаймонни Бадахшдан қувиб чиқаради, бу курашда Мирза Сулаймоннинг ўғли Иброҳим Мирза ҳалок бўлади⁶⁰.

Абдуллахоннинг аскарлари Ҳисорни қамал қилган вақтда (982—1574) ҳисорликларнинг илтимосига кўра, Мирза Сулаймон уларга ёрдамга келади. Аммо шу вақтда Бадахшонда Мирза Сулаймонга қарши унинг амалдорларидан бири — Муҳаммадқули исён кўтаради. Марҳум Иброҳим Мирзанинг бева хотини Бадахшон ҳокимиятини ўғли Шоҳрух Мирза қўлига олиб бериш мақсадида бу қўзғолонга қўшилади. Жангда Шоҳрух Мирза ғолиб чиқади, Мирза Сулаймон эса ёрдам сўраб аввал Кобилга, сўнг Акбар ҳузурига боради⁶¹.

Абдуллахон Ҳисорни қўлга киритиб (1578) Бадахшонни забт этишга тайёргарлик кўради. Ҳофиз Таниш Бухорийнинг ёзишича, бундан хабар топган Шоҳрух Мирза Абдуллахон саройига элчи юбориб, Бухоро хонига бўйсунганини маълум қилади. Шундан сўнг Абдуллахон Бадахшон томон юборилган аскарларга қайтиш учун буйруқ берган⁶².

Акбар ўз ҳузурига келган Мирза Сулаймонни яхши қабул қилиб, унга Бадахшонни қайтариб беришни ваъда қилади. Кўп ўтмай, Акбар саройига Мирза Шоҳрухнинг вакиллари ҳам келади. Шуниси қизиқки, Акбар Шоҳрух Мирза вакилларини ҳам тантанали равишда қабул қилиб, Шоҳрух Мирзани Бадахшон ҳокими деб танийди ва унга ёрдам беражagini айтади⁶³. Акбар шундай қилишга мажбур эди. Чунки Бадахшон Шоҳрух Мирза қўлида бўлиб, агар Акбар уни қўллаб-қувватламаса, у Абдуллахон томонига ўтиб кетиши мумкин эди. Бу воқеадан сўнг алданганини сезган Мирза Сулаймон Макка томон йўл олади ва у ерда беш йил туриб, қайтишда Эрон шоҳи Исмоил II ҳузурига бўлади. Эрон шоҳи Бадахшонни қайтариб олишда Мирза Сулаймонга ёрдам қилишга ваъда беради. Аммо тез орада, яъни Мирза Сулаймон Бадахшонга етиб келганга қадар Исмоил II вафот этади. Энди Мирза Сулаймон фақат Абдуллахондан ёрдам олиши мумкин эди. Ҳинд тарихчиси Р. Ч. Варма ёзадики, бундай аҳволнинг олдини олиш учун Шоҳрух Мирза бобоси билан ярашган ва улар ўртасида шартнома тузилган⁶⁴. Ҳофиз Танишнинг берган маълумотига кўра, Шоҳрух Мирза ва Мирза Сулаймон ўртасида тўқнашув бўлиб, бунда Кобил ҳоки-

⁶⁰ Ҳофиз Таниш Бухорий, Абдуллонома, 2076; Бахтовархон, Миротул олам, в. 373а.

⁶¹ Р. Ч. Варма, Акбар ва Абдуллахон, 382-бет.

⁶² Ҳофиз Таниш Бухорий, Абдуллонома, в. 373б.

⁶³ Р. Ч. Варма, Акбар ва Абдуллахон, 382-бет.

⁶⁴ Р. Ч. Варма, Акбар ва Абдуллахон, 383-бет.

ми Муҳаммад Мирза Ҳаким (Мирза Сулаймоннинг куёви) ёрдами билан Мирза Сулаймон голиб чиққан. Сўнгра ҳар икки ҳоким — Мирза Ҳаким ва Мирза Сулаймонлар Абдуллахон ҳузурига элчи юборганлар. Мирза Сулаймон элчи қилиб Меҳр Али Кўкалтошни ва Мирза Ҳаким Мавлоно Нуриддин Муҳаммад қозини юборганлар. Элчилар совға-саломлар билан бирга мактуб ҳам келтирганлар ва бу мактубларда, Ҳофиз Танишнинг ёзишича, ҳар икки ҳоким ўзларининг Бухоро хонига бўйсунганликларини билдирганлар. Элчиларга Абдуллахон ҳурмат кўрсатиб, уларни «фахрий тўн»лар билан мукофотлаган ва Мирза Сулаймон номига ёзилган номада уни Бухорога келишга таклиф ҳам қилган⁶⁵.

989—1581 йили ҳам Мирза Сулаймон Абдуллахонга совға-саломлар ҳамда дўстлик ва тобелик ҳақидаги мактубини юборган⁶⁶.

«Миротул олам» асаридagi маълумотларга қараганда, 992—1584 йили Шоҳрух Мирза ўз бобосидан мағлубиятга учраб, Акбар саройига келади, Мирза Сулаймон бу курашда Абдуллахондан ёрдам олган⁶⁷.

Келтирилган маълумотлар шундан дарак берадики. Бадахшонда икки ҳокимиятчилик ҳукм сурган ва улар ўртасида тўхтовсиз кураш давом этган. Бу курашда Шоҳрух Мирза Акбардан ёрдам олган, Мирза Сулаймон эса Абдуллахонга таянган.

Ички феодал курашларининг кучайиши Абдуллахон томонидан Бадахшонни босиб олиш учун замин ҳозирлаган.

1584 йили Абдуллахон Балх ҳокимлигини ўғли Абдулмуминга топшириш баҳонасида шу шаҳарга келади. Абдуллахоннинг режасини сезган Шоҳрух Мирза Балхга ўз элчиси Шоҳ Ҳасанни юборади. Лекин Абдуллахон элчини қабул қилмайди ва элчига киноя билан тез кунда Бадахшонда сузлашувини айтади. Шундан сўнг, кўп вақт ўтмай Бадахшон Бухоро хонлигига қўшиб олинади. Бобо ва неваралар олдинма-кейин Акбар ҳузурига қараб йўл оладилар. Бадахшондаги жангларда Шоҳрух Мирзанинг ўғли Муҳаммад Замон Мирза бухороликларга асир тушади.

* * *

*

Бадахшоннинг забт қилиниши Кобил ҳокими Мирза Ҳакимни ҳам чўчитиб қўяди ва у Акбардан ёрдам сўраб, ўз

⁶⁵ Ҳофиз Таниш Бухорий, Абдуллонома, в. 440б.

⁶⁶ Уша асар, в. 468б.

⁶⁷ Бахтовархон, Миротул олам, в. 387а.

вакилини унинг ҳузурига юборди. Лекин, орадан кўп вақт ўтмай, Мирза Ҳаким вафот этади (1585), шундан сўнг Кобил, Зобулистонда тартибсизликлар кучаяди. Бу воқеаларда Абдуллахон ҳам қисман иштирок этган эди. Феридун номли шахс марҳум Мирза Ҳакимнинг ўғиллари Афросиёб Мирза (14 яшар) ва Қайқабод (11 яшар)ларни ўзбеклар томонига қочиб кетишга даъват қилади. Агар Феридуннинг бу режаси амалга ошса, Абулфазл Алломийнинг ёзишича, Абдуллахон Кобилга ҳам даъвогар бўлиши мумкин эди⁶⁸.

Акбар Кобилдаги тартибсизликларнинг олдини олиш учун жадал ҳаракат қилиб, лашкар боши Ман Сингхга тезлик билан Кобилни ишғол қилишга фармон беради⁶⁹ ва Кобил қайтадан империяга қўшиб олинади. Бу ҳақда К. Маркс шундай деб ёзган эди:

«Ўзбекларнинг ҳужум қилиш ваҳимасидан 1585 йили Кобилда галаёнлар бошланиб кетди. Акбар катта қўшин тўплаб, тартибсизликларга чек қўйди»⁷⁰.

Бу даврда Акбар давлатини қаттиқ ташвишга солган воқеа — тарихда «равшанийлар ҳаракати» номи билан шуҳрат топган афғон қабилаларнинг озодлик учун олиб бораётган қўзғолонлари бўлган эди. Афғон қабилаларига қарши курашнинг яхши уюштириш мақсадида Акбар ўз сарой аҳллари билан бирга 1586 йил 4 январда Аттекка (Атокка) келади.

Равшанийлар билан бўлган тўқнашувда Свод томон юборилган Зайнхон бошлиқ лашкарлар ва Бужирда ҳаракат қилаётган Бир Бал қўшинлари тор-мор келтирилади⁷¹. Жангда Бир Бал ҳалок бўлади. Шу вақтда Бухородан элчилар келаётганлиги ҳақида хабар келади. Элчилар хафсизлигини таъминлаш учун Фарид Бахши бошчилигида аҳадий⁷² ҳарбий қисмлари сафарбар қилинади ва Ман Сингх ҳам ўз қўшини билан Кобилдан элчилар ҳимоясига етиб келади.

⁶⁸ Абулфазл Алломий, Тарихи Акбаршоҳий, в. 243б.

⁶⁹ Мўғуллар империясининг қўшинлари Кобилни ишғол қилгач, Феридун қўлга тушади ва Ман Сингх Феридунни Акбар ҳузурига келтиради. Тафтиш натижасида Феридуннинг сотқинлиги аниқлангач, «гуноҳларини ювиб келиши учун», у Маккага сургун қилинади (Абулфазл Алломий, Тарихи Акбаршоҳий, в. 26а).

⁷⁰ К. Маркс, Хронологические выписки по истории Индии, М., Госполитиздат, 1947, стр. 29. (Таржима бизниқи).

⁷¹ Абулфазл Алломий, Тарихи Акбаршоҳий, в. 270а, б.

⁷² Аҳадий (احری) шоҳ ҳузуридаги ва бевосита шоҳ назорати остидаги унинг шахсий, сараланган қуроли кучлари; улар давлат томонидан катта маош билан таъминланганлар. Аҳадий отрядлари шоҳ ҳарамини қўриқлаш, ҳарбий устахоналарни назорат қилиш ва ҳатто қўмондонлик фаолиятини кузатиш каби қатор масъулиятли вазифаларни бажарар эдилар (Ф. А. Ноер, Акбар империяси, 166—167-бетлар).

Бухоро элчилигига Абдуллахон саройидаги эътиборли кишилардан Мир Қурайш бошчилик қилади. Элчилар ўзлари билан зотли от ва туялар, ов қушлари, аъло навли мўйна ва бошқа нафис матолардан иборат «туҳфа ва ҳадялар» олиб келадилар⁷³ ҳамда Жаййиб исмли кабутарбоз орқали эса Мовароуннаҳрнинг турли нав кабутарларидан жўнатилган эди.

Абулфазлнинг айтишича, Хайбар йўлагининг кенгайтирилиши, Ҳинд (Инд) дарёсига кўприк солиниши, Ман Сингхнинг Кобилдаги галабаси ва Акбарнинг ўз қароргоҳини Аттекка кўчиргани Абдуллахонни чўчитган ва Абдуллахон Акбар Балхга ҳужум қилиши мумкин, деган хаёлда бу хавфнинг олдини олиш учун Ҳиндистонга элчилар юборган⁷⁴.

Р. Ч. Варманинг фикрича, Акбар ҳокимиятининг Кобилда мустақкам ўрнатилиши Абдуллахонни Эронга нисбатан тутган сиёсатида Акбар хоҳиши билан ҳисоблашишга мажбур қилган⁷⁵.

«Абдуллонома»да Абдуллахоннинг Акбар номига ёзган ва Мир Қурайш орқали юборган мактубининг қисқача мазмуни келтирилади. Мактубда Абдуллахон «Ҳаж» (Макка ва Мадина)га борадиган йўлда жойлашган Бадахшон ўлкаси кофир қизилбошлар⁷⁶ қўлида эканлиги ва шу туфайли бу ўлкада доимий галаёнлар бўлаётганлиги ҳақида гапириб, келгуси йил баҳорда катта қўшин билан бу вилоятни «кофирлар» қўлидан тортиб олиш ниятида эканини баён қилади⁷⁷. Шунингдек, Абдуллахон Акбарга «кофир»ларга ҳеч қандай ёрдам кўрсатмасликни ва агар «кофир»лар ўзбеклар билан бўлган курашда тор-мор келтирилиб, унинг ҳузурига борсалар, уларга бошпана беришгина эмас, балки Ҳиндистондан ҳайдаб чиқаришлари лозим деб, уқтиради⁷⁸.

Акбар Бухоро элчиларини узоқ вақт қабул қилмайди.

⁷³ Абулфазл Алломи, Тарихи Акбаршоҳий, в. 2146.

⁷⁴ Уша асар, в. 2146.

⁷⁵ Р. Ч. Варма, Акбар ва Абдуллахон, 384—385-бетлар.

⁷⁶ Бу ерда «кофир қизилбошлар» деб бадном қилишдан Мирза Сулаймоннинг Эрон шоҳи Исмоил II билан тузган шартномаси назарда тутилса керак.

⁷⁷ Бадахшон забт қилинганда (1584) қозоқларнинг қўзғолон кўтаргани ҳақида хабар келади ва Абдуллахон дарҳол асосий қуроли кучлари билан Бухоро томон йўл олади. Фурсаддан фойдаланган Мирза Сулаймон Бадахшон аймақлари билан иттифоқ булиб, Бадахшоннинг купгина ерларини қайтадан босиб олган эди. نظام الدين احمد طبقات اکبر شاهي (Низомиддин Аҳмад, Табақоти Акбаршоҳий), ЎзФАШИ, қ. 3341, в. 292.

⁷⁸ Ҳофиз Таниш Бухорий, Абдуллонома, ЎзССР ФАШИ, Ленинград нухаси (фото), в. 457 б.

«Тарихи Акбаршоҳий» асарининг маълумотига кўра, бунга Акбарнинг севимли лашкар бошиси Бир Балнинг афгонлар билан бўлган курашда ўлдирилганлиги ва шу муносабат билан шоҳнинг узоқ вақт таъзия тутиши сабаб бўлган. Аслида Акбарнинг ўзбек элчиларини қабул қилмаслик сабаби шунда эдики, бу вақтда Қашмир ҳокими Юсуфхоннинг ўғли Ёқуб исён кўтарган ва уни бостириш учун Акбар Қашмирга катта қўшин юборган эди. Бухоро элчилигига ўзининг жанговар кучларини намойиш қилиш мақсадида Акбар атайлаб қабул маросимини кечиктиради⁷⁹.

Ниҳоят, Акбар элчиларни ўз салтанатининг 32 йиллик тантанаси куни — 25 раббиаъл аввал 994/1586 йилининг 14 мартада қабул қилади⁸⁰.

Мир Қурайш элчилиги қабул қилингандан бир ой ўтгач, Акбар Аттоқдан (бу ерда шоҳ 3 ойдан кўпроқ туради) Лоҳурга келади. Абулфазлнинг ёзишига кўра, Акбар ўз қароргоҳини ўзбек элчисининг илтимоси билан Бухоро чегарасидан узоқда жойлашган Лоҳурга кўчирган. Аммо шоҳ яна Панжоб еилоятида қолган эди. Сабаби шуки, агар Турон ҳокими дўстликка хиёнат қилгудек бўлса, зафарли қўшин тезда Лоҳурдан Турон томон ҳаракат қилиши керак эди⁸¹.

Абулфазлнинг мулоҳазаларига танқидий қарамоқ керак, чунки у кўп масалаларни Акбарни улуғлаш йўлида нотўғри талқин этган.

Бу вақтда Акбарнинг Мовароуннаҳрга ҳужум қилиши учун асос ҳам, имконият ҳам йўқ эди ва у ўз қароргоҳини ўзбек элчисининг илтимоси билан Аттоқдан Лоҳурга кўчирмаган, албатта. Зайнхон ва Бир Бал қўшинларини тор-мор қилган равшанийлар Аттоққа, яъни Акбар қароргоҳига хавф солмоқда эдилар. Шунга кўра, Аттоқ мудофаасини машҳур Тодар Малга топширилиши ҳам бежиз эмас эди⁸².

Шундай қилиб, Акбар вазият тақозоси билан Лоҳурга кетади ва у ерда афгонлар ва белужларга қарши ҳамда Тата ва Сеистон вилоятларини империяга қўшиб олиш учун бўлган курашга раҳбарлик қилади.

Бадахшонни босиб олган Абдуллахон энди Ҳиротга юриш қилиш ниятида эди. Аммо унинг режасини қозоқлар қўзғолони бузиб юборади. Қозоқлар қўзғолонини тезда бостириш

⁷⁹ Абдулқодир бинни Мулукшоҳ Бадавоний, Мунтахаб-ут-таворих, в. 308а.

⁸⁰ Ўша қўлёзма, в. 307а.

⁸¹ Абулфазл Алломий, Тарихи Акбаршоҳий, в. 279а, б.

⁸² Абдулқодир бинни Мулукшоҳ Бадавоний, Мунтахаб-ут-таворих, в. 306б, 307б.

мақсадида Термизда Абдуллахон ва жўйбарий шайхлар бошлиғи Хўжа Қалон (Хўжа Исломнинг ўғли) бошчилигида кенгаш ўтказилади⁸³. Абдуллахон Эрон томон ҳужум қилиб, унинг ерларининг бир қисмини босиб олишга ошиқар эди. Чунки Эрондаги сиёсий вазият Абдуллахон мақсадларининг амалга ошиши учун қулайлик туғдирар эди. Аммо, Бадахшоннинг босиб олиниши Бухоронинг Акбар давлати билан бўлган муносабатларининг кескинлашишига олиб келиши мумкин эди. Демак, Эронга юриш қилишдан аввал Акбар давлатининг Бухорога бўлган муносабатини аниқлаш лозим эди. Шунинг учун қозоқлар қўзғолони бостирилиши биланоқ Абдуллахон Самарқанддан Ҳиндистонга элчи жўнатади ва Бухорога қайтади⁸⁴. Мир Қурайш элчилиги олдида масъулиятли вазифалар турар эди. Бу элчилик Бадахшоннинг Бухорога қўшиб олиниши сабабларини тушунтириши, содир бўлган воқеага Акбар давлатини кўндирган ҳолда, Бухоро — Ҳиндистон муносабатларини яхшилашга ва Бухоро хонлигининг Эронга нисбатан ҳаракатларида Ҳиндистоннинг бетараф бўлишига эришиши керак эди. Р. Ч. Варманинг ёзишича, Мир Қурайш элчилиги «Эронни бўлиш» масаласи юзасидан ҳам музокаралар олиб борган ва бу ҳақда томонлар умумий бир фикрга келган⁸⁵.

Бу ерда шуни қайд қилиб ўтиш лозимки, Мир Қурайш элчилиги билан бирга Бухородан Акбар саройига Назарбий⁸⁶ элчилиги ҳам юборилади⁸⁷.

Мир Қурайш Муғуллар империяси билан музокаралар олиб бориш ҳуқуқига эга бўлган Бухоро давлатининг расмий

⁸³ Ҳофиз Таниш Бухорий, Абдуллонома, в. 450а.

⁸⁴ Ҳофиз Таниш Бухорий, Абдуллонома, в. 457а.

⁸⁵ Р. Ч. Варма ўз мулоҳазасининг исботи сифатида қуйидаги учта маълумотни келтиради: а) Акбарнинг Бадахшоннинг ўзбеклар томонидан босиб олинганлигига сукут аломати билан рози бўлгани; б) Абдулмўминнинг Туркия султони Мурад III га мактуби; мактубда «Ҳиндистон подшоҳи ҳам бу олий даргоҳга (Бухорога ва Балхга — И. Н.) ўзининг энг буюк кишиларидан бири Ҳаким Хумомни тортиқлар, ҳадялар ва дўстона мактуб билан юборди ва иттифоқ тузди» деб кўрсатилади; в) Имомқулихоннинг (1611—1680) Жаҳонгиршоҳга (1605—1627) ёзган мактуби, мактубда марҳум Абдуллахон ва Акбар замонида Бухоро билан Ҳиндистон ўртасида Эронга қарши иттифоқ тузилган, деб айтилади. Р. Ч. Варма, Акбар ва Абдуллахон, 385—386-бетлар.

⁸⁶ Назарбий Бухоро саройига яқин амирлардан бўлиб, Абдуллахон (отасининг вафотидан сўнг) салтанат эгаси бўлганда, уни биринчилар қаторида табриклаган ва Абдуллахон илтифотига сазовор бўлганлардан эди. Лекин, кўп ўтмай, амир билан хон муносабатида келишмовчиликлар пайдо бўлади ва Абдуллахон Назарбийни «гуноҳларини ювиб келиш» учун Ҳиндистон орқали ҳажга боришга мажбур қилган ва ҳинд шоҳи Акбар номига битилган мактубда Назарбийни ўз вакили қилиб кўрсатган.

⁸⁷ Ҳофиз Таниш Бухорий, Абдуллонома, в. 457б.

элчиси бўлса, Назарбий отаси Искандархон вафотидан сўнг (1583) хонлик тахтига ўтирган Абдуллахоннинг салтанат эгаси бўлгани ҳақида хабар қилувчи ва унинг номидан Акбарни табрикловчи махсус вакили эди.

«Тарихи Акбаршоҳий»даги маълумотга кўра, Акбар Назарбийни (ва унинг ўғиллари — Шодибий, Боқибий ва Қурбонбийларни) Мир Қурайшдан анча аввал қабул қилган ва уларга илтифотлар кўрсатган⁸⁸.

Акбар номига битилиб, Мир Қурайш элчилиги орқали юборилган номанинг қисқача мазмуни «Абдулланома»да ҳикоя қилингани ҳақида юқорида сўзлаган эдик. Бу мактубнинг асл нусхасини топа олмаганлигимиз сабабли, бу ҳақда муфассал фикр юритолмаймиз. Аммо, текширишлар шуни кўрсатадики, ЎзССР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланаётган 289 рақамли қўлёзмадаги мактубларнинг бири Абдуллахоннинг Акбар номига битилган ва Назарбий орқали бериб юборилган мактуби бўлиб чиқди. Бу ҳужжат «Хазрат халафатпаноҳ (Абдуллахон)нинг Муҳаммад Назарбий додхоҳ элчилиги юзасидан Ҳинд (истон) подшоҳига ёзган мактуби» деб номланган⁸⁹. Мактуб Бухоро хонлигининг Акбар давлатига нисбатан тутган сиёсатини ва Мир Қурайш элчилигининг мақсад ва вазифаларини аниқлашда катта роль ўйнайди. Чунки фикримизча, Мир Қурайш орқали ҳам шу хил мазмунда битилган мактуб бериб юборилган бўлиши эҳтимол.

Назарбий келтирган мактубда Бухоро хони Акбар шахсиятини узундан-узоқ таъриф қилгач, Бухоро «халқи олдида ором ва осойиш эшиги кушойиш» бўлгани, «тўқсон икки ўзбекия фирқасининг бир қанча минг эл ва улуси... итоат ва фармонбардорлик ҳалқасини жон қулоқларига осиб тамоман тобе» бўлганликлари, қозоқ, қорақалпоқ ва қирғиз қабиалари ёрдами билан қалмоқларнинг бўйсундирилгани ҳақида, Бухоро ва Ҳиндистонда ҳокимлик қилган собиқ ҳоқонлар ўртасидаги бирлик ва ҳамжиҳатлик тўғрисида баён қилиниб, сўнг Эрон масаласига ўтилади. Мактубда кўрсатилишича, бу воқеалардан аввал ҳажга борувчиларга ҳужум қилиб, уларни ўлдирган ва молларини талон-торож қилаётган шиа — эронликларга Назарбий додхоҳ бошчилигида элчи юборилган, уларга насиҳатомуз сўзлар айтилган, лекин эронликлар бу насиҳатларга ҳам қулоқ солмай, ўз босқинчилик ишларини давом эттира берганлар. Шундан сўнг Бухоро хони

⁸⁸ Абулфазл Алломи, Тарихи Акбаршоҳий, в. 275а.

⁸⁹ Ушбу ишнинг «Бухоро—Ҳиндистон муносабатларига оид ҳужжатлар» қисми; мактуб № 1 га қаралсин. (Кейинги саҳифаларда — Ушбу иш — «Ҳужжатлар», мактуб № 1).

(Абдуллахон) Хоразм вилоятининг волисига, «Машҳад, Астробод ва Нишопурга бориб, кетма-кет ҳужум ва талон-торожлар қилиб, у табиатан ёмон хулқлилар фиғонини (кўкка) чиқарсин» деб, ҳам манғития ва туркманларга эронлиларга қарши Марв томондан ҳужум қилишга буйруқ берган.

Сўнг мактубда ёзилишича, сарой аҳлларида бир қанчаси Абдуллахонга Мўғуллар империясига элчи юборишни маслаҳат берганлар. Бундан кузатилган мақсад шуки, мўғуллар императори ҳам «порлоқ шариятни мустаҳкамлаш ва бахтиёр миллатнинг кучайиши учун барча тоғдек басавлат мужоҳидлари ва жанговар, музаффар муборизлари билан у тарафдан (Ҳиндистондан — И.Н.) йўлдан озган тоифа устига отлансалар, токи шон-шухрат конининг ҳар икки гавҳари (Абдуллахон ва Акбаршоҳ — И.Н.) ўзаро бир-бирларига ёрдам ва мадад бериб, у тоифани оёғидан қулатсалар ва улар диёрини (шундай) исломобод қилсаларки... «Назарбий элчилиги шу мақсад юзасидан ҳамда осмондек баланд тахтга бахтиёрлик билан ўтиришларини табриклаш учун...» тайин этилган. Мактуб охирида Ҳиндистондан ҳам элчилар юборилиши ва шу асосда дўстликни мустаҳкамлаш зарурлиги уқтириб ўтилади.

Демак, мактуб мазмунига кўра, Бухоро хони Акбарга Эронга қарши курашда бир иттифоқда бўлиб ҳаракат қилишини таклиф этган.

Мир Қурайш элчилиги, ўзига юклатилган вазифаларни муваффақиятли равишда бажариб, 1586 йил 2 декабрда (12 рамазон 994 йили) Акбар давлатининг Бухорога тайин қилган элчилари билан биргаликда йўлга чиқади⁹⁰. Ҳинд элчиларига Ҳаким Ҳумом бошчилик қилар эди. Ҳаким Ҳумом Мўғуллар империясининг Бухоро хонлигига юборган расмий элчиси ва Мир Садр Жаҳон Муфти эса Абдуллахоннинг отаси Искандархоннинг вафоти муносабати билан таъзия билдириш учун Акбар томонидан юборилган, унинг шахсий вакили эди⁹¹. Ҳинд элчилари ўзлари билан бирга Акбарнинг Абдуллахон номига битилган мактубини келтирадилар. Элчи Мир Қурайшга берилган турли нафис моллар ва буюмлардан ташқари, ҳинд шоҳи Абдуллахон ва унинг ўғли Абдулмумин султонлар учун хазиначи Муҳаммад Али орқали махсус совға ва ҳадялар бериб юборади. Бу «сов-

⁹⁰ Абдулқодир бинни Мулукшоҳ Бадавоний, Мунтаҳибут-таворих, в. 307а; Низомиддин Аҳмаднинг маълумотларига кўра, элчилар 19 рамазон (9 декабрь)да йўлга чиққанлар (Низомиддин Аҳмад, Табақоти Акбарий, в. 297а).

⁹¹ Абулфазл Алломий, Тарихи Акбаршоҳий, в. 281а.

га — ҳадялар»нинг қиммати бир ярим лакни ёки уч минг етти юз ироқ туманини ташкил қилган.

Абдуллахон Мир Қурайш элчилигининг қайтаётганини ва у билан бирга ҳинд элчилари келаётгани ҳақидаги хуш хабарни эшитгач, дарҳол Кобил ҳокимига одамлар юбориб, ундан ҳинд элчиларини узоқ тутиб турмасликни илтимос қилади ва махсус киши орқали Мир Қурайшнинг тез етиб келиши тайинланади⁹².

Демак, Абдуллахон Акбар давлатининг Бухорога нисбатан бўлган муносабатини билишни ошиқиб кутган, чунки Ҳиндистоннинг Бухоро билан яхши муносабатда бўлиб қолиши айтилган ҳолда Акбар давлатининг Абдуллахоннинг Эронга нисбатан тутган сиёсатига рози эканлигидан дарак берарди.

1587 йилнинг май ойида Чаҳорбогда (Андхой) Ҳирот масаласи бўйича Абдуллахон катта кенгаш ўтказди; Шаҳрисабз, Самарқанд, Балх, Деҳнов, Ҳисор ва бошқа вилоятлардан минглаб қўшин келтирилади. Ҳирот ҳокими Алиқулихоннинг Бухорога вассал бўлиш ҳақидаги илтимоси ҳам рад этилади⁹³. Орадан кўп ўтмай, Ҳирот қалъаси қўлга киритилади ва Абдуллахон ўз қароргоҳини «Султон Ҳусайн Мирза» мадрасасига кўчиради.

1587 йилнинг августида Мир Қурайш Абдуллахон ҳузурига келади ва у ҳинд элчилари от ва туялар етишмаслиги сабабли орқада қолиб кетдилар, деб хабар қилади; Абдуллахон дарҳол ҳинд элчиларини от ва туялар билан таъминлашга буйруқ беради. Мир Қурайшни эса ҳинд элчиларига ҳамроҳ бўлиб келиш учун Андхойга қайтариб юборади.

Элчилар Ҳиротга яқинлашганда уларни Қози Ҳожи Муҳаммад, Мирза Ҳайдар Муҳаммад Мунши ва кўп аъён ҳамда шиғовуллар тантанали равишда кутиб оладилар. Эртаси куни «Султон Ҳусайн Мирза» мадрасасида катта базм уюштирилади. Ҳофиз Таниш Бухорий бу ҳақда шундай ҳикоя қилади: «Абдуллахон учун тахт ўрнатилиб, унинг атрофига амалларига қараб ноиблар, амир ва лашкар бошилар жойлашадилар. Тилладўз тўнлар кийган ва марваридлар қадалиб зийнатланган ханжарлар таққан махсус кишилар хизматда эдилар. Сарой ҳожибларининг қулоқлари хон фармойишига қаратилган эди. Мажлис бошланиши билан ҲАКИМ

⁹² Ҳофиз Таниш Бухорий, Абдуллонома, в. 462 а—б.

⁹³ Алиқулихон 994—1585 йилда ўз элчисини Бухорога юбориб, уни вассал деб билишни сўраган эди; Ҳофиз Таниш Бухорийнинг ёзишича, элчи ҳатто Ҳирот қалъасининг калидини келтириб Абдуллахонга топширган (Ҳофиз Таниш Бухорий, Абдуллонома, в. 458б, 464б, 465а).

Ҳумом, Садр Жаҳон ва элчиликнинг бошқа кишилари базмга таклиф этиладилар, ҳинд элчиларига уларнинг шоҳлари элчиларни қай тартибда қабул қилса, шу қонун-қоидага асосан мурожаат қилишларига руҳсат берилди. Ҳинд элчиси Ҳаким Ҳумом ҳаяжонга тўлган ҳолда 27 маротаба салом берди. Салом шундан иборат эдики, қўл кафтларини ерга теккизиб, сўнг баландга кўтаради ва олдинга қадам ташлаб бошини қуйи солади. Олий жой (тахт)га яқинлашганда элчи тиззасида туриб хон қўлини ўпади ва ўзи билан келтирилган номани узатади. Номанинг мазмуни шундан иборат эдики, деб кўрсатади Ҳофиз Таниш Бухорий, — муҳаббат ва дўстлик ҳақида сўзланиб, умумий душман (Эрон — И.Н.) дан сақланиш учун биргаликда ҳаракат қилиш таклиф этилади»⁹⁴.

Сўнг элчилар Кулбобо (Кўкалтош) воситачилигида Ҳиндистондан келтирилган совға ва ҳадяларни бирма-бир кўрсатадилар. Абдуллахон бу совға ва ҳадяларни шу ернинг ўзида ўз аъёнлари ва амалдорларига улашиб беради.

Эртаси кун элчилар Султон Абдулмўмин ҳузурда бўлиб, унга ҳам ҳадя — тортиқлар берадилар. Шундан кейин, Абдуллахоннинг фармонида кўра, ҳинд элчилари ҳар кун амалдор — аъёнлар базмларига таклиф этиладилар, уларга совға-саломлар инъом қиладилар. Ниҳоят, зулқаъда (ноябрь) ойининг охирларида ҳинд элчилари (Ҳирот бутунлай забт этилганга қадар) Мир Қурайш ҳамроҳлигида Бухорога юборилади ва бош қози Нуриддин Муҳаммадга элчиларни яхши жойлаштириш ва улар ҳақида ғамхўрлик қилиш топширилади»⁹⁵.

«Макотиботи Алломий» («Алломиё мактублари»)да Ҳаким Ҳумом элчилигининг юборилишига оид Акбар номидан Абдуллахонга битилган иккита мактуб келтирилган. Мактублар мазмуни, асосан, бир хил бўлиб, улар ёзилиши жиҳатдан бир-биридан фарқ қилади⁹⁶. Мактубларнинг қисқача мазмуни қуйидагича: Абдуллахон шахсиятининг мақтовидан сўнг, Акбар ўзининг 30 йилдан ортиқ Ҳиндистонда шоҳ бўлиб тургани ва бу вақт ичида кўпдан-кўп улка — вилоятларни забт этганини айтади. Сўнг, узоқ вақт Моваро-

⁹⁴ Ҳофиз Таниш Бухорий, Абдуллоном, в. 479 а, б; И. И. Умняков, Абдуллономэ Хафиза Таныша и его исследователи, Записки коллегии востоковедов, т. V, Л., 1929, стр. 327—328.

⁹⁵ Уша асар, ўша бет. И. И. Умняков, Абдуллономэ Хафиза Таныша и его исследователи, стр. 327—328.

⁹⁶ Ушбу ишда мазкур мактубларнинг фақат биринчи нусхасини (таржима ва асл нусхасини) илова қилишни лозим топдик. «Ҳужжатлар», мактуб № 2.

ушаҳрдаи элчилар келмаганини эслатиб ўтгач, Акбарнинг динсизликда айблаган ва бу ҳақда Абдуллахонга турли-туман бўхтон сўзлар етказган шахсларни қоралайди. (Акбар) худо ва пайгамбарлар ҳам бўхтондан ҳоли эмасликларини уқтириб, ўзини ҳақиқий мусулмон қилиб кўрсатишга ҳаракат қилади. Мактуб мазмунига кўра, Акбар фаранги (португалиялик)ларга қарши курашга отланган вақтда Эронда аҳвол кескинлашиб қолганлиги тўғрисида хабар келган Эрон шоҳига қарши амир ва ўлка ҳокимлари бош кўтарганлар. Эрондаги бу ички зиддиятлардан Рум (Туркия) султони фойдаланиб, Эроннинг бир қанча жойларини босиб олган. Мактубда айтилишича, Эрон шоҳи Акбардан ёрдам сўраб Алиқули Ҳамадонийни Ҳиндистонга юборган. Шу сабабли Акбар ўғилларидан бири (Шаҳзода Мурод)ни катта қўшин билан Эрон Ироқи томон жўнатиш, ўзи эса Хуросон томон йўл олмоқчи бўлгани, агар Абдуллахон ҳам Хуросонга етиб келса, Акбар Абдуллахон билан учрашиб кўп масалаларни, шу жумладан, Эронга ёрдам кўрсатиш масаласини ҳам ҳал қилиб олишлари мумкинлиги мактубда қайд қилинади. Шунингдек, Акбар Абдуллахондан Шоҳрух Мирзанинг гуноҳидан ўтишни сўрайди. Расмий элчи сифатида Ҳаким Ҳумом ва Искандархон вафоти юзасидан таъзия билдириш учун Садр Жаҳон юборилди, деб ёзилади. Ҳаким Ҳумом Акбар давлатининг энг ишончли кишиларидан эканлиги алоҳида таъкидланган; туҳфа ва ҳадялар Муҳаммад Али орқали жўнатилди, деб мактубга хотима берилган.

Мактубларнинг бир-биридан фарқи фақат шундаки, биринчисида Хуросонда учрашиб, Эрон масаласи муҳокама қилинганда, бу масала юзасидан ҳар икки томоннинг фикри назарга олиниши керак бўлса, иккинчисида Эронга ёрдам кўрсатиш Абдуллахоннинг хоҳиши ва унинг кўрсатмасига мувофиқ амалга ошиши мумкинлиги таъкидланган⁹⁷. Демак, иккинчи мактуб биринчисига нисбатан масаланинг қўйилиши нуқтан назаридан келишувчилик руҳида битилган.

К. А. Антонова Ҳаким Ҳумом элчилиги ва Акбарнинг Абдуллахон номига ёзилган мактуби тўғрисида фикр юритиб, Акбар Абдуллахонга ўзини қудратли шоҳ қилиб кўрсатмоқчи бўлган, дейди. Шиа мазҳабидаги Ҳаким Ҳумомни элчиликка бошлиқ қилиб тайинлаш билан, деб ёзади К. А. Антонова,— Акбар Абдуллахон устидан кулган⁹⁸. Акбарнинг мактуби ҳақиқатан ҳам кўп маъноли бўлиб, ундаги

⁹⁷ Абулфазл Алломий, Макотиботи Алломий, Лакнав, 1863, 23-бет.

⁹⁸ К. А. Антонова, Очерки общественных отношений, стр. 236.

қарама-қарши фикрлар Муғуллар империясидаги ички зиддиятлар ва Абдуллахон сиёсатининг тажовузкор руҳидан келиб чиқади.

Бу даврда Акбар давлати кучли, марказлашган бўлиб, жуда кенгайган эди. Бу эса Абдуллахонни чўчитарди. Лекин улкан империядаги ички зиддиятларнинг кучайиши ва шунинг билан бирга мамлакат жанубидаги янги вилоятларни бўйсундириш каби муҳим вазифаларнинг мавжудлиги (Бадахшон қўлдан кетса ҳамки) империянинг Бухоро хонлигига нисбатан сиёсатини ўзгартмади; гарчи Акбар Хуросонга бориши ҳақида сўзлаб, Абдуллахонни қўрқитмоқчи бўлса ҳам, Абдуллахон билан учрашишни таклиф қилиб, Эрон масаласини ҳамжиҳатликда ҳал қилиш кераклигини айтиб, мамлакатлар ўртасида иттифоқ мавжуд ва шундай бўлиб қолажак, деб ишонтиришга уринди. Акбар ўз хатида Абдуллахоннинг Эронга қарши тажовузкор сиёсатини қаттиқ қораламайди. Чунки Эроннинг заифлашиши Акбар давлати учун ҳам фойдали эди. Лекин Эроннинг заифлашиши ҳисобига Бухоро хонлигининг кучайиши Акбарга ёқмас эди. Шунга кўра, Акбар ўз мактубида, гарчи эронликлар суннат ва жамоат йўлидан тойган бўлсалар ҳам, улар пайғамбар хонадонидан эканликларини эслатиб, уларга бундай оғир вақтда ёрдам қўлини чўзиш ҳар икки подшоликнинг вазифасидир, деб уқтиради.

Умуман, мактуб мазмуни Абдуллахоннинг сиёсатига, яъни Хуросонни забт этишга зид эмас эди; Абдуллахон Ҳиротни бутунлай босиб олишга астойдил киришади ва тўққиз ой қамалдан сўнг Ҳирот забт этилади ва Ҳирот ҳокимлигини Амир Кулбобо (Кукалтош)га топширилади; Абдулмумин бошлиқ қўшинлар эса Машҳад устига юришга тайёрландилар...⁹⁹.

Қашмир бўйсундирилгандан сўнг, Акбар ўз аъёнлари билан бу ўлкага саёҳат қилади ва 12 зулқаъда (13 сентябрь) 997 (1589) йили Кобилга келади. Бу ерда Бухородан қайтаётган Ҳаким Ҳумом элчилигини қабул қилади. Ҳаким Ҳумом Акбарга Ҳирот ва Хуросонни тасарруф этгани учун Абдуллахон ундан миннатдор эканини¹⁰⁰ ҳамда Акбар ҳузурига яқин орада Садр Жаҳон билан биргаликда Бухоро элчиси Аҳмад Али Оталиқ келажагини билдиради. Кўп вақт ўтмай, Аҳмад Али Оталиқ ҳам Кобилга етиб келади ва Акбар ил-

⁹⁹ Хофиз Таниш Бухорий, Абдуллонома, в. 491а.

¹⁰⁰ Абдулқодир бинни Мулуқшоҳ Бадавоний, Мунтахаб-бут-таворих, в. 315б; Абулфазл Алломий, Тарихи Акбаршоҳий, в. 317б.

тифотига сазовор бўлади¹⁰¹. Сўнг Акбар Кобил ҳокимлигини Қосимхонга топшириб, Лоҳурга қайтиб келади.

Ҳиндистон — Бухоро муносабатлари ҳақида фикр юритганда Муҳаммад Замон номи билан боғланган воқеани ҳам эслаб ўтмоқ зарур. Муҳаммад Замон Шоҳрух Мирзанинг ўғилларидан бўлиб, у Бадахшон учун бўлган курашда ўзбеклар қўлига асир тушган ва Абулфазлнинг ёзишича, 12 ёшида қамоқда вафот этган.

Орадан кўп йил ўтгач, Қоратегинда Шоҳрух Мирзанинг фарзанди Муҳаммад Замон номи билан бир шахс пайдо бўлади. Унинг атрофига турли қишлоқлардан қуроли гуруҳлар йиғила бошлайди ва «Муҳаммад Замон» тез орада Қўлоб ва бошқа ерларни қўлга киритади, жангларнинг бирида ҳатто Абдулмуминни асир олиш эҳтимоли ҳам юз берган эди¹⁰². Лекин ўз хоҳиши билан келиб қўшилган қуроли кучлар ўз бошлиқларининг қалбаки шахс эканлигини сезгач, тарқалиб кетадилар. Сўнг Муҳаммад Замон ўзбеклардан енгилиб, Қобилга қочади ва пайт пойлаб Кобил ҳокими Қосимхонни ўлдиради. Қосимхоннинг ўғли эса Муҳаммад Замонни ўлдиради. Шундай қилиб, Абулфазл Муҳаммад Замонни Акбар давлати билан алоқасиз шахс деб ҳисоблайди.

Р. Ч. Варманинг маълумотига кўра, Муҳаммад Замон ўз вакилини юбориб Акбардан ёрдам сўратган; Акбар эса ўзбеклар билан яхши муносабатда эканлигини айтиб, бу илтимосни рад қилган ва унинг ким эканлигини билиш ниятида уни саройга тақлиф қилган¹⁰³. Ф. А. Ноер Акбар «Муҳаммад Замон»га ёрдам беришдан воз кечган бўлса-да, унинг ҳаракатларини маъқуллаган, дейди¹⁰⁴. Бадавоний ҳам «Муҳаммад Замон» Шоҳрух Мирзанинг ўғли эмаслигини айтади. Аммо у Кўҳистонни қўлга киритган «Муҳаммад Замон»га Лоҳурдан аҳадийлар орқали 200 ашрафий маблағ, кўп миқдорда ўқ ёй ва тўплар юборганини хабар қилади¹⁰⁵. Фақат «Миротул олам» асарининг муаллифи Муҳаммад Замонни Шоҳрухнинг ўғли деб атайд.

«Муҳаммад Замон» Шоҳрух Мирзанинг ўғли ёки ўғли эмаслиги ва шунингдек, унинг Акбар томонидан юборилгани ҳақида аниқ маълумотга эга эмасмиз. Лекин шуниси аниқки, Акбар «Муҳаммад Замон»га ёрдам кўрсатган, аммо бу ёрдам етарли даражада бўлмаган; чунки Акбар, биринчидан,

¹⁰¹ Уша қўлёзма, в. 318а.

¹⁰² Уша қўлёзма, в. 326а.

¹⁰³ Р. Ч. Варма, Акбар ва Абдуллахон, 387б.

¹⁰⁴ Ф. А. Ноер, Акбар империяси, II том, 198б.

¹⁰⁵ Абдулқодир бини Мулуқшоҳ Бадавоний, Мунтахаб-ут-таворих, в. 308б — 309а.

Абдуллахоннинг Бадахшондаги ҳокимиятини кучсизлантиришга уринган; иккинчидан, Абдуллахон давлати билан яхши муносабатда бўлгани учун бу ишда очиқ-ойдин ва астойдил ҳаракат қилолмаган. Бунинг устига Аҳмад Али Оталиқ элчилигининг қайтишига узоқ вақтгача рухсат этилмайди. Ҳали Аҳмад Оталиқ элчилиги Ҳиндистонда турган вақтда Бухородан Абдуллахоннинг Мавлоно Ҳусайний бошчилигидаги янги элчилиги келади ва у 15 абан (999) — 9 ноябрь (1590)да Акбар хузурида бўлади¹⁰⁶. Абулфазл Мавлоно Ҳусайний элчилиги ҳақида сўзлаб, Бухоро хони бу элчиликни Аҳмад Али Оталиқнинг узоқ вақт Бухорога қайтмаганлигидан ташвишланиб ва ўғли Абдулмўминнинг қилмишлари учун узр сўраб юборган, деб ёзади¹⁰⁷.

Муҳаммад Замон воқеаси ва жанглarning бирида мағлубиятга учраш Абдулмўминни ғазаблантиради ва у ўз номидан Акбар саройига элчилар юбориб, улар орқали Ҳиндистонга қочиб борган бадахшонликларни тутиб беришни талаб қилади¹⁰⁸. Баъзи авторлар (масалан, «Акбарнома»га шарҳ ёзган Саййид Муҳаммад Содиқ Али) Абдулмўмин Акбарнинг қизини ўзига хотинликка сўратган, шунингдек, Ҳиндистонга қарашли бир қанча ерларга ҳам даъво қилган¹⁰⁹, деб кўрсатадилар. Абулфазл Алломий дафтар (мактублар)ига шарҳ ёзган Мавлавий Муҳаммад Гиёсиддин Абдулмўмин отасининг розилиги билан Акбар олдига шундай талабларни қўйган, Акбар эса бу ҳақда ўз кишиси (жосуси — И. Н.) орқали эшитиб, Абдулмўмин элчисини Ҳинд дарёсига чўктириб юборишга буюрган, деб изоҳлайди¹¹⁰.

Фикримизча, Мавлавий Муҳаммад Гиёсиддиннинг фикри ҳақиқатга яқинроқ бўлиши мумкин. Акбарнинг Бухоро хонлигидаги воқеалардан хабардор қилиб турувчи «ўз кишиси»га эга эканлиги «Макотиботи Алломий»да келтирилган мактублардан бирининг мазмунидан ҳам маълум бўлади. Бу мактуб Абдуллахон амирларидан бирининг номига ёзилган бўлиб, бунда Ҳаким Ҳумомнинг вафот этганлиги туфайли Акбар мазкур амир билан хат ёзишиб туришни ушбу мактуб муаллифига (яъни Абулфазлга — И. Н.) буюрган ва мазкур амирнинг император саройида катта эътиборга эга

¹⁰⁶ Абулфазл Алломий, Тарихи Акбаршоҳий, в. 331а, б.

¹⁰⁷ Уша қўлёзма, ўша бет.

¹⁰⁸ Уша қўлёзма, в. 331б.

¹⁰⁹ «Макотиботи Абулфазл Алломий»нинг хошиясига қаралсин, 7-бет,

1-изоҳ.

¹¹⁰ Мавлавий Муҳаммад Гиёсиддин, Шарҳи ҳар се дафтар Абулфазл, Лоҳур, 1869, ЎзФАШИ, л. 2864, 13-бет.

эқани, унинг ўзи каби кишилар (яъни Мўғуллар империя-
сига хизмат қилувчи кишилар) сонини кўпайтириш йўлида
иш олиб бориши лозимлиги ва бошқалар ҳақида махсус сир-
ли иборалар билан баён қилинган¹¹¹.

Абулфазл Алломий асарида Абдулмўмин юборган элчи
Ҳинд дарёсидан ўтаётган (28 фарвардин 999—1591) да —
17 апрель 1591 йилда сувга чўкиб кетади¹¹², деб кўрсати-
лади.

Акбарнинг Бухорога яқин Панжоб вилоятида узоқ вақт
туриб қолиши Абдуллахонни хавфга солган ва Бухоро хони
Мавлоно Ҳусайний элчилигини юбориб Акбар давлати бил-
лан яхши муносабатда бўлишга интилган, деб ёзади бу эл-
чилик ҳақида Р. Ч. Варма.

Аслида эса Абдуллахонни бошқа бир нарса ташвишлан-
тирмоқда эди. Ёш ва ғайратли Эрон шоҳи Аббос (1587—
1629) мамлакатдаги феодал курашларни шафқатсиз равиш-
да бостириб, кучли марказлашган давлатга асос солмоқда
эди. Аббос ўзбеклар томонидан забт этилган Ҳирот ва Хуро-
сонни қайта босиб олиш ҳаракатида эди. Бу ишда у ҳатто
Ҳиндистондан ёрдам сўраб, ўз элчиси Ёдгор Султон Румлу-
ни Акбар ҳузурига юборган эди¹¹³.

Аммо Акбар Эронга нисбатан «кузатиш», «пайт пойлаш»
сиёсатини тутишда давом этарди. Бунга асосий сабаб ҳали
Қандаҳор масаласининг узил-кесил ҳал бўлмаганлиги эди.
Шу сабабли Эрон элчиси Ёдгор Султон Румлу Ҳиндистонда
узоқ вақт тутиб турилди.

Орадан бир қанча йил ўтгач, яъни 1595 йилда Қандаҳор
Ҳиндистонга қўшиб олинади, бу қуйидагича амалга ошади:

Қандаҳор ҳокими Султон Ҳусайн Мирза вафотидан сўнг
ундан 4 ўғил (Музаффар Ҳусайн Мирза, Рустам Мирза,
Абусаид Мирза ва Санжар Мирза) қолган эди. Султон Ҳу-
сайн Мирза давлати Қандаҳордан ташқари, Зоминдовар,
Гармсардан Сирхиндгача кенгайган эди. Шоҳ Аббос бу ерлар-
ни унинг ўғилларига бўлиб беради: — Музаффар Ҳусайн
Мирзани Қандаҳор ҳокими, Рустам Мирзани Гармсар ва
Зоминдовар ҳокими қилиб тайинлайди. Давлат вакили қилиб
Ҳамзабек (кўр Ҳамза)ни белгилайди. Ҳамзабекнинг ифвоси
билан Музаффар Ҳусайн Мирза Сеистонни эгаллайди.
Рустам Мирза эса бу ерни қўшиб олиш ниятида эди. Нати-
жада, ака-укалар орасида низо чиқиб, у катта тўқнашувлар-
га олиб келади. Бу даврда ўзбеклар Фарроҳга таҳдид сол-

¹¹¹ Ушбу иш, «Хужжатлар», мактуб № 3.

¹¹² Абулфазл Алломий, Тарихи Акбаршоҳий, в. 326а.

¹¹³ Искандар Мунши, Тарихи оламорои Аббосий, 291-бет.

моқда эдилар. Фарроҳ ҳоқими Рустам Мирзадан ёрдам сўрайди, Рустам Мирза эса пайтни қулай ҳисоблаб, Фарроҳни эгаллаб олади ва Сеистонга ҳужум қилади, лекин муваффақиятсизликка учрайди. Рустам Мирза Сеистондан қочиб Зоминдоварга келса, бу ер ўзбеклар қўлига ўтган бўлади. Энди Рустам Мирзага Ҳиндистонга боришдан бўлак илож қолмайди. Акбар Рустам Мирзани тантанали равишда қарши олади. Унга Мултон вилоятини «жогир» қилиб беради¹¹⁴. Рустам Мирзага бу қадар катта илтифот кўрсатишдан мақсад,— дейилади «Тарихи оламорои Аббосий»да — Музаффар Ҳусайн Мирзани ҳам Ҳиндистонга жалб қилиш эди¹¹⁵ ва шу йўл билан Акбар Қандаҳорни урушсиз ўз территориясига қўшиб олиш ниятида эди.

Ўзбек қўшинлари Зоминдоварни эгаллагач, Сеистон ва Қандаҳорга ҳужум қилишга тайёргарлик кўра бошлайди. Қандаҳорни тезроқ қўлга киритиш мақсадида Абдуллахон ўз элчисини Музаффар Ҳусайн Мирза ҳузурига юбориб, уни Ҳиндистонга боришни хаёлига ҳам келтирмасликка, Қандаҳорда хотиржам ҳокимлик қилиб, ўз ота ерини чиғатойлар (яъни Мўғуллар империяси) тасарруфига бермасликка давват қилади¹¹⁶.

Аммо, Музаффар Ҳусайн Мирза Абдуллахоннинг сўзларига ишонмайди. Айни вақтда Акбарнинг вакили Қандаҳорга келиб, Қандаҳорни унга топширишни ва Музаффар Ҳусайн Мирзага эса Ҳиндистонга боришни таклиф этади¹¹⁷. Аввал онаси, ўғли, сўнгра Музаффар Ҳусайн Мирзанинг ўзи Ҳиндистонга жўнаб кетади. Ҳинд қўшинлари Қандаҳорга кириб келиши биланоқ Қандаҳор қалъасидаги икки мингга яқин қизилбош (эронли)лар қочиб кетдилар ва натижада, Қандаҳор урушсиз Акбар давлатига қўшиб олинади.

Қандаҳор Ҳиндистонга қўшиб олингач, Акбар дарҳол Эрон билан алоқаларни тиклашга киришади. Эрон элчиси Ёдгор Султон Румлу билан биргаликда Эронга Зияулмулк бошчилигида элчилар юборилади¹¹⁸.

Абулфазл Алломий ёзадики, Ёдгор Султон элчилиги келганидан сўнг саройда кенгаш ўтказилиб, Эронга ёрдам бериш ва шаҳзодалардан бири раҳбарлигида ҳинд қўшинларини Хуросонга юборишга қарор қилинган эди. Лекин Бухородан элчиларнинг кетма-кет келиши ва дўстона алоқаларнинг ўрнатилиши натижасида бу қарор амалга ошмади¹¹⁹.

¹¹⁴ Искандар Муши, Тарихи оламорои Аббосий, 330-бет.

¹¹⁵ Уша асар, 332-бет.

¹¹⁶ Уша асар, 331-бет.

¹¹⁷ Уша асар, 332-бет. Бу далил Абулфазл асарларида учрамайди.

¹¹⁸ Абулфазл Алломий, Тарихи Акбаршоҳий, в. 376а.

¹¹⁹ Уша асар, в. 333а.

Акбар номидан Шоҳ Аббосга ёзилган мактубда Эронга ҳинд қўшинларини юборишнинг кечиктирилганига сабаб Акбар давлатининг ички курашлар билан бандлиги, Эрондаги сиёсий вазиятнинг ноаниқлиги ҳамда Қандаҳор масаласи ва бошқалар деб кўрсатилади. Сўнг мактубда Акбар Мовароуннаҳрга юриш қилиб, уни босиб олмоқчи бўлганини ва у ердан Эронга ёрдам кўрсатишга аҳд қилганлигини, аммо Турон ҳокимининг кетма-кет элчилар юбориб, дўстона алоқа боғлагани сабабли бу фикридан қайтганини баён қилади¹²⁰.

Шундай қилиб, Акбар давлати Зияулмулк элчилиги ва Эронга юборилган бошқа элчиликлар орқали Бухоро хонлигига қарши курашда Эрон шоҳига аниқ бир ёрдам ваъда қилмайди.

Энди Ҳиндистон — Бухоро алоқаларига қайтайлик. Бир қанча йиллар давомида Ҳиндистондан Бухорога элчилар юборилмади. Бухоро элчиси Мавлоно Ҳусайний 1592 йили Лоҳурда вафот этади. Орадан икки йил ўтгач, Р. Ч. Варманинг ёзишича, яна Бухородан элчи Мулк Салоҳ Бухорий келган¹²¹.

Бухородан Акбар саройига кетма-кет элчиларнинг келиши, фикримизча, Бухоро хонининг бу даврда Акбар давлати билан яхши муносабатларда бўлишга ҳаракат қилганлигидан дарак беради, чунки бу Бухоро хонлиги манфаатига мос келарди. Бухоро хони Эронга қарашли ерларни, шу жумладан, Қандаҳор ўлкасини босиб олишда Ҳиндистоннинг бета-рафлигини таъминлашга интиларди. Аммо, Акбар давлати ҳам ўз навбатида Қандаҳор ўлкасини (шунингдек, бу ўлкага қарашли Зоминдовар, Гармсар ва бошқа ерларни ҳам) Мўғуллар империясига тегишли жойлар деб билиб, уни Эрондан тортиб олиш фикрида эди. Демак, бу ерда Бухоро хонлиги билан Акбар давлатининг манфаатлари бир-бирларига зид келади. Шунга кўра, ҳар икки мамлакат ўртасида яхши қўшничилик алоқалари ўрнатиш мумкин бўлмади, чунки бу хилдаги муносабатдан Акбар давлати манфаатдор эмас эди. Узоқ вақт давомида Ҳиндистондан Бухорога элчилар юборилмаслигининг сабаби ҳам ана шунда эди.

Қандаҳор урушсиз Ҳиндистонга қўшиб олингач, Қандаҳорга сафарбар қилинган ҳинд ҳарбий қисмларига Зоминдовар, Гармсар ва бошқа жойларни Бухоро хонлигидан қайтариб олиш ҳақида буйруқ берилади ва бир неча кичик-ки-

¹²⁰ Абулфазл Алломий, Мақотиботи Абулфазл Алломий, 30—31-бетлар.

¹²¹ Р. Ч. Варма, Акбар ва Абдуллахон, 388-бет.

чик тўқнашувлар натижасида бу ерлар Акбар давлатига қўшиб олинади.

Шундан сўнг Акбар Бухорога элчи юборишга қарор қилади. Бундан мақсад, биринчидан, Зоминдовар ва Гармсардаги тўқнашувни хаспўшлаш бўлса, иккинчидан, Бухоро билан дўстона муносабатлар ўрнатиб, бу хил муносабатдан Эрон — Ҳиндистон алоқаларини ўз манфаатларига бўйсундиришда дастак сифатида фойдаланиш эди.

24 урду — биҳешт (1004 ҳижрий — 17 май 1597) йили Ҳиндистондан Бухорога Хўжа Ашраф Нақшбандий бошлиқ элчилик йўлга чиқади. Шоҳона совға — ҳадялар эса Шайх Хусайний Лакновий орқали махсус жўнатилади. Ҳинд элчиси Акбарнинг Абдуллахон номига ёзилган дўстлик алоқаларини мустаҳкамлашга қаратилган¹²² мактубини келтиради.

Мактубда Акбар ўз давлатининг Бухоро хонлигига нисбатан доимо дўстона муносабатда бўлганини уқтириб, бунинг исботи ўлароқ қўйидаги далилларни келтиради¹²³:

а) Абдуллахон Ҳиндукуш мамлакатлар ўртасида чегара ҳисоблансин, деб таклиф қилган экан, унинг бу таклифи маъқул топилди;

б) Эрон ҳокими ўз элчиси Ёдгор Султон Румлуни юбориб Бухорога қарши курашда ёрдам сўратган экан, бу илтимос қабул қилинмади;

в) Шоҳрух Мирзага Бухорога яқин бўлган Кобил ёки Қашмирдан эмас, балки Мальва ўлкасидан жогир берилди;

г) ўзбеклар Қандаҳорни Эронга қарашли жой деб билиб, унга ҳужум қилмасинлар, деган андиша билан бу вилоят Ҳиндистонга қўшиб олинди;

д) Шоҳрух Мирзанинг ўғли номи билан Бадахшонда қўзғолон кўтарган Муҳаммад Замонга ёрдам кўрсатилмади;

е) Бухоро хонини хавфдан қутқариш учун Панжобни ташлаб Аграга келинди;

ж) Абдулмўмин қилган беадабгарчиликларга ўғилнинг отага қилган эркалиги деб қаралиб, унинг гуноҳидан ўтилди ва бошқалар.

Мактубда Акбар ўзининг Панжоб вилоятида узоқ вақт туриб қолишига афғонлар ва белужларни бўйсундириш, Қашмир, Тата ва Сеистонни империяга қўшиб олиш сабаб бўлганини айтиб, сўнг Гужаротдаги қўзғолоннинг бостирилиши ва Деканда олиб борилаётган жанглар ҳақида бирмабир ҳикоя қилади.

Мактуб мазмунига қараганда Аҳмад Али Оталиққа Ху-

¹²² Абулфазл Алломий, Тарихи Акбаршоҳий, в. 396а.

¹²³ Ушбу иш, «Хужжатлар», мактуб № 4.

жа Ашраф Нақшбандий элчилиги билан биргаликда қайтишга рухсат этилган. Мактубда фақат бир жойда, яъни Абдулмўминнинг хатти-ҳаракатлари ҳақида сўз борганда, бу ноўрин ҳаракатлар Абдуллахоннинг розилиги билан қилинган бўлиши керак деб, киноя қилинади. Бошқа барча масалалар дўстона руҳда нақл этилган.

Акбар давлатининг ички ишлари ҳам Бухоро хонлиги билан дўстликни мустаҳкамлашни тақозо қилар эди. Чунки бу даврда империя олдида катта бир вазифа — Деканни буйсундириш вазифаси турарди. Бу масалани муваффақиятли ҳал қилишда Мўғуллар империясининг ғарбий райони — Қобил вилоятида тинчлик ва осойишталик ҳукм суриши муҳим роль ўйнарди, бу эса Бухоро хонлиги билан бўлган алоқаларга боғлиқ эди.

Ҳинд элчилари Хўжа Ашраф Нақшбандий ва Султон Ҳусайн Лакновийлар 1597 йилнинг сентябрида Абдуллахон ҳузурда бўладилар. Ҳинд элчиларининг Ҳиндистонга қайтишларида кузатиб бориш вазифаси Мир Қурайшга топширилади. Элчилар Ҳиротга кириб келганларида Абдуллахон вафоти ҳақида хабар тарқалади.

Келтирилган далиллардан шундай хулосага келиш мумкинки, XVI асрнинг иккинчи ярмида Бухоро хонлиги билан Ҳиндистон ўртасида қизгин сиёсий (дипломатик) муносабатлар ўрнатилган ва бундан ҳар икки томон манфаатдор бўлган.

XVI асрнинг иккинчи ярмидаги Бухоро — Ҳиндистон муносабатларини уч даврга бўлиш мумкин:

а) Бухоро хони томонидан Бадахшон босиб олингунга қадар бўлган давр. Бу вақтда Бухоро — Ҳиндистон муносабатлари у қадар дўстона руҳда бўлмади. Бадахшоннинг забт қилиниши эса мамлакатлар ўртасидаги муносабатни кескинлаштириб юбориши ҳам мумкин эди. Лекин, ҳар икки мамлакатнинг манфаатлари ўзаро муносабатларни кескинлаштиришга йўл қўймади. Бухоро хони Акбар саройига кетма-кет дўстлик элчиларини юбориб, Бадахшон воқеасини эсдан чиқаришга уринган бўлса, Акбар ўз империясининг ғарбий чегаралари хавфсизлигини таъминлаш учун Бухоро билан яхши қўшничилик сиёсатини давом эттиришга мажбур бўлди;

б) Абдуллахоннинг Эронга нисбатан тутган тажовузкорлик сиёсатининг кучайган даври. Бу даврда Бухоро хони Ҳиндистонни Эронга қарши курашга ундади. Эроннинг заифлашишидан манфаатдор бўлган Акбар давлати (Қандаҳорни осонгина Ҳиндистонга қўшиб олиш мақсадида) Абдул-

лахоннинг Эронга нисбатан бўлган агрессив ниятларини қатъиян қораламади;

в) Қандаҳор масаласининг ҳал бўлиш даври. Маълумки, бу масала устида Бухоро ва ҳинд қўшинлари ўртасида тўқнашувлар ҳам бўлди. Аммо шундан кейин ҳам мамлакатлар ўртасидаги муносабат кескин ўзгармади. Чунки жанубий ҳинд ерларини босиб олиш учун Акбар давлатига Бухоро хонлиги билан яхши муносабатда бўлиш зарур эди. Ўзаро яхши қўшничилик муносабатларидан Бухоро хонлиги ҳам манфаатдор эди. Чунки бу вақтда давлатни ўз қўлига олган Эрон шоҳи Аббос I Бухорога қарши курашни кучайтириш фикрида эди.

* * *

*

Аштархонийлар ҳукмронлик қилган даврда ҳам Бухоро хонлиги ва Мўғуллар империяси ўртасида қизгин дипломатик алоқалар мавжуд бўлган.

Имомқулихон тахтга ўтиргач, ўгли Искандарни Тошкент ҳокими қилиб тайинлайди. Тез орада Искандар зулмига қарши тошкентликлар қўзғолон кўтарадилар ва Искандар ўлдирилади. Бу воқеадан хабар топган Имомқулихон Балх ҳокими — укаси Надр Муҳаммадхон билан биргаликда Тошкентга юриш қилиб, қўзғолонни шафқатсизлик билан бостиради (1613), сўнг Бухорога қайтиб келиб, Ҳиндистон шоҳи Жаҳонгир (1605—1627) ҳузурига элчилар юборади¹²⁴. Элчилар Ҳиндистонга қимматбаҳо совға ва тухфалар билан борадилар. Мўғуллар императори улар билан яхши муносабатда бўлган.

Р. Ч. Варманинг ёзишича, Бухоро элчилари Имомқулихоннинг Жаҳонгир номига ёзган мактубини келтирганлар ва бу мактубда Бухоро хони марҳум Абдуллахон ва Акбар даврларида Бухоро ҳамда Ҳиндистон ўртасида бир диний мазҳабда бўлиш асосида ўзаро иттифоқ тузилганлиги ва бу иттифоқ натижасида Хуросон ҳамда Эроннинг кўп жойлари Бухоро ва Ҳиндистон томонидан босиб олинганлиги қайд қилиб ўтилган¹²⁵.

«Тарихи Муқимхоний» муаллифининг кўрсатишича, «орадан бир неча вақт ўтгач, Жаҳонгир подшоҳ Ҳаким Ҳозиқни

¹²⁴ Мухаммед Юсуф Мунши, Муқимханская история, стр. 89.

¹²⁵ Р. Ч. Варма, Акбар ва Абдуллахон, 386-бет. Афсуски, Имомқулихоннинг Жаҳонгир номига ёзган ушбу мактуби ва унинг мазмуни бизга номаълум бўлиб қолмоқда.

элчилик расми билан олий мақом хон (Имомқулихон) ҳузурига юборади»¹²⁶. Асарда кўрсатилишича, Ҳаким Ҳозиқ элчилиги Бухородан жунаб кетганидан бир йил кейин Жаҳонгир вафот этган. Агар биз Ҳаким Ҳозиқ элчилигини Бухорода бир йил турган деб фараз қилсак, (Жаҳонгиршоҳ 1627 йили вафот этган) у ҳолда ҳинд элчилари Бухорога 1624—1625 йиллари, демак, Имомқулихон элчисидан ун йил кейин («Орадан бир қанча вақт ўтгач» эмас!) келган бўлади. (Бу ерда «Тарихи Муқимхоний» китобида келтирилган маълумотлар асосида шу асар муаллифининг фикри бир оз нотўғри эканлигини кўрсатиб ўтдик. Аслида ушбу муаллифининг Ҳаким Ҳозиқ элчилигининг келиши тўғрисидаги маълумотлари ҳам чалқаш, бу ҳақда қуйироқда сўзлаймиз).

Лекин, Ҳиндистон билан Бухоро ўртасидаги сиёсий муносабатлар бундай узоқ вақт узилиб қолмаган. Манбаларнинг кўрсатишича, Ҳаким Ҳозиқ элчилигидан аввал Ҳиндистондан Бухорога Бирка элчилиги келган ва улар Бухорода бир неча йил турганларидан сўнг, ватанларига қайтганлар¹²⁷.

Шундан кейин Бухородан Ҳиндистонга Хўжа Абдураҳим бошчилигида элчилар юборилади.

Хўжа Абдураҳим Хўжа Ислоҳ Жўйборийнинг набираларидан бўлиб, Хўжа Саъднинг ўртанча ўғли эди. Хўжа Саъд ўз вафоти олдидан (23 октябрь 1589) васият қилиб, ўзининг барча асосий бойлиги — ер-мулки ва 18 минг олтин ашрафий маблағини катта ўғли Хўжа Тожиддинга мерос қилиб беради. Хўжа Абдураҳимга эса 4 минг ашрафий тегади, холос¹²⁸.

Имомқулихон тахтга ўлтириши билан Хўжа Абдураҳимнинг эътибори тобора кучсизлана боради ва ҳатто бизга номаълум сабабларга кўра, Хўжа Абдураҳим ҳаж қилиш ниқоби остида Бухорони ташлаб кетишга мажбур бўлган.

Хўжа Абдураҳим Исфохонга етганда йўлда бетоб бўлиб қолиб яна Бухорога қайтиб келади. Лекин у орадан кўп вақт ўтмай Ҳиндистон сафарига отланади.

«Матлабут-толибин» асардаги маълумотларга кўра, Хўжа Абдураҳимнинг Ҳиндистонга боришига қуйидаги воқеа сабаб бўлган. Ҳиндистонда Шоҳ Салим (Жаҳонгиршоҳ) билан унинг ўғли Шоҳ Ҳуррам ўртасида кучли келишмовчиликлар пайдо бўлгани тўғрисидаги хабар Бухорога ҳам етиб келади. Қунларнинг бирида Хўжа Абдураҳим Имомқули-

¹²⁶ Мухаммед Юсуф Мунши, Муқимханская история, стр. 88.

¹²⁷ میرزا محمد ہادی توزک جہانگیری (Мирза Муҳаммад Ҳоди, Тузуки Жаҳонгирий), ЎзФАШИ, лит. 11382, 427—428-бетлар.

¹²⁸ И. П. Иванов, Хозяйство джуйберских шейхов, М.—Л., 1954, стр. 67.

лонга шу ҳақда гап очиб, ота-болани яраштириб қўйиш кераклигини айтганда, Имомқулиҳон Хўжага қараб: бу—сизлар (яъни жўйбарий шайхлар)нинг ишингиз, ота-боболарингиздан тортиб шу хил юмуш билан шуғулланиб келмоқдасизлар, деб жавоб қайтарган. Бу воқеадан сўнг Хўжа Абдурахим Ҳиндистон сафарига тараддуд кўрган¹²⁹. Хўжа Абдурахим қимматбаҳо буюмлар — тулки ва қундуз терисидан тикилган пўстинлар, балиқ тиши, бир қанча тезюрар от ва туялар, яхши зийнат бериб ёзилган китоб ва риқъалар ҳамда бошқа совға-саломлар билан йўлга тушади. Хўжа Абдурахимга бир қанча мулозимлар билан бирга катта ўғли Муҳаммад Сиддиқхўжа ҳамроҳлик қилади.

Чегарадан ўтиши биланоқ ҳинд подшосининг буйруғи билан Хўжа Абдурахим ва унинг мулозимлари учун кунига минг рупия «қунилғалик» ажратилади¹³⁰. Вилоят ҳокимлари уларга туҳфа ва совғалар инъом қиладилар, Кобил вилоятининг ҳокими Зафархон Хўжа Абдурахимни Лоҳур шаҳригача кузатиб боради. Хўжа Абдурахим Лоҳур шаҳрига яқинлашганда унинг истиқболига Абдуллахон даврида Машҳад ҳокими бўлган ва Ҳиндистонда эса «панчҳазори» («беш мингчи») лавозимида хизмат қилган Баҳодирхон ўзбек, Хўжа Абдул Ҳасан девон, Ибодатхон бахши ва бошқалар чиқадилар. Хўжа Абдурахим келган куниеқ Жаҳонгиршоҳ томонидан тантанали равишда қабул қилинади ва катта ҳурмат сифатида унга тахтга яқин ўтиришга рухсат этилади. Қабул маросимида Жаҳонгиршоҳ Абдурахимга 50 минг рупия инъом этади, Хўжа Абдурахим бир қанча кун давомида тилла ва нуқра идишларга солинган хилма-хил таомлар билан меҳмон қилинади¹³¹.

Ҳинд тарихчиси Банарси Прасад Саксенанинг фикрича, Ҳиндистонга элчилик вазифаси билан келган Хўжа Абдурахим Бухоро хонининг Хуросонни Ҳиндистон ва Бухоро ўртасида бўлиб олиш ҳақидаги таклифини ҳам баён қилган ва Жаҳонгиршоҳнинг вафоти муносабати билан бу таклиф амалга ошмай қолган¹³².

Демак, Б. П. Саксенанинг маълумотларига кўра, Хўжа Абдурахим Бухоро хонининг Ҳиндистонга юборган расмий

¹²⁹ Муҳаммад Толиб бин Тожддин Ҳасанхўжа, Матлабут-толибин, в. 207б, 208а.

¹³⁰ Уша қўлёзма, в. 209а.

¹³¹ Мирза Муҳаммад Ҳоди, Тузуки Жаҳонгирий, 427—428-бетлар.

¹³² Banarsi Prasad Saksena, History of Shahjahan of Dihli, Allahabad, 1958. (Кейинги саҳифаларда — Б. Р. Саксена, Шоҳ Жаҳон тарихи).

элчиси. Шундай бўлиши ҳам мумкин. Чунки Жаҳонгирнинг ўғли Шоҳ Жаҳон (Шоҳ Хуррам) ва бошқаларнинг тинимсиз қўзғолонлари орқасида Ҳиндистоннинг кучсизланиб бораётганини сезган¹³³ Имомқулихон бу қулай вазиятдан фойдаланиб, ўзини Ҳиндистоннинг ички ишларига ҳам аралаша оладиган улуғ хоқон қилиб кўрсатишга ҳаракат қилган бўлиши мумкин. Хўжа Абдураҳим учун ҳам ҳинд шоҳи ҳузурига оддий шайх эмас, балки давлат элчиси сифатида келиш қулай ва фойдали эди.

Шунингдек, «Тузуки Жаҳонгирий» муаллифи ўз асарида Хўжа Абдураҳим Имомқулихоннинг Жаҳонгиршоҳ номига ёзилган мактубини келтирган, деб ёзади¹³⁴. Аммо, «Тузуки Жаҳонгирий»да ҳамда Хўжа Абдураҳимнинг Ҳиндистонга қилган саёҳатини батафсил ҳикоя қилувчи «Матлабут-толибин»да (шунингдек, бошқа асарларда) ҳам бу мактуб ёки унинг қисқача мазмуни ҳақида ҳеч қандай маълумот учрамайди.

Фикримизча, Хўжа Абдураҳимнинг Ҳиндистонга бориши тўғрисида берилган ва ушбу ишда асл нусхаси ва таржимаси илова қилинаётган ҳужжат¹³⁵ Бухоро хонининг ҳинд подшоҳи номига ёзган номаси бўлмаса керак. Чунки бу ҳужжат «Ҳиндистон воқеанависининг нишони (буйруғи)» деб аталиб, унда шоҳларга ёзиладиган расмий хатлардаги каби Жаҳонгиршоҳ шахси улуғланиб таъриф этилмайди, аксинча, Имомқулихон кўпроқ ўзининг адолатлик хон эканлиги ҳақида мақтаниб ёзади, ва ниҳоят, ҳужжатда Хўжа Абдураҳимнинг кўнглига сайр қилиш фикри тушгани ва шунинг учун уни Ҳиндистон сафарининг воқеанавислик хизматига тайин этилгани айтилади:

«...пок зотли Хўжа Абдураҳимга кўпдан-кўп илтифотлар қилиниб... уни Ҳиндистон сафарининг воқеанавислик хизматига сарафроз қилдикки, у (чегарадан) ўтишдан ва ишга тушишдан бошлаб то бу хизматнинг анжомига ва охирига қадар ҳар мулк ва ҳар ерда рўй берган турли воқеаларнинг ҳаммасини оққа тушириб ва баён қилиб ҳар куни олий тахт поясининг арзига етказади». Нома охирида ҳам Жаҳонгиршоҳ давлатининг абадий бўлиши ва бошқалар ҳақида истақ билдириш ўрнига «Шубҳасизки, (буни) тўхтатиш ва (унга)

¹³³ Ҳақиқатан Шоҳ Жаҳоннинг уч йилдан ортиқ давом этган қўзғолони Мўғуллар империясининг иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан заифлашишига олиб келган. Жаҳонгирнинг таъбирича, «Шоҳ Жаҳоннинг қўзғолонлари унинг ўз (келажакдаги) давлатининг асосига болта урган эди» (Н. К. Синха, А. Ч. Банерджи, История Индии, стр. 242).

¹³⁴ Мирза Муҳаммад Ҳоди, Тузуки Жаҳонгирий, 428-бет.

¹³⁵ Ушбу иш, «Ҳужжатлар», мактуб № 5.

хилофлик қилиш олий останага бош қўювчиларга доғ туширишдан хабар беради» дейилади, агар Хўжа Абдурахим ўзига юклатилган вазифани адо этмаса, унинг Имомқулихон олдида эътиборсиз бўлиб қолажаги киноя қилинади. Хужжатдан кўриниб турибдики, Хўжа Абдурахимга воқеанавислик вазифаси ҳам юклатилган.

Демак, биринчидан, Хўжа Абдурахим Ҳиндистонга ўз хоҳиши билан кетмаган, аксинча, унга нисбатан Имомқулихон муносабатининг совуқ бўлганлиги орқасида чет ўлкаларга чиқиб кетишга мажбур бўлган (эҳтимол, шу вақтларда жўйбарий шайхларнинг каттаси, асосий меросхўр Тожиддин ўзига рақиблик қилиши мумкин бўлган укалари — Хўжа Абдурахим ва Абдихўжалардан қутулиш мақсадида ўз таъсиридаги хон Имомқулини шундай қилишга даъват этгандир) ва иккинчидан, Имомқулихон Хўжа Абдурахимнинг Ҳиндистон сафаридан подшолик ишларида ҳам фойдаланган.

Тарихий асарларда Имомқулихоннинг онаси ва Жаҳонгиршоҳнинг хотини Нуржаҳонбегим ҳам (ўз вакиллари орқали) бир-бирларига дўстона мактублар ва қимматбаҳо тўхфа ҳамда ҳадялар юбориб турганликлари ҳақида маълумотлар бор¹³⁶.

Шундай қилиб, Ҳаким Ҳозиқ элчилигига қадар Ҳиндистондан Бухорога Бирка ва Нуржаҳонбегимнинг (Хўжа Насриддин Кобилий) элчилари келган бўлса, Бухородан Ҳиндистонга Хўжа Абдурахим ва Имомқулихон онасининг элчилари борган.

Энди «Тарихи Муқимхоний»да йўл қўйилган хронологик чалкашлик ҳақида тўхтаб ўтамиз. Маълумки, бу асарда Ҳаким Ҳозиқ элчилиги Жаҳонгиршоҳ томонидан юборилган элчиликдир, деб ёзилган. Аммо «Матлабут-толибин» асаридаги воқеаларнинг тавсифи Ҳаким Ҳозиқ Шоҳ Жаҳон томонидан юборилган элчи эканлигини аниқлаб беради. Асарда ҳикоя қилинишича, Хўжа Абдурахим Ҳиндистонга боргандан сўнг бир қанча вақт ўтгач, Жаҳонгиршоҳ Кашмир вилоятига сайр қилиш учун жўнайди ва Хўжа Абдурахимни ҳам ўзи билан бирга олиб кетади. Кашмирда аввал Жаҳонгиршоҳ ва сўнг кўп вақт ўтмай Хўжа Абдурахим (1037—1627) вафот этадилар. Хўжа Абдурахимни Чаҳорбоғда (Кашмир) дафн этадилар. Кейинчалик Хўжа Абдурахимнинг ўғли Муҳаммад Сиддиқхўжа отасининг жасадини Ҳаким Ҳозиқ бошлиқ элчилик ҳамроҳлигида Бухорога олиб келиб дафн эттиради, дафн маросимида Имомқулихон

¹³⁶ معتمد خان بخشى اقبالنامه جهانگیری (Муътамадхон Бахши и, Иқболномаи Жаҳонгирий), ЎзФАШИ, қ. 4369, в. 130 а.

ҳам қатнашади¹³⁷. Ҳаким Ҳозиқ элчилиги Жаҳонгиршоҳ даврида эмас, балки унинг вафотидан сўнг Шоҳ Жаҳон томонидан (салтанат эгаси бўлгандан кейинги биринчи йили) юборилган элчилик экани Шоҳ Жаҳон даврига бағишланган махсус тарихий асар «Миротул олам»да ҳам аниқ айтилган¹³⁸ ва бу асарда Шоҳ Жаҳоннинг Имомқулихон номига ёзилган мактубининг дўстлик ҳақида зикр этувчи ва Имомқулихон шахсиятини улуғловчи дебочаси ҳам келтирилган¹³⁹.

Ҳаким Ҳозиқ бошчилигидаги ҳинд элчилари Бухорога 1628 йилда келган, чунки «Миротул олам»да Ҳаким Ҳозиқ элчилиги Ҳиндистондан жўнаб кетгандан сўнг (12 ражаб 1037 — 14 март 1628) наврўз байрами нишонлангани қайд қилинган¹⁴⁰.

Имомқулихон олти ой давомида ҳинд элчисини қабул қилмайди. Ҳаким Ҳозиқ норозилик баён қилиб, бу ҳақда Бухоро амирларига шикоят қилади.

Сўнг Нодир Девонбеги Имомқулихонга ҳинд элчисини қабул қилиш ҳақида сўзлаганда, хон, агар элчини қабул қилсак, у ҳолда элчи келтирган тортиқларни ҳам олишга тўғри келади, биз эса илтифотларга муҳтож эмасмиз, деб жавоб беради. Ниҳоят, Имомқулихон овдан қайтиб келган вақтида ҳинд элчисининг йўл устида хонга кўриниши мумкинлигини айтади.

Хонга кўриниш шў тариқа ўтади: Ҳаким Ҳозиқ ўзи келтирган буюмларни йўл устида кўзга кўринарли жойга ясаиб қўяди, аммо Имомқулихон гуё уларга зор эмасдек, бундай тортиқларни назар-писанд қилмагандек, туҳфаларга бигани қиё боқиб, сўнгра Раҳим парвоначига қараб: «Буларни севга бердим», дейди.

Бу воқеадан ҳайратда қолган элчи дарҳол бир қиличчи яшириб қолишга улгуради. Эртаси куни Имомқулихон ҳинд элчисини расмий суратда қабул қилади. Ҳаким Ҳозиқ тахт ёнига яқинлашиб, Имомқулихонга ҳинд подшоҳининг хатини беради ва элчиларга хос одоб билан хонга қараб: «Марҳум

¹³⁷ Муҳаммад Толиб бин Тожддин Ҳасанхўжа, Мағлабут-толибин, в. 214а.

¹³⁸ Ҳаким Ҳозиқ элчилиги юзасидан «Тарихи Муқимхоний» асарида ноаниқлик шў қўлёзма асар асосида ёзилган проф. А. А. Семеновнинг мақоласида (К вопросу о культурно-политических связях Бухары и «Великомогольской Индии» в XVII в. Материалы второго совещания археологов и этнографов Средней Азии, М.—Л., 1959, стр. 10—11) ва бизнинг кўтобимизда ҳам (И. Ф. Низомиддинов, Урта Осиёнинг чет эл Шарҳи билан муносабатлари, Тошкент, Ўздавнашр, 1962, 25—28-бетлар) такрорланган.

¹³⁹ Бахтовархон, Миротул олам, в. 420б; Б. П. Саксена, Шоҳ Жаҳон тарихи, 187-бет.

¹⁴⁰ Уша асар, в. 421а.

Акбар подшоҳдан унинг икки хусусий қиличи қолган эди. Бирини ҳоким Жаҳонгирнинг¹⁴¹ ўзи олди, иккинчисини марҳум ҳоким Акбарга нисбатан ўғилларча муносабатда бўлсин деган сўзлар билан бизлардан ўз туғишгани Имомқулихонга бериб юборди», деб қилични узатади.

Имомқулихон қилични олиб тортса, у ҳа деганда қинидан чиқавермайди. Шунда Имомқулихон — «негадир сизнинг қиличингиз қинидан чиқмайди» деб, Шоҳ Жаҳон Бадахшонни олиш ниятида Қобилга келибди, деган мазмундаги Бухорода тарқалган гапга ишора қилади. Элчи эса «ҳоким бу қилич тинчлик ифодасидир, шунинг учун дарҳол ўз қинидан чиқавермайди, агар у уруш қиличи бўлганда эди, у вақтда ишонтириб айтаманки, шу ондаёқ ўз қинидан чиқариб олинган бўлар эди», деб жавоб қайтаради. Имомқулихон бу жавобдан мамнун бўлиб, ҳинд элчисига ишончи ортиб, у билан тез-тез учрашиб турадиган бўлади. Баъзан давлатга тегишли ишлар юзасидан ҳам маслаҳатлашади¹⁴².

Ҳаким Ҳозиқ ўз замонасининг буюк кишиси — ёрқин ақл эгаси, олим, шоир ва табиби эди.

Кунларнинг бирида, сарой шоирларидан Мавлоно Туробий ва Наҳлий ўзларининг янги ёзган шеърларини Имомқулихонга ўқиб берадилар. Ҳаким Ҳозиқ ҳам бу йиғилишга таклиф қилинган эди. Шоирлар ўз шеърларини ўқиб бўлгач, Имомқулихон Ҳаким Ҳозиққа қараб — «бу ажойиб чуқур маъноли ва гўзал, латофатли шеърлардан қайси бири устун туради», — деб сўрайди. Ҳаким Ҳозиқ эса сўз ўйини воситаси билан, «ҳоқон, хурмо дарахти ердан ўсиб чиқади», деб лўнда жавоб беради («Наҳлий» сўзи араб тилида хурмо дарахтини, «Туроб» сўзи эса тупроқ — ер маъносини англатади). Ҳаким Ҳозиқ Туробий шеърини Наҳлий шеърига қараганда мазмунан кучли ва шаклан гўзал демоқчи бўлади. Бу ҳозиржавоблик ва ақллилик Ҳаким Ҳозиққа бўлган эҳтиромни янада кучайтиради.

Шоҳ Жаҳон салтанат эгаси бўлганда, империя иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан кучсизланиб қолган эди. Шоҳ Жаҳон олдида тарқалиб кетиш хавфи туғилаётган империяни сақлаб қолиш, Деканни бўйсундириш ва Қандаҳорни қайта Ҳиндистонга қўшиб олиш масаласи турар эди¹⁴³. Балх ҳоки-

¹⁴¹ «Тарихи Муқимхоний»да нотўғри равишда «Жаҳонгир» деб ёзилган бу сўз «Шоҳ Жаҳон» деб ўқилсин.

¹⁴² Мухаммед Юсуф Мунши, Муқимханская история, стр. 89—90.

¹⁴³ 1622 йили Шоҳ Аббос тўсатдан Қандаҳорни қамал қилади. Жаҳонгиршоҳ эронликларга қарши курашни ўғли Шоҳ Жаҳонга топширади. Аммо Шоҳ Жаҳон Ҳиндистондан узоқлашишни хоҳламай, Қандаҳорга боришдан бош тортади ва тез кунда отаси Жаҳонгиршоҳга қарши қўзғолон кўтаради. Қандаҳор эса Эронга қўшиб олинади. (Қаранг: Н. К. Синха, А. Ч. Банерджи, История Индии, стр. 240).

ми Надр Муҳаммадхон Ҳиндистондаги ички зиддиятлардан фойдаланишга ҳаракат қилади. У Жаҳонгиршоҳ вафотини эшитгач, Кобилга ҳужум бошлаб, шаҳарни бир қанча вақт қамал қилиб туради; фақат Муҳаббатхон бошчилигидаги ҳинд қўшинлари Кобилда мўғуллар давлатини тиклашга муваффақ бўлади. Шоҳ Жаҳон ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш йўлида урушда талафот кўрган кобилликларга хазинадан бир лак рупий маблағ ҳам ажратади¹⁴⁴.

Мўғуллар империясидаги ички аҳволнинг ниҳоятда мушкуллашганлиги, Эрон билан муносабатнинг кескинлашиши ва Кобилдаги воқеалар Шоҳ Жаҳонга Имомқулихон давлати билан дўстона муносабатда бўлишни тақозо қиларди. Шунга кўра, ҳинд элчилигининг катта совғалар олиб келиши ва элчиликка бошчилик қилиш вазифаси ўз даврининг донишманди Ҳаким Ҳозиқ¹⁴⁵ зиммасига юклатилиши бежиз эмас эди.

Юқоридаги сабабларга биноан Шоҳ Жаҳон давлати кўп йиллар давомида Бухоро хонлиги билан яхши қўшничилик муносабатида бўлади. Кобил вилояти ва умуман империянинг ғарбий районларида ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш мақсадида Шоҳ Жаҳон Балх ҳокими билан ҳам алоқани узмади. Надр Муҳаммадхоннинг Кобилга қилган юришларига гуё аҳамият бермаган бўлиб, 1632 йили Ҳиндистонга келган Балх элчиси Ваққос Хожига катта илтифотлар қилди, элчига келтирган 15 минг рупиялик совға-саломлари эвазига 40 минг рупиялик тўхфалар берилади. Келаси йили Ваққос Хожи элчилигига жавобан Балхга Тарбиятхон бошлиқ ҳинд элчилиги юборилади. Шу тариқа то 1639 йилгача Балх билан Агра орасида элчилар қатнаб туради¹⁴⁶.

1636 йили Шоҳ Жаҳон 50 минг армия билан Деканга юриш қилади. Катта вилоятлардан Голконда ва Бижопурни империяга бўйсундириб, Аҳмаднагаргача бўлган территорияни ишғол қилади. Учинчи ўғли Аврангзебни Деканга ноиб қилиб тайинлаб, ўзи марказга қайтиб келади.

1629 йилда Шоҳ Аббос вафот этади, Эрон тахтига Шоҳ Сефи ўтиради (1629—1642). Шоҳ Сефи даврида Эрон ички феодал курашлар ва айниқса, Туркиянинг Эронга қарши тўхтовсиз ҳужумлари натижасида ўз қудратини йўқотган эди. Туркия билан жанглар давом этиб турган вақтда Шоҳ Жаҳон Қандаҳор ҳокимига мўғуллар саройида катта лавозим ваъда қилиб, 1638 йили Қандаҳорни Ҳиндистонга қўшиб

¹⁴⁴ Бахтовархон, Миротул олам, в. 425а.

¹⁴⁵ Ҳаким Ҳозиқ Абдуллахон саройига элчи бўлиб келган Ҳаким Ҳушнинг ўғлидир.

¹⁴⁶ Б. II. Саксена, Шоҳ Жаҳон тарихи, 188-бет.

олади ва Эрон — Туркия сулҳи тузилгунига қадар ҳиндлар Қандаҳорда ўз мавқеларини мустақкамлаб оладилар.

1639 йили Шоҳ Жаҳон Қобилга келади. Бу вақтда 50 минг кишилик ҳинд қўшинлари Навшаҳрда тайёр турарди¹⁴⁷. Бу воқеа Балх ҳокими Надр Муҳаммадхонни қаттиқ чўчитади. Чунки Шоҳ Жаҳон Надр Муҳаммадхоннинг Қобилга қилган юришлари учун қасос олгани келган, деб ўйлаш мумкин эди. Надр Муҳаммадхон Шоҳ Жаҳоннинг Қобилга келгани ва унинг режалари ҳақида Имомқулихонга хабар қилиб, Бухоро хонини тезда Балхга ёрдамга етиб келишини сўрайди. Вазиятнинг ҳақиқатан ҳам мушкуллигини билган Имомқулихон зудлик билан Балхга келади ва бу ерда Шоҳ Жаҳонга Имомқулихон ва Балх ҳокими номидан мактуб ёзилиб, элчи Мансурхўжа додхоҳ орқали Қобилга юборилади. Мактуб қуйидаги мазмунда ёзилган эди:

«Қадим замонлардан бери бизнинг ота-боболаримиз ўртасида аҳду паймон қилиниб, ҳеч бир томон ҳанузгача зарар ва безовталикка сабабчи бўлмаган эди. Агар аввалги аҳду паймонни назар-писанд қилмай, яхши муносабатларни душманлик руҳи билан алмаштирсалар, у ҳолда биз, икки ака-ука сизга қарши чиқа оламиз ва кўрамиз — мурод ҳосил этувчи (тангри) кимнинг муродини бераркин»¹⁴⁸.

Мансурхўжа додхоҳга эса агар Шоҳ Жаҳон Қобилдан қайтишга розилик билдирса, уни уч манзил масофагача кузатиб бориш, ақс ҳолда тезлик билан киши юбориб хабар қилиш вазифаси топширилади.

Бухоро хони ва Балх ҳокимининг ҳамжиҳатликда қўрган тadbирлари Шоҳ Жаҳонга ўз таъсирини кўрсатган бўлса керак, «Тарихи Муқимхоний» муаллифининг ёзишича, Шоҳ Жаҳон Бухоро элчисига, агар унинг Қобилга келиши Бухоро хонини ташвишлантирган бўлса шу кунийёқ Ҳиндистонга қайтиб кетишга буйруқ беражагини айтган¹⁴⁹.

Шу воқеадан сўнг Имомқулихон даврида Бухоро ва Ҳиндистон ўртасида элчилар юбориш тўхтатилган. Бу ерда фақат шунини эслатиб ўтиш керакки, Имомқулихон умрининг сўнгги вақтларида кўр бўлиб қолиб, тахтни укаси Надр Муҳаммадга топшириб ўзи Маккага кетади, «Миротул олам»да ёзилишича, Шоҳ Жаҳон ўз вакили Мир Иброҳимдан Имомқулихонга бир лак рупия пул ҳадя юборади. Аммо Мир Иброҳим Маккага етиб борганга қадар Имомқулихон вафот этганлиги туфайли, Мир Иброҳим бу пулга марварид

¹⁴⁷ Уша асар, ўша бет.

¹⁴⁸ Муҳаммед Юсуф Мушши, Муқимханская история, стр. 89—90.

¹⁴⁹ Уша асар, ўша бет.

(40 минг рупияга) ва зотли отлар сотиб олиб уни келтириб шоҳга топширган.

Имомқулихон хонлиги даврида Бухоро — Ҳиндистон муносабатлари умуман дўстона тарзда бўлса ҳам, бу мамлакатлар феодал давлатларига хос зиддиятлардан холи эмас эдилар. Шоҳ Жаҳон давлатининг кучсизланган йиллари, Надр Муҳаммадхоннинг Кобилга қилган ҳужуми ва Шоҳ Жаҳоннинг таҳдиди мазкур фикримизнинг далили бўлади.

* * *

Надр Муҳаммаднинг (1642—1645) ҳукмронлиги узоқ вақт давом этмади. У Қарши вилоятида бўлган вақтида бир қанча амир ва амалдорлар унинг катта ўғли Абдулазизни Ҳўжандда хон деб эълон қиладилар. Вазиятнинг ниҳоятда мушкуллигини тушунган Надр Муҳаммадхон Бухорога бормай, Балхга қочади. Уғиллари унинг буйруқ ва амирларига бўйсунмай қўядилар. Шундан сўнг Надр Муҳаммадхон ўғилларига қарши курашда Шоҳ Жаҳондан ёрдам сўрашга мажбур бўлади. Шоҳ Жаҳон эса Надр Муҳаммадхоннинг Кобилга қилган ҳужумлари сабабли ундан қасос олиш¹⁵⁰ ва шунинг билан бирга, Балхни ўз империясига қўшиб олиш учун қулай фурсат келди деб¹⁵¹, дарҳол «ёрдам» беришга розилик билдиради ва ўғли Султон Мурод бахши бошчилигида Гурига катта қўшин юборади. Орадан кўп вақт ўтмай ҳинд қўшинлари Балхни ҳам ишғол қиладилар. Надр Муҳаммадхон эса Эронга қочади. Эрон шоҳи Аббос II (1642—1667) Надр Муҳаммадхонни яхши қабул қилади. Ҳатто уни Бухоро тахтини қайта эгаллашга даъват қилиб, бу ишда катта қўшин билан ёрдам беришга тайёр эканини айтади. Аммо Надр Муҳаммадхон Эрон қўшинлари билан Бухорога бостириб киришни маъқул кўрмай, Аббос II таклифини қабул қилмайди. Надр Муҳаммадхон Эронда узоқ вақт (икки ярим йил) туриб қолади. Балх эса ҳали ҳам ҳиндлар қўлида эди. 1645 йили Шоҳ Жаҳон шаҳзода Муродни Балхдан чақиртириб олиб, Балхга юборилган ҳинд қўшинлари устидан раҳбарликни ҳарбий ишларда ном чиқарган кичик ўғли Аврангзебга топширади.

Бухоро хони Абдулазизхон катта куч тўплаб, Балхни ҳинд қўшинларидан озод қилишга отланади. Абдулазизхонга қозоқ хони Янгири ва Хоразм хони Абдулғози ёрдамга ке-

¹⁵⁰ Ўша асар, 97-бет.

¹⁵¹ Бахтовархон, Миротул олам, в. 449а.

лади. Хоразмликлар уч минг кишилик қўшин юбордилар¹⁵². Тўрт ой давом этган уруш натижасида ҳинд қўшинлари чекинишга мажбур бўлади.

Ҳиндлар Балхни ташлаб кетгач, Абдулазизхон ҳам ўз қўшини билан Бухорога қайтади ва укаси Субхонқулни Балх ҳокими қилиб тайинлайди.

Ҳинд қўшинларининг чекинишидан аввал Шоҳ Жаҳон Балх ҳокимлигини Надр Муҳаммадга топширишни афзал қўриб, уни Балхга чақиртирган эди. Субхонқули Балхга қайтиб келган отаси Надр Муҳаммадхон билан тўқнашиб уни енгади ва Надр Муҳаммадхон ҳокимликдан умидини узиб, Маккага кетади.

Н. К. Синха ва А. Ч. Банерджиларнинг фикрича, ҳинд қўшинларининг Балх юришида муваффақиятсизликка учраш сабаблари, биринчидан, мўғул аёнлари дабдабали ва жўшқин ҳаётга ўрганиб қолган эдилар, улар бой Ҳиндистондан узоқ ва улар учун доимо бетинч ўлкаларда туришни ёқтирмас эдилар, иккинчидан, улар ерли халқлар билан келиша олмадилар. Гарчи Балх учун бўлган курашда Шоҳ Жаҳон давлати 40 миллион рупия сарф этган бўлса-да, бундан ҳеч бир манфаат бўлмади¹⁵³.

Ҳинд аскарларининг Балхни ташлаб чиқиб кетишига Ҳиндистонда юз бераётган ички воқеалар сабаб бўлган. XVII асрнинг 40-йилларидан бошлаб Шоҳ Жаҳоннинг ўғиллари ва улар атрофидаги турли гуруҳлар ўртасида тахт учун кураш кучайиб кетади, иккинчи томондан, кўпгина рожаликлар ўз мустақилликлари учун тинмай кураш олиб борардилар. Отасига қарши қаратилган ўзбошимча ҳаракатлари учун Аврангзеб Декан ноиблиги лавозимидан бўшатилиб, Балхга жўнатишган эди.

Шоҳ Жаҳон давлати билан муносабатлар кескинлашган даврда Бухоро билан Эрон ўртасида ўзаро яқинлашиш пайдо бўлади.

Эрон территорияси орқали Бухорога келган рус элчиси Анисим Грибовнинг берган маълумотига қараганда, 1647 йилнинг декабрида (А. Грибов Исфахонда турган вақтида) Бухородан Эронга Абдулазизхон элчиси Асан қўшбоши (Ҳасан Қўшбеги — И. Н.) келади. Бухоро элчиси ўзи билан бирга бир сандиқ тўла олтин, 70 туяда ҳар хил мўйна ва бошқа хил моллардан совғалар келтирган. Бу совғаларни икки мингга яқин киши олиб келган.

¹⁵² Русско-индийские отношения в XVII в., М., 1958, стр. 87.

¹⁵³ Н. К. Синха, А. Ч. Банерджи, История Индии, М., 1954, стр. 246.

Анисим Грибов Эрон давлати аҳлларида Бухоро элчисининг нима мақсад ва вазифалар билан келганлиги ҳақида сураганида, улар бу элчиликнинг махфий характердаги элчилик эканини, яъни элчилар ҳиндлар билан курашда Эрон шоҳи Аббос II нинг Надр Муҳаммадхонга ёрдам бергани учун Абдулазизхоннинг Эрон давлати билан дўстона муносабатда бўлишга аҳд қилгани ва ҳиндлар босиб олган Қандаҳор шаҳрининг эронликлар томонидан қайтариб олинишида Эрон шоҳига ёрдам беришга тайёр эканини баён қилганлар¹⁵⁴. Бу орада Эрондан ҳам Бухорога элчи юборилиб, унга Эроннинг Бухоро билан дўстона алоқаларни мустаҳкамлаш тарафдори экани, Шоҳ Жаҳон давлатига қарши курашда Бухоро билан бир иттифоқда ҳаракат қилишга розилик билдириш вазифаси топширилади. Қандаҳорни қайтариб олишда Бухоро ёрдамига таянган Эрон давлати бир йил илгари Ҳиндистондан келган элчини Эрон территориясидан чиқариб юборади ва Шоҳ Жаҳондан Қандаҳорни қайтариб беришни талаб қилади.

1648 йилнинг март ойида Бухородан Эронга яна элчи келиб, у Қандаҳор ва ҳиндлар қўлидаги баъзи ерларни босиб олишда Эронга Бухоро амирлигининг ҳарбий ёрдам беришга тайёр эканлигини билдиради. 1648 йил 13 мартда Эрон шоҳи Бухоро элчиси ҳамроҳлигида катта қўшин билан Қандаҳор томон йўлга чиқади¹⁵⁵.

Бу вақтда А. Грибов ва унинг ҳамроҳларига ҳам Исфхондан жўнаб кетишга рухсат берилган эди, шунинг учун Эрон — Бухоро муносабатларига доир унинг маълумоти шу ерга келиб тамом бўлади.

1649 йил февралда Қандаҳор Эрон қўшинлари томонидан босиб олинади ва Шоҳ Жаҳоннинг Қандаҳорни қайтариб олиш йўлидаги бир неча бор (1649 йил май, 1652, 1653 йил апрель) уринишлари муваффақиятсиз чиқади. 1657—1660 йиллар давомида Шоҳ Жаҳоннинг ўғиллари Дара ва Аврангзеб ўртасидаги ўзаро тахт учун бўлган ички кураш Қандаҳорнинг узоқ вақт эронликлар қўлида қолиб кетишига сабаб бўлади.

Макка томон йўл олган Надр Муҳаммад Эроннинг Симон шаҳрига етганда вафот этади (1651). Шу муносабат билан Бухоро ва Балхда (Абдулазизхон ва Субхонқули томонидан) мотам эълон қилинади. Орадан кўп вақт ўтмай ака-укалар ўртасида низо чиқиб, Абдулазизхон Субхонқулидан Балх ҳокимлигини тортиб олиш мақсадида унга қарши Му-

¹⁵⁴ Русско-индийские отношения, стр. 79.

¹⁵⁵ Русско-индийские отношения, стр. 79—80.

ҳаммад Султон бошчилигида катта қўшин юборади. Лекин Муҳаммад Султон ва ундан кейин юборилган қўшинлар ҳам Балхни ишғол қилишга муваффақ бўлолмайдилар. Абдулазизхон Субхонқулни Балх ҳокими деб танишга мажбур бўлади.

Тожикистон ССР Фанлар академияси Шарқшунослик бўлимининг қўлёзмалар фондида сақланаётган 102 рақамли турли мактублар мажмуасидан иборат қўлёзмада Абдулазизхоннинг Шоҳ Жаҳон номига ёзган мактубини учратдик. Бу мактубнинг қиммати шундан иборатки, шу давргача Абдулазизхон тахтга ўтиргандан то Аврангзеб ўзини подшо деб эълон қилганга қадар (яъни 1645 йилдан 1659 йилларгача) Бухоро билан Ҳиндистон ўртасида ҳеч қандай дипломатик муносабат бўлмаган деб тахмин қилар эдик¹⁵⁶. Мактубнинг топилиши ва унинг мазмуни бу фикрнинг нотўғри эканлигидан хабар беради. Мактубда¹⁵⁷ Абдулазизхон Ҳиндистон билан бўлган муносабатларнинг узилиб қолишига «фалончи» сабабчи деб кўрсатади ва «фалончи»нинг номи зикр қилинмаса ҳам мактуб мазмунидан унинг кимлиги жуда равшан, чунки «фалончи» мактубда ўз отасига қарши курашган ва Абдулазизхонни ўз отаси ўрнида ҳурмат қилиши лозим бўлган шахс сифатида таърифланган, демак, «фалончи» — бу Субхонқулихон эди.

Мактубнинг мазмунига кўра, Субхонқулихон Абдулазизхон элчиларини Ҳиндистонга йўлатмаган, улар орқали юборилган ҳадяларни эса тортиб ола берган. Мактуб охирида, мамлакатлараро дўстликни мустаҳкамлаш кераклиги уқтириб ўтилади.

Субхонқулихонга нисбатан ишончсизлик билан қараш давом этган бўлса керак, мактубда элчининг номи ва унинг ким эканлиги кўрсатилмайди.

Фикримизча, мактуб Субхонқули Балх ҳокими деб тан олингандан бир қанча йил ўтгандан сўнг, тахминан 1653—1655 йилларда ёзилгандир. Бу вақтда Ҳиндистонда ички зиддиятлар кучайган, қариб қолган Шоҳ Жаҳон билан ўғли Аврангзеб ўртасида ҳокимият учун кураш авжига чиққан эди. Шунинг учун Шоҳ Жаҳон Бухорога ўз вақтида жавоб элчилиги юборолмаган бўлса керак.

1658 йили Мўғуллар империяси тахтига Аврангзеб ўтиради. Шоҳ Жаҳон Аврангзебнинг одамлари назорати остига олинади ва 1666 йилда вафот этади.

¹⁵⁶ И. Низомиддинов, Урта Осиёнинг чет эл Шарқи билан муносабатлари, 35—36-бетлар.

¹⁵⁷ Ушбу иш, «Ҳужжатлар», мактуб № 6.

Аврангзеб акаси Дарага қарама-қарши ўлароқ, тахт учун курашда мусулмон феодаллари ва ислом руҳонийларига таянади. Дара тарафдорларининг кўпчилиги ҳиндуизм динидаги кишилар эдилар. Артиллерия қисмларининг мусулмонлардан ташкил топганлиги давлатни Аврангзеб қўлига ўтишида катта роль ўйнади. Мусулмон ҳарбий феодаллари ёрдами билан давлат тепасига чиқиб олган Аврангзеб мусулмон феодал руҳонийлари манфаатларини кўзлаб, реакция ички сиёсатни амалга оширади. Унинг буйруғи билан кўпгина будда ибодатхоналари бузиб ташланади, ҳиндлар қўлидаги ерлар тортиб олиниб, мусулмон феодалларига жирга — тортиқ қилиб берилади, ҳиндуизм динидаги кишилар камситилиб, жузья — жон солиғи тўлашга мажбур қилинади, улар давлат, суд ва молия ишларидан четлатилади. Мусулмонлар билан ҳиндуларни бир-бирига яқинлаштиришдаги Акбар ва унинг ворислари томонидан амалга оширилиб келинаётган оқилона сиёсат юзини зулмат қоплайди.

Аврангзеб ўз ташқи сиёсатида Мўғуллар империясини кенгайтиришга ҳаракат қилиб, тинимсиз кураш олиб боради; натижада Мўғуллар империяси Ғазнадан Читтаконгача ва Қашмирдан Қарнатиккача бўлган ерларни ишғол қилади. Аммо, бундай катта территорияни ишғол этган империя ички томондан мустаҳкам эмас эди, айниқса маратхлар ва Декан рожаликлари Аврангзеб давлатига сўздагина тобе бўлиб, доимий ички курашлар билан империя тинкасини қуритардилар.

Аврангзеб замонида Ҳиндистон билан Ўрта Осиё ўртасидаги муносабатлар бирмунча дўстона характерга эга бўлади. Бу муносабатлар Бухоро хони Абдулазизхоннинг Аврангзебни тахтга ўтирганлигини қутловчи мактуби билан бошланади. Мактубни элчи Хўжа Аҳмад ал-Ҳусайний Нақшбандий олиб боради. Номга Аврангзеб шахсиятини узундан-узоқ таърифлаш билан бошланиб, сўнг ҳамжиҳатлик одати дўстлик учун бебаҳо гавҳардир, деб уқтирилгач, бирдамликни мустаҳкамлаш лозимлиги изҳор этилади. Мактуб охирида Ҳиндистондан ҳам тез-тез элчи ва мактублар келиб туришига умид қилинади¹⁵⁶.

Ўша вақтларда Ҳиндистон бўйлаб саёҳат қилиб, врачлик касби туфайли шоҳ саройида хизмат қилган Франсуа Бернье Аврангзебни табриклаш учун келган ўзбек элчилари ҳақида шундай ҳикоя қилади:

Элчилар Аврангзебга ҳинд одатига мувофиқ, узоқдан уч марта қўлларини бошларига кўтариб, сўнг ерга тегизиб

¹⁵⁶ Ушбу иш, «Ҳужжатлар», мактуб № 7.

салом берадилар. Сўнг элчилар Аврангзебга жуда яқинлашадилар, шоҳ хатни бевосита элчилар қўлидан олиши мумкин эди, лекин у бундай қилмайди. Элчилар келтирган помани Аврангзебнинг амири олиб очади ва шоҳга узатади. Аврангзеб хатни диққат билан ўқиб чиққач, элчиларга бахмал нимча, салла, ипак билан гул тикилган шарф сарпо беришни буюради.

Элчилар Аврангзебга қимматбаҳо кўк тош (ляпис — лозур)дан ясалган бир неча қутича, узун жунли туя, чиройли отлар, бир неча туя ҳўл мева: нок, олма, узум, қовун; бир неча туя қуритилган мева: бухоро олхўриси, туршак, оқ ва қора майиз олиб келган эдилар...

Аврангзеб элчилар билан суҳбатда Самарқанддаги фан, айниқса Улуғбек расадхонасининг аҳволи, ажойиб мевалар ҳосили тўғрисида саволлар беради.

Элчиларнинг юртларига қайтиши олдидан Аврангзеб барча амирларни йнгиб, элчиларнинг ҳар бирига икки сидрадан қимматбаҳо сарпо совға қилиб, улар турган жойга саккиз минг рупия пул элтиб беришни буюради. Сўнг элчилардан Бухоро хонига бир неча тўп қимматбаҳо кимҳоблар, юпқа полотно ва олачалар, олтин ҳамда кумуш йўллик ипак матоси, бир неча гилам, қимматбаҳо тошлар билан безатилган иккита ханжардан иборат совғалар бериб юборади¹⁵⁹.

Элчилар Деҳлида тўрт ой туриб, ватанларига қайтаётганларида баъзилари иссиқдан йўлда ҳалок бўладилар.

«Миротул олам»да кўрсатилишича, Бухоро элчилари Аврангзеб салтанатининг тўртинчи йилига келиб икки марта — 4 рабиус-сони ойида (27 ноябрь 1661 йил) ва 24 ражаб ойида (14 март 1662 йил) ҳинд шоҳи қабулида бўлганлар.

Умуман, элчиларга Ҳиндистонда тахминан бир лак-у йигирма (120) минг рупия нақд пул ва моллар туҳфа этилган.

Аврангзеб салтанатининг бешинчи йили бошланган куни элчиларга кетишга рухсат этилган, аммо элчилик бошлиғи Хўжа Аҳмад (ал-Ҳусайний) Лоҳурда вафот этган¹⁶⁰.

«Оламгирнома»да элчилик составидаги бошқа шахсларнинг ҳам номи тилга олинган, масалан, Хушқолхон, Жав-

¹⁵⁹ Франсуа Бернье, История последних политических переворотов в государстве Великого Могола, перев. с франц., М.—Л., 1936, стр. 128—130.

¹⁶⁰ Бахтовархон, Миротул олам, в. 550 б, 553 а, 569 б; ва *منشی محمد کاظم غلام گیرنامه* (Мунши Муҳаммад Козим, Оламгирнома), ЎзФАШИ, қ. 4265, в. 249 а, 260 б.

хархон, Мирзабек Миршакар, Латифбек, Мирахур ва бошқалар; буларга ҳам бир неча минг рупия маблағ ва матолар ҳадя этилган¹⁶¹.

Аврангзеб салтанатининг олтинчи йили Абдулазизхоннинг мулозими Кучакбек Бухородан ҳинд шоҳи учун от ва ов ҳайвонлари келтиради; бунинг эвазига Кучакбекка фахрий тўн ва икки минг рупия инъом қилинади¹⁶².

Келтирилган тўхфалар ичида ов қушлари ҳинд шоҳига маъқул тушган бўлса керак, Аврангзеб Абдулазизхонга хат ёзиб, яна бир неча ов қушлари ва жониворлар бериб юборишни илтимос қилади. Мактубда бу хил тортиқларни дўстликнинг рамзидир, деб таъриф қилади¹⁶³.

Аврангзеб салтанатининг еттинчи йили (июль 1665 йил) Бухорога Мустафоҳон Хофи бошчилигида элчи юборади. Элчилар Абдулазизхон номига ёзилган мактуб ва умумий қиймати бир лаку эллик (150) минг рупиялик тўхфа келтирадilar.

Мустафоҳон Хофи элчилиги қандай мақсадлар билан юборилганлиги, унинг Бухородан қайтган-қайтмагани ҳақида аниқ маълумотлар йўқ бўлса ҳам, ушбу ишда эълон қилинаётган Абдулазизхоннинг Аврангзеб номига ёзилган мактуби бу элчилик ҳақида бирмунча тасаввур ҳосил қилишга имкон туғдиради¹⁶⁴.

Мактубда Аврангзеб шахсияти улуғланиб, унга яхши истаклар тиланилгандан сўнг, ҳар икки томон ўртасидаги дўстона муносабатларнинг мустаҳкамланишига ишонч билдирилади. Сўнг Каъба йўлида гов бўлиб турган шиа мазҳабидаги эронликларга қарши Ироқ ва Хуросонга юришга қарор қилинганлиги баён қилинади ва айни ҳолда Аврангзеб элчиси Мустафоҳон Хофи орқали шу масала юзасидан муайян бир фикр айтилмаганлигидан таажжубланилади.

Мактубда яқин орада Ҳиндистонга Тоҳирхон ва Обидхон бошчилигида элчилик юборилиши хабар қилинади.

«Миротул олам»да 12 зилҳижжа 1079 (11 май 1669) йили Ҳиндистонга Бухородан Рустамбий бошлиқ элчилик келганлиги ва у Абдулазизхоннинг мактуби билан бирга турли ҳадялар келтирганлиги хабар қилинади. Рустамбий Аврангзеб саройида яхши қарши олинган ва биринчи қабулда ҳинд шоҳи элчига фахрий халат, безатилган жиға ҳамда ханжар, ўттиз минг рупия нақд пул, иккинчи қабулда эса (7 сентябрь 1669 йил) яна халат, қимматбаҳо чиройли қилич, қал-

¹⁶¹ Мунши Муҳаммад Козим, Оламгирнома, в. 260б.

¹⁶² Бахтовархон, Миротул олам, в. 580а.

¹⁶³ Ушбу иш, «Ҳужжатлар», мактуб № 8.

¹⁶⁴ Ушбу иш, «Ҳужжатлар», мактуб № 9.

қон, битта фил, элчига 34 минг, унинг ҳамроҳларига эса 16 минг рупия ҳадя қилган¹⁶⁵.
Фикримизча, Абдулазизхоннинг Аврангзеб номига битилган мактуби Рустамбий элчилиги томонидан олиб келингандир.

Рустамбий элчилигига жавобан 1080 йилнинг зилҳижжа (1670 йил май) ойида Ҳиндистондан Яккатозхон элчилиги йўлга чиқади. Элчилар Бухоро хонига 100 та подшолик (матнда — муҳрлик, дейилган) оти¹⁶⁶, 4 минг рупия турадиган бир фил, қимматбаҳо тошлар билан безатилган жамдар қуроли, қилич, жиға ва бошқа ҳадялар келтирадилар¹⁶⁷.

«Оламгирнома»да 1081 (1671) йили ҳам Бухородан Муҳаммад Шариф номли элчи Ҳиндистонга келганлиги ва уни ҳинд шоҳи қабул қилиб, 25 минг рупия пул, фахрий халат, тилла эгар-жабдуги билан бир от инъом этганлиги ҳақида маълумот берилади¹⁶⁸.

Балх ҳокими Субхонқулихон ҳам Аврангзеб давлати билан яқин муносабатда бўлган.

Субхонқулихон акаси Абдулазизхондан илгарироқ Аврангзебни (тахтга ўтирган йилининг учинчи йили) салтанат эгаси бўлиши билан элчи Иброҳимбек орқали табриклаган.

Ўз навбатида ҳинд императори ҳам Бухорога элчи Мустафоҳондан Субхонқулихон номига битилган дўстона мактуб ва бир лак рупия ҳадя бериб юборади¹⁶⁹.

Бухородан Рустамбий элчилиги Ҳиндистонга келганда Субхонқулихон ҳам акаси Абдулазизхонга тақлид қилиб, ўзининг аъёнларидан Хушбекни мактуб ва «турон нафис молларидан иборат армуғон билан фэйзмакон остонага (яъни Аврангзеб саройига — И. Н.) тайин қилган», ҳинд шоҳи Балх элчисига фахрий халат, безатилган ханжар, жиға ва 11 минг рупия инъом қилган¹⁷⁰.

Фикримизча, Балх ҳокими Субхонқулихон Ҳиндистон билан иқтисодий ва сиёсий муносабатларда бўлиб, бу муносабатлардан Балхни Бухорога тобе бўлмаган, мустақил ҳо-

¹⁶⁵ Бахтовархон, Миротул олам, в. 598б, 599а.

¹⁶⁶ Ҳиндистонга от чет мамлакатлардан, асосан, Арабистон, Эрон ва Ўрта Осиёдан келтирилиб, нодир ва қимматбаҳо моллардан ҳисобланар эди. Шунга кўра, хинд шоҳи турли совға-саломлар билан биргаликда отлар ҳам ҳадя этиб, Бухорога нисбатан дўстона муносабатда эканлигини алоҳида қайд қилмоқчи бўлган.

¹⁶⁷ *میرزا محمد ساقی عالم گیرنامه* Мирза Муҳаммад Соқий, Оламгирнома, литок., Агра, 1873, 49-бет.

¹⁶⁸ Уша асар. 51-бет.

¹⁶⁹ Бахтовархон, Миротул олам, в. 581 а.

¹⁷⁰ Уша асар, в. 598б.

кимлик қилиб кўрсатиш мақсадида фойдаланган. Ўз навбатида Аврангзеб давлати ҳам Балх ҳокимлиги билан яқин қўшничилик муносабатида бўлишдан манфаатдор эди. Афғон қабилаларининг мустақиллик учун олиб борган курашларини бостиришда империянинг ғарбий чегаралари хавфсизлигини таъминлаш жуда муҳим аҳамиятга эга эди.

Абдулазизхон ҳукмронлигининг дастлабки йилларида Бухоро — Ҳиндистон муносабатлари кескинлашиб кетади. Бунга асосан ҳинд қўшинларининг Балхни ишғол қилиши сабаб бўлди. Тарихий далилларнинг кўрсатишича, бу вақтда Абдулазизхон давлати, ҳатто Мўғуллар империясига қарши Эрон билан иттифоқ тузишга ҳам ҳаракат қилган. Лекин, Балх ҳинд қўшинларидан озод қилинган, ва айниқса, Балх ҳокими Субхонқулихоннинг ўзбошимчалик билан қилган хатти-ҳаракатларининг кучайиши натижасида Бухоро — Ҳиндистон муносабатларида ўзгариш пайдо бўлади. Абдулазизхоннинг Шоҳ Жаҳон номига ёзган мактубида айтилишича, ҳинд подшоҳи ҳузурига Бухородан бир қанча элчиликлар юборилган, аммо Субхонқулихон уларнинг кўпчилигининг Ҳиндистонга боришига монелик қилган.

Абдулазизхон ҳам мамлакатлар ўртасидаги яхши қўшничилик муносабатларини кучайтириш ниятида Аврангзеб саройига элчилар юборади. Гарчи Абдулазизхон Рустамбий элчилиги орқали юборган мактубида ҳинд шоҳига Эронга қарши курашишни таклиф қилган бўлса ҳам, лекин бу даврдаги Бухоро хонлигининг Мўғуллар империяси билан яхши муносабатда бўлиши Эронга нисбатан душманлик вазидан эмас эди. Чунки Бухоро хонлиги Эрон билан ҳам тинч-тотув яшамоқда эди.

* * *

Кексайиб қолган Абдулазизхон Субхонқулихоннинг тазйиқиغا бардош беролмай, 1680 йилнинг бошларида тахтдан воз кечиб, Мақкага кетишга мажбур бўлади. Субхонқулихон Бухоро тахтини эгаллагач, Балхга ўғли Искандар Баҳодирхонни ҳоким қилиб тайинлайди. Орадан уч йил ўтар ўтмас шаҳзодага заҳар бериб ўлдирилади. Бу ишда Субхонқулихоннинг иккинчи ўғли Абулмансурхон иштирок этган эди. Бу воқеадан хабардор бўлган Субхонқулихон Балх ҳокимлигини Ибодулла султонга беришга қарор қилади. Аммо ҳокимиятни Абулмансурхон қўлга олади ва кўп ўтмай у ҳам ўлдирилади. Балх Сиддиқ Муҳаммад султон қўлига ўтади (1684).

Шу вақтда Хоразм хони Ануша Бухоро хонлигига ҳужум қилади, Субхонқулихон Балхга одам юбориб, ўғли Сиддиқ Муҳаммадни тезда ёрдамга етиб келишга даъват қилади. Аммо Анушанинг Самарқандни эгаллаганлигини эшитган Сиддиқ Муҳаммад йўлга чиққан вақтида яна Балхга қайтиб кетади. Бу воқеадан қаттиқ аччиғланган Субхонқулихон Бадахшон ҳокими Маҳмудбий Оталиқни ёрдамга чақириб, хоразмликларни Самарқанддан ҳайдаб чиқаради.

Сўнг Субхонқулихон Маҳмудбий Оталиқ билан бирга Балх томон юради, ҳийла билан Сиддиқ Муҳаммадни қўлга тушириб, қийнаб ўлдиради. Субхонқулихон Балхда уч ой туради ва Балхни Муҳаммадjon Оталиқ ихтиёрига топшириб (4 апрель 1685 йили), Бухорога қайтади.

«Тарихи Муқимхоний» асарида 1096 (1685) йили Бухорога Аврангзеб элчиси Забардастхоннинг келганлиги ҳақида сўз боради. Аммо ҳинд манбалари ва бизнинг ихтиёримиздаги ҳужжатлар Забардастхон элчилигига қадар Субхонқулихон давлати билан Муғуллар империяси ўртасида элчилик алмашилиб турилганлигидан дарак беради. Масалан, 21 шаввал 1092 (13 ноябрь 1681) йилда Бухоро элчиси Раҳмонқули ҳинд подшоҳига иккита от, ўн жуфт қундуз пўстин ва бир туя совға қилган. Аврангзеб эса элчига халат ва беш минг рупия инъом этган¹⁷¹.

20 жумодил-аввал 1093 (27 май 1682) йилда Бухородан келган элчи Муҳаммад Шариф ҳинд шоҳининг қабулида бўлган ва фахрий халат билан шарафланган¹⁷².

Манбаларнинг кўрсатишича, Субхонқулихон даврида Бухородан Ҳиндистонга Мир Абдурахмонхўжа Садр бошлиқ элчилар ҳам келган. Элчи орқали юборилган мактубда катта бир душманнинг Самарқандга ҳужуми ва уларнинг тормор қилиниши баён қилинган¹⁷³. Мактубнинг мазмунидан унинг қай вақтда ёзилганлиги ва элчиликнинг Ҳиндистонга қачон юборилганлигини аниқлаш қийин эмас. Чунки 1684 йили Хоразм хони Ануша Самарқандга ҳужум қилиб, шаҳарни вақтинча ишғол қилишга муваффақ бўлган эди.

Анушанинг кетма-кет ҳужуми ва Сиддиқ Муҳаммадни отасининг буйруғига бўйсунмаслиги Субхонқулихонни анча чўчитиб қўяди. У Бухоро хонлигида содир бўлган мушкул вазиятдан Аврангзеб ҳам фойдаланиши мумкин деб ўйлаб, бу хавфнинг олдини олиш мақсадида Ҳиндистонга тезлик билан мактуб жўнатади: мактубда барча ташвишли ишлар-

¹⁷¹ Мирза Муҳаммад Соқий, Оламгирнома. 97-бет.

¹⁷² Уша асар, 102-бет.

¹⁷³ Ушбу иш, «Ҳужжатлар», мактуб № 10.

га хотима берилиб, Бухоро хонлигида осойишталик барпо қилингани таъкидлаб ўтилади, яъни Бухоро хони ўз давлатининг заиф эмаслигини тушунтирмоқчи бўлади.

Бу мактубда Эрон ва эронликларга қарши ҳеч бир сўз айтилмайди, демак, бу билан Субхонқулихон ўз мавқеини мустақкамлаш ҳаракатида бўлган.

Авраңгзебнинг фармонида кўра, 1095 йил 25 раббиал аввал ойида (12 март 1683 йил) Саъидхон Баҳодирнинг набираси Вафодорхонга «Забардастхон» номи берилиб, сўнг Балх ва Бухорога элчи қилиб юборилади. Забардастхон орқали Балх ҳокимига зийнатланган жамдар қуроли, қилич, жиға, қалқон, камон, от, фил, ўн минг рупия пул ва Субхонқулихон учун баҳоси ўн бир минг рупиялик фил ва нафис моллардан бериб юборилади¹⁷⁴.

«Тарихи Муқимхоний»да 1096 (1685) йили Ҳиндистондан Бухорога Забардастхон элчилиги келгани ва улар ҳадя қилган совга-саломлар ичида филлар ҳам борлиги айтилиб, сўнг Авраңгзебнинг Бухоро хони номига ёзилган мактубининг тўлиқ нусхаси келтирилган¹⁷⁵.

Мактубда айтилишича, Авраңгзеб Субхонқулихонни подшолик тахтига ўтириши билан анча илгари табриклаш ниятида бўлган, аммо Муҳаммад Сиддиқнинг қўзғолонлари ва чегарада содир бўлган нотинчлик бу мақсадни амалга оширишга монелик қилган.

Сўнг Авраңгзеб Ҳиндистондаги воқеаларга тўхтаб ўтади. У Ажмир ҳокими Ронанинг жўзъя тулашдан бош тортгани ва унга қарши ўгли Муҳаммад Акбар бошлиқ катта қўшин юборгани, ўглининг эса отасига бевафолик қилиб, исён кўтаргани ва Муғуллар империяси қуроли кучларининг Сингха (Мевар ҳокими)га қарши кураш олиб борганликлари ҳақида ҳикоя қилади.

Шунингдек, мактубда Қашғарга яқин жойларда яшовчи қалмоқлар устидан тула ғалаба қозонилгани ҳамда Декандаги Жанда вилоятининг империяга қўшиб олингани хабар қилинади.

Воқеалар баёнидан маълумки, Декан юришида бирмунча муваффақиятлар қўлга киритилгач, Бухорога Забардастхон бошлиқ элчилик юборилган. Ҳинд элчилари келгандан сўнг Балх ҳокими Муҳаммадjon Оталиқ қўзғолони ҳақида хабар келади ва Субхонқулихон бу воқеанинг олдини олиш учун тезда Балх томон отланади. Ҳинд элчиларига ҳам ўз

¹⁷⁴ Мирза Муҳаммад Соқий, Оламгирнома, 114-бет.

¹⁷⁵ Муҳаммед Юсуф Мунши, Муқимханская история, стр. 140—145; Ушбу иш, «Ҳужжатлар», мактуб № 11.

ватанларига қайтишга рухсат берилади. Бу воқеадан фойдаланиб Хоразм хони Ануша Бухоронинг чекка ўлкаларига ҳужум қилади. Субхонқулихон бу хабарни эшитиши биланок Балх ҳокимлигини Жовимбий Оталиққа топшириб, ўзи дарҳол Бухорога қайтади ва Анушага зарба беради.

Анушанинг Бухорога қилган ҳужумининг муваффақиятсиз чиқишидан норози бўлган Хоразм аъёнлари, уни кўр қилиб, тахтга ўғли Эрнакни ўтказадилар.

Хоразмдаги ички зиддиятлардан воқиф бўлган Субхонқулихон энди хоразмликлар Бухорога бостириб келишлари мумкин эмас деган ишонч ҳосил қилиб, Хашиқбий Оталиқ бошчилигидаги асосий кучини Хуросонни забт этиш учун сафарбар қилади ва Бухоро қўшинлари Хуросондаги кучли қалъалардан бўлмиш Болои Мурғобни ишғол қиладилар.

«Тарихи Муқимхоний» муаллифининг ёзишича, Аврангзеб ўз элчиси Забардастхон орқали Бухоро хонига Эронга қарши иттифоқ тузишни таклиф қилиб, ҳинд қўшинларининг Қандаҳор томонидан жанг қилишга тайёр эканликларини айтган. Кейинчалик, Субхонқулихон гуё ҳар икки мамлакат ўртасида тузилган битимга асосан Хуросонга юриш қилган¹⁷⁶.

Венгр сайёҳи А. Вамбери ҳам шу ҳақда фикр юритиб, Аврангзебнинг Бухоро хонини Эронга қарши курашга ундаганини таъкидлаб ўтади. Вамберининг кўрсатишича, афғон қабилалари Аврангзеб давлатига қарши курашда махфий суратда эронликлар томонидан қўллаб-қувватланганлар. Ўзи бевосита Эронга қарши жанг қилишни истамаган Аврангзеб Бухоро хонлигини Эронга қарши қўйиш йўли билан эронликлардан ўч олиш режасини тузган¹⁷⁷.

Бу масала юзасидан икки хил фикр юритиш мумкин. Биринчидан, Аврангзеб, ҳақиқатда, Бухоро хонини Эронга қарши ҳужумга даъват этган ва ўзи ҳам бу ишда ҳамкорлик қилишни билдирган. Афғон қабилаларини буйсундириш юзасидан узоқ вақт (1667—1675 йиллар) кураш олиб борган ва Декан масаласи билан банд бўлган Аврангзеб ғарбий чегараларининг хавфсизлигини таъминлаш юзасидан Бухоро хони билан яқинлашган ва ўзининг Бухорога нисбатан дўстлигининг исботи сифатида Эронга қарши бир иттифоқда ҳаракат қилишга ҳам рози бўлган.

Иккинчидан, Субхонқулихон ва унинг сарой аҳллари Ҳиндистон элчилигидан ўзларининг Эронга қарши қаратилган

¹⁷⁶ Уша асар, 140, 148-бетлар.

¹⁷⁷ А. Вамбери, История Бухары, СПб., 1873, стр. 99.

сиёсатларини амалга ошириш йўлида фойдаланиш ниятида бўлган бўлишлари ҳам мумкин.

1100 (1688—1689) йили Ҳиндистонга Бухоро элчиси Назарбий келади¹⁷⁸ ва у Субхонқулихоннинг ҳинд волийсига ёзган мактубини келтиради¹⁷⁹.

Бухоро хони ўз мактубида Балхда рўй берган тартибсизликлар, Сиддиқ Муҳаммаднинг отаси (Субхонқулихон)га қарши чиқиши ва шу муносабат билан Субхонқулихоннинг Балхга юриши, шу вақтда Анушанинг Бухорога ҳужум қилиши ва хоразмликларга қарши олиб борилган кураш, қалмоқ қабиласининг бўйсундирилиши ҳамда Субхонқулихонга тобелик билдириб Қашғардан ҳам элчилар келганлиги бирма-бир баён қилиб ўтилади ва шулардан кейин «...шу вақтда у адолат самарасининг мунаввар кўнгилларига ёмон асарлик шиаларга қарши зўр жиҳод ва ғазот дағдағаси тушибди. Биз ҳам бирлик ва ҳамжиҳатлик юзасидан тамоман хайрлик бўлмиш бу ишга азм қиламиз.

Аммо, то ҳанузгача у шавкат паноҳга қатор кофирлар туфайли хотиржамлик муяссар бўлмаган экан, биз мазкур ният юзасидан пешқадамлик қилиб, гуруҳ-гуруҳ музаффар асарлик лашкарларимизни бебош қизилбошлар устига юбордикки, мухлис вафодор элчингиз (Забардастхон —И. Н.) бу воқеаларнинг суратини кўрди (ва) ундан сўнг рухсат олиб қайтиб кетди» деб ёзилади. Сўнгра, мактубда Болои Мурғоб (ҳозирги Кушканинг шимоли шарқида), унинг 20 та қалъаси билан бирга забт этилгани хабар қилинади.

Демак, Назарбий элчилиги Болои Мурғобнинг босиб олиниши биланоқ (1688 йил) Ҳиндистонга жўнатилган.

Мактуб мазмунидан шу нарса англашиладики, гарчи Бухоро хони Эронга қарши курашда ҳинд подшоҳининг фаолсизлигини таъкидлаб ўтса ҳам, лекин бу соҳада аниқ бир фикр айтмайди, яъни Эронга қарши курашда Ҳиндистон ҳам иштирак қилиши лозимлиги қайд қилинмайди.

Субхонқулихон ўзининг бошқа бир мактубида ҳинд шоҳини Эронга қарши урушга очиқдан-очиқ даъват қилади¹⁸⁰. Иккинчи мактубда ислом йўлида «кофир» эронликларга қарши ҳужум қилиб, 1100 илон йилининг рабиал аввал оида (1688—1689) Болои Мурғоб вилояти забт этилгани, бу воқеадан Ироқ ва Хуросон аҳолисининг ташвишлангани ҳикоя қилингандан сўнг, ўртадаги дўстлик пеш қилиниб, Аврангзебга қарата: «(Жаноблари)... таассуб енгини астойдил шима-

¹⁷⁸ Мирза Муҳаммад Соқий, Оламгирнома, 148-бет.

¹⁷⁹ Ушбу иш, «Ҳужжатлар», мактуб № 12.

¹⁸⁰ Ушбу иш, «Ҳужжатлар», мактуб № 13.

ришда ҳамда... тақвода ҳам саъи—ҳаракат қилишлари лозимдир» деб уқтирилади. Мактуб охирида «ушбу воқеалар хабарини етказиш ва қон-қариндошлик лойиҳаси (жанобнинг) муқаддас хотиралари хурсандчилигига сабаб бўлур деб ихлосманд ва эътиқодатвор бандамиз, мазкур ғазоватда иштирок қилган (ва) бўлган воқеалар тафсилотини муфассал биладиган Шоҳбекбий элчилик расми билан у вилоятга юборилди». деб элчининг қайтиб келишига тез рухсат берилиши илтимос қилинади.

Фикримизча, Шоҳбекбий элчилиги Назарбий бошлиқ элчиликдан анча кейин, тахминан 1700—1701 йилларда юборилган бўлиши керак. Бухоронинг асосий кучлари Хўросон томон сафарбар қилинганда Эрнакхон тўсатдан Бухорога бостириб киради. Субхонқулихон яна Бадахшондан Маҳмудбийни ёрдамга чақиришга мажбур бўлади. Демак, Бухоронинг ички ишлари Эрон масаласини тўхтатиб туришга мажбур этган ва бу Назарбий элчилиги орқали Ҳиндистонга бериб юборилган мактубда ўз аксини топган.

Эрнакхоннинг Бухорога қилган муваффақиятсиз юришининг тақдирини ҳам ҳал қилган эди. Кўп ўтмай, Эрнакхон заҳарлаб ўлдирилади ва Хоразм Бухорога бўйсундирилади. Субхонқулихон Хоразмга ўзининг мулозимларидан Ниёз эшик оғосини хон қилиб тайинлайди. Хоразм тарихчиси Муниснинг ёзишича, Ниёз хонлик қилган даврда (1688—1702) Хоразм билан Бухоро ўртасида тўқнашувлар бўлмаган¹⁸¹.

Хоразм масаласини гўё ҳал қилган Субхонқулихон энди Эронга қарашли ерларни босиб олишга, у ерлардаги аҳолини талон-торож қилишга интилган ва бу ниятнини амалга оширишда Аврангзебни ҳам иштирок қилишга даъват этган. Аммо бу вақтга келиб Аврангзебнинг ўлкан империяси инқирозга юз тутган эди. Бомбайдан то Мадорасгача — бутун Ҳиндистон ярим ороли бўйлаб мўғуллар зулмига қарши халқ қўзғолонлари авж олмоқда эди. Айниқса, озодлик кураши маратхлар орасида кенг тарқалади ва кучаяди. Шунинг учун, ички ишлар билан банд бўлган Аврангзеб Бухорога элчи юбора олмаган.

Демак, Субхонқулихон даврида Бухоро хонлиги билан Мўғуллар империяси ўртасида гўё «диний бирлик» асосида ўзаро яқинлик ва ҳамжиҳатлик пайдо бўлган. Лекин шунга қарамай, Субхонқулихон ва Аврангзебнинг ўзаро муносабатларида феодал хоқонларига хос бир-бирини менсимаслик, ўзини улуғ хоқон қилиб кўрсатиш анъаналари мавжуд эди. Бу Забардастхон элчилиги келтирган мактуб мазмуни билан

¹⁸¹ «Ўзбекистон ССР тарихи», I том, I-китоб, 473-бет.

Субхонқулихоннинг Аврангзебга юборган жавоб мактубида яққол кузга ташланади. Аврангзеб мактубида Қашғарнинг Муғуллар империясига тобелиги айтилган бўлса, Субхонқулихон номасида эса Қашғар Бухорога тобе деб уқтирилади.

Бу туғрида яна шундай далил келтириш мумкин: Забардастхон элчилиги билан биргаликда Бухорога Хўжа Абулмаоний Балхий номли шахс келади ва у ўзини воқеанавис вазифасида эканлиги ва ҳинд подшоҳи у орқали Соҳибқирон (Амир Темур) мазори атрофида жойлашган хўжаликлар (шайхлар — И. Н.) учун ўн минг рупия бериб юборганини Бухоро хонига айтиб, Самарқандга бориш учун рухсат беришни илтимос қилади. Бу Субхонқулихонга таъсир қилган бўлса керак, у ҳинд подшоҳининг бу ҳаракатини Бухоронинг ички ишига аралашиб деб ҳисоблаб норозилик билдирган ва Хўжа Абулмаонийнинг Самарқандга бориши учун узоқ вақт рухсат бермайди. Ниҳоят, ҳинд элчисининг қатъий талаби натижасида Хўжа Абулмаоний рухсат олиб, Самарқандга боради ва ўн минг рупияни шаҳар қозиюл-қуззотига бермоқчи бўлганда, у пулни олмайди. Уйлаймизки, бу ишда Самарқанд қозиси Бухоро хонининг амрига мувофиқ иш тутган. Шундан сўнг, Хўжа Абулмаоний ҳинд рупияларини мадраса тслиблари ўртасида тарқатиб, сўнг Бухорога қайтган¹⁸².

* * *

Субхонқулихон вафотидан сўнг Убайдуллахон (1702—1711) ва Абулфайзхон (1711—1747) даврида Бухоро хонлигида иқтисодий ва сиёсий тушкунлик янада кучаяди. Айни бир вақтда халқ қўзғолонларининг тобора ўсиши ва ҳинд рожаликлари, айниқса, маратхларнинг мустақиллик учун олиб борган тинимсиз курашлари натижасида Аврангзеб давлати ҳам заифлашиб қолган эди. Аврангзебнинг ворислари — Баҳодиршоҳ (1707—1712), Фарруҳ Сияр (1713—1719) ва Муҳаммадшоҳлар (1719—1748) тadbирсиз бўлиб, ичидан чириб бораётган Муғуллар империясини сақлаб қолишда ожизлик қилар эдилар.

Шунга қарамай, бу вақтларда ҳам ҳар икки мамлакат ўртасида иқтисодий ва сиёсий алоқалар давом этди. Масалан,

محمد بدیع ابن محمد شریف سمرقندی (ملیحا) مذكر 182

Мухаммад Бади ибн Мухаммад Шариф Самарқандий (Малейхо), Мазкарул-асхоб, ЎзФАШН, қ. 2613, в. 129 б. 130 а.

289 рақамли қўлёзмадаги ҳинд шоҳи номига ёзилган мактубларнинг бири Абулфайзхон номидан ёзилганлиги текшириш натижасида аниқланди.

Бу нома «Ҳазрат халофатпаноҳнинг Ҳинд (истон) ҳокимиятига табрик юзасидан амирлик паноҳи Султонбий Қушбеги элчилиги орқали ёзиб юборган мактуби» деб аталади¹⁸³. Матнда элчилик бошлиғи Султонбий додхоҳ Рустамбий оталиқ ўғли деб кўрсатилган.

Абдурахмон Толенинг «Тарихи Абулфайзхон» асарида Рустам ўғли Султонбий 1716 йил охирларида қушбеги унвонига эга бўлгани ва кенегес қабила бошлиқлари томонидан Абулфайзхонга қарши уюштирилган курашда иштирок қилиб, унинг 1718 йил 25 майда ўлдирилгани баён қилинади¹⁸⁴.

Элчиликнинг қачон ва қайси хон томонидан юборилганини мактуб мазмунидан ҳам аниқлаш мумкин. Мактубда Бухоро хонининг салтанат эгаси бўлган вақтида қандайдир ўзбошимчаларнинг қилган ихтилофлари ва ҳозирда уларнинг бўйсундирилгани ҳақида баён қилинади.

Убайдуллахон ўлдирilib, Абулфайзхон тахтга ўтирган биринчи ойларда давлатни асосан Жоушан қалмоқ бошқарган ва у кўп давлат аъёнлари ва ҳағто хоннинг ҳам ҳуқуқини чеклашга уринган. Шундан сўнг Абулфайзхоннинг махфий буйруғи билан Маъсумбий Оталиқ ва унинг кишилари Жоушанни ўлдирганлар. Демак, мактубда баён қилинган ўзбошимчалар Жоушан ва унинг тарафдорларидир.

Яна шу нарса диққатга сазоворки, мактубда ёзилишича, Ҳиндистондан элчи келиб, у ҳинд подшоҳининг «давлат қуёшининг тудуъи ва адолат нурлари пайдо бўлгани ҳақида» хабар берган.

Юқорида келтирилган маълумотлар шундан далолат берадики, Султонбий элчилиги Ҳиндистонга Абулфайзхон томонидан 1714—1715 йиллар мобайнида, яъни Султонбий «қушбеги» унвонига эга бўлишдан аввал юборилган. Ҳиндистондан келган элчи эса Мўғуллар империясининг шоҳи Фарруҳ Сиярнинг (1713—1719) элчиси бўлган. Шунга кўра, сўнгги вақтларда мактубни кўчирган котиблар Султонбийга қушбеги унвони берилганидан хабардор эканликлари туфайли мактуб сарлавҳасига «Султонбий қушбеги элчилиги» деб ёзганлар.

¹⁸³ Ушбу иш, «Ҳужжатлар», мактуб № 14.

¹⁸⁴ Абдурахман-и Тали, *История Абулфайз-хана*, перев. с таджикс. проф. А. А. Семенова, Ташкент, Изд-во АН УзССР, 1959, стр. 43—49—50.

Султонбий элчилиги қадимий дўстона муносабатларга амал қилган ҳолда Фарруҳ Сиярий салтанат эгаси бўлиши билан табриклардан ташқари, яна бошқа вазифаларни ҳам бажариши лозим бўлган. Чунки мактуб охирида шундай деб ёзилади: «Қачонки, (ҳузурларига) таширф буюришдан мамнун бўлиб, бандалик лозиматини ўрнига қўйса, унга топширилган зарур ишлардан нимаки эшитилса қулоқ бериб (унга) иқбол даражасини муносиб кўрсалар». Бу «зарур ишлар» нимадан иборат эканлиги мактубда аниқ айтилмаган. Уйлаймизки, мактубдаги зарур ишлар савдо-сотиққа оид масала бўлиши керак; бу ҳақда меҳтар Убайдулла элчилиги орқали юборилган Абулфайзхоннинг бошқа бир мактубида анча аниқ маълумотлар бор.

Ҳокимият теңасида қалмоқ Жоушан турганида Пулат меҳтарнинг ўгли Убайдулла бош меҳтарлик вазифасига тайин этилган эди. Жоушан ўлдирилгач, бош меҳтарлик Ибодуллага олиб берилган¹⁸⁵, эҳтимол Убайдулла оддий меҳтарлик вазифасида қолдирилган.

Меҳтар Убайдулла орқали юборилган мактубда¹⁸⁶ Бухоро хони қадим вақтлардан бери ҳар икки мамлакат ўртасида ота-боболар давридан бери давом этиб келаётган дўстона муносабатларни янада кучайтириш кераклигини таъкидлайди. Сўнг мактуб охирида «Жаноблари томонидан махсус меҳтар Поянда Боқи ва Худойберган тахвилдорлар орқали (бериб юбориладиган) моллар элчи(миз)нинг сўзига биноан у орқали равона қилсалар, мазкур банда (яъни элчи) бу молларни кам-кўстсиз келтириб, гардунмадор саркор (яъни Бухоро хони) ҳузурига қайтиб келади», деб илова қилинган. Демак, меҳтар Убайдулла элчилиги Ҳиндистонга Султонбий элчилиги Бухорога қайтиб келгандан сўнг кўп вақт ўтмай юборилган ва бу элчиликнинг асосий вазифаси (Султонбий элчилиги ёки Султонбий элчилигига жавобан Ҳиндистондан келган элчилик орқали айтиб юборилган) ҳинд подшоҳининг ваъда қилган молларини Бухорога тезроқ етказиб келишдан иборат бўлган.

Султонбий ва меҳтар Убайдулла элчиликлари ҳақида ҳужжатлар XVIII асрнинг биринчи ярмида ҳам (Нодиршоҳ истилосига қадар) Бухоро хонлиги билан Мўғуллар империяси ўртасида элчилик муносабатлари давом этган ва бу муносабатлар, асосан, иқтисодий (савдо) манфаатларни кўзда тут-

¹⁸⁵ Уша асар, 37-бет.

¹⁸⁶ Ушбу иш, «Ҳужжатлар», мактуб № 15.

гаилигидан дарак беради. Фақат бу даврлардаги Бухоро ва Ҳиндистон муносабатларига онд кўпгина ҳужжатларнинг ҳали бизга номаълум бўлиб қолиши, бу масаланинг тўла ва муфассал ёритилмай қолишига сабаб бўлмоқда.

1736 йили Эрон тахтини эгаллаган Нодиршоҳ (1736—1747) мамлакатдаги ҳарбий аристократия ва турли жанговар қабилалар кучига таяниб, истилочилик ҳаракатларини бошлаб юборади. Ҳозирги Афғонистон территориясини босиб олгач, Ҳиндистоннинг Паиҷоб ва бошқа шимолий вилоятларига ҳужум қилади. Натижада 1739 йили Мўғуллар империясининг маркази Деҳли шаҳрини ишғол қилишга муяссар бўлади. Сўнг, Нодиршоҳ катта қўшин билан Балхга келиб, у ердан Бухорога томон юради (1740). Бухоро хони Абулфайзхон ўз аъёнлари билан Нодиршоҳ истиқболига чиқиб, Эронга бўйсунди. Шу йили Эрон қўшинлари Хоразмни ҳам босиб оладилар.

Нодиршоҳ давлатига бўйсунган мамлакат ва давлатлар ўзаро мустаҳкам иқтисодий ва маданий алоқага эга эмас эдилар. Шунга кўра, қурол кучи билан вужудга келтирилган бу катта империя Нодиршоҳ вафотидан сўнг тезда парчаланиб кетади. Бухоро ва Хоразм хонликлари яна мустақил бўлиб оладилар. Афғон қабилалари ҳам қулай фурсатдан фойдаланиб, дуррони қабиласидан бўлган Аҳмад номли шахсни шоҳ деб эълон қилиб, Афғонистон давлатига асос соладилар (1747). Шу вақтдан бошлаб Бухоро хонлиги билан Мўғуллар империяси ўртасидаги қўшничилик муносабатлари ўрнини Бухоро — Афғонистон муносабатлари эгаллайди.

Нодиршоҳ истилосидан сўнг заифлашиб қолган Мўғуллар империяси маратхларнинг кучли зарбасига учрайди, маратхлар Деҳлини ҳам ишғол қилишга муваффақ бўладилар. Аммо, орадан кўп ўтмай, Афғонистон шоҳи Аҳмад (1747—1773) Ҳиндистонга бостириб келади, афғонлар билан маратхлар ўртасида 1761 йил 14 январда Панипат майдонида қаттиқ жанг бўлади. Афғонлар ўсиб келаётган маратхлар кучига қақшатгич зарба берадилар, шу билан бирга ўзлари ҳам узоқ вақт Ҳиндистонда қололмайдилар.

К. Маркс Панипат майдонидаги жангни характерлаб, бундай деб ёзади: «Буюк мўғулнинг чексиз ҳокимиятини унинг ноийблари ағдарди, ноийбларнинг ҳукмронлигини маҳратлар (маратхлар — *И. Н.*) емириб ташлади, маҳратларнинг ҳукмронлигини афғонлар емирди ва булар ҳаммаси бир-бири

билан урушиб турган бир вақтда, британияликлар бирданига ҳужум қилиб келиб, буларнинг ҳаммасини буйсундириб олди»¹⁸⁷. Ҳақиқатда бу даврда инглизлар Ҳиндистонни забт этишда ўз рақиблари бўлган Голландия ва Францияни сиқиб чиқарган ва Мўғуллар империясининг кучсизланганидан фойдаланиб, Ҳиндистонни ўз мустамлакаларига айлантиришга астойдил киришган эдилар.

¹⁸⁷ К. Маркс, Ҳиндистонда Британия ҳукмронлигининг келажакдаги натижалари; К. Маркс, Ф. Энгельс, Танланган асарлар, Ўздавнашр, I том, 349-бет.

БУХОРО—ҲИНДИСТОН
МУНОСАБАТЛАРИГА
ОИД ҲУЖЖАТЛАР
(МАКТУБЛАР)

ҲАЗРАТ ХАЛОФАТПАНОҲ [АБРУЛЛАХОН] НИНГ МУҲАММАД
НАЗАРБИЙ ДОДХОҲ ЭЛЧИЛИГИ ЮЗАСИДАН ҲИНД(ИСТОН)
ПОДШОҲИГА ЕЗГАН МАКТУБИ

Қувончлик давримизнинг саодат ва иқболига зебу зийнат муқаррар бўлсин! Шод-хуррам айёмимиз юксалиш ва шон-шавкатга муяссар бўлсин!

Адолат ва саодат бўстони, ҳашамат ва бахтиёрлик гулшани, шоҳлик нурларининг матлаъи, шаҳаншоҳлик фалакининг юлдузи, саҳоват ва лаёқат жамъининг хулосаси, шон-шавкат саҳифасининг унвони, осмон қадрлик, юлдуз, иқболи баландликнинг порлар гавҳари, оламни ёритувчи офтоб, адолат ва ҳақиқат осмони, қарам ва раъиятпарварликнинг жаҳонни ёритувчи тўлини ойи, бирдамлик поясини мустаҳкамловчи, дўстлик даражасини баландлатувчи, кўрагоний [яъни Темур] хонадонининг намунаси, Чингизхон оиласининг зубдаси [яъни Акбаршоҳ] тангрининг илтифотлари шуъласидан, оллоҳнинг хайру саҳоват гулидан, худонинг яратувчилик қаромати нурларидан баҳраманд бўлсин! Улуғлик ва зафар осмонининг ёруғ юлдузига саодат шарафи билан жаҳонгирлик йўлдош бўлсин!

Қамол ошнолик ва вафодорликка сабаб бўлувчи муҳаббат асос маросимларни адо қилгандан сўнг ҳаққоний, олий жаноб фикримиз ўз меҳр жилосини намоён қиладики, муаттар ислик ҳавонинг мушк-анбар таратишидан олам жаннат рашк қиладиган ҳолда бўлган шу қутлуғ оқибат кунларда мувофиқликни асос қилиб олган ҳақшунос хотир(имиз) «Бу оллоҳ фазли, хоҳлаган (кишим)га бераман ва тангри буюк фазллар эгаси»¹ (оят)нинг муфассал (ва) ҳаққоний мазмуни билан худонинг буюк «вадиъа»си² бўлмиш халофатнинг муҳим ишлари

¹ «Қуръон», 3-сура, 74-оят. (Кейинги саҳифаларда «Қуръон»дан келтирилган оятлар, ҳадис ва бошқа арабча нақлларни қўштирноқ ичига олиш билан кифояланамиз).

² *Вадиъа* — сақлаш учун берилган буюм.

тартибдан (хотир) жам бўлди. Оллоҳга шукур ва (ундан) миннатдормизки, (ушбу) олий қаламравнинг аҳлиси ва халқи олдида ором ва осойиш эшиги кушойиш бўлди.

Баҳор ёмгири каби беҳисоб ва осмондаги юлдузлардан ҳам ортиқ Турон мулкининг тўқсон икки ўзбекия фирқасининг бир қанча минг эл ва улуси илоҳий фазлнинг файзи билан итоат ва фармонбардорлик ҳалқасини жон қулоқларига осиб (бизга) тамоман тобе бўлдилар ва бўйсундилар; қарам (имиз) эҳсонидан хурсанд ва мамнундирлар.

Ижроси вожиб фармонга мувофиқ мамлакат чеккаларида истиқомат қилиб, қадим замонлардан тартиб шнорлари жангу жадал ва (хулқ) атворлари қатли—ом бўлган қозоқ ва қорақалпоқ ва қирғиз фирқалари доимо нифоқ билан тўла кофир қалмоқларга қарши газа қилиб шон-шавкати беҳисоб (бўлган) маконга кўплаб асир ва сон-саноксиз моллар юбориб турибдилар. Зафар нисбатлик узангига пайваста бўлган аҳли ва [салтанат] хизматкорларининг жамияти ҳам шу даражадаки, пок шариятнинг мустаҳкам қонуни ва бахтиёр миллатнинг буюк расми аъёнлар ва фуқаролар ўртасида равшан ва мустаҳкамдир.

Шу хил мартабага етишилгандан сўнг «яхшилик қил, тангри сенга яхшилик қилгани каби» улуг (оят)нинг мавриди билан улуг хоҳишимизнинг барча ҳиммати «(унга) нима муносиб бўлса юзага келтир» — яъни элчилик ва элчиларни ҳамда камол ақл эгаси (бўлган) фозил воситачиларни юбориш билан ер куррасининг ҳар бир ерига ва мовий осмон остида яшовчининг ҳар бирига ҳамда (барча) халойиқ ҳоли ва аҳволига сарф қилинди; айниқса, номдорлик бисотининг у танланган [жаноб]нинг шод-хуррамга тўлиб-тошган ҳузурига (элчилар юбориш йўлида сарф қилинди). Утган кунлар ва ўтмиш ой ва йиллардан бошлаб ҳурматлик улуг аждодларимиз—тангри улар ётган жойларини то қиёматгача доруссалом қилсин, — ўртасида бу мақтовга муносиб одатга роя қилинган. Агар, уларнинг аксарияти ва кўпчилиги макон ва манзил (нуқтан назари)дан бир-биридан узоқ бўлиб, ўртада ҳақиқий жисмоний ажралиш (бўлган) бўлса ҳамки, аммо дўстлик ва ҳамжиҳатлик эътибори билан элчи ва номалар юборишликни руҳоний учрашувлар ноиблигининг ноиб деб ўйлаб, (ўзаро элчи ва номалар юборишни) давом эттирганлар.

Сўз шулки, руҳий ёзишмаларда манзил узоқлиги бўлмайди, буни энг муҳим деб биламиз.

Саодатнинг боши, қутли оқибат (ул олий жанобнинг) олий мақом шоҳона тахт ва қудрат маснадига ўлтирганлиги хабаридан аржуманд бисоти ва тамом шоду хуррамлик юз

берди, чунки қандай давлат бундан яхшироқ ва қанақа ҳам
эсон бундан ширинроқ бўлсин!

Тангри марҳаматининг ердами ва марҳум улуғлар пок
руҳларининг мадади билан зебу зийнат ва шаън-шавкат билан
умр кечирганларнинг беҳисоб шарафи (уларнинг) ноиб-
ларидан ҳоли бўлмасин, гуллаб-яшнайверсин, унинг меваси
мерссхур бўлсин.

Ва яна, олам безаги (подшоҳ) фикрида маҳфий ва пин-
хон қолмасинким, ярамас шиа фирқаси ўзларининг ёмон
хулқ-атворлари асосида номақбул шир пайдо қилиб кундан-
кун ёлгонни орттириш ва сафсатабозликни кучайтиришга ин-
тилмоқдалар. Шунингдек, ҳақиқатан ҳам қаттиқ азоб бериб
оғрийдиган касалга сабабчи бўлган шиалар ҳарамай-
шарафайн [Макка ва Мадина] — тангри уларнинг шарафини
зиёда қилсин (бу табаррук жойларни айланиш нияти ҳар
дилда ва бу олий остона ерлар тупроғини ўпиш умид-орзуси
ҳар бир фикрдадир) йўлида «тариқи мустақим» ва «вожиби
таъзим»га гов, тўсиқ бўлиб, Каъба муридлари ва Макка мух-
лисларини тан олмай ва ҳақорат қилиб уларни таҳқир қил-
моқдалар.

«Унга юмшоқ сўз қилинглар» (деган) шарафли оятнинг
тақозоси билан жаннатмакон, мақтовга сазовор хоқонларнинг
қондаси (бўлмиш) тариқи мулоим ва насиҳат йўлини ўзи-
мизга биринчи даражали йўл тутиб, дўстона мактубни топши-
рувчи, амирликнинг таянчи, шижоат дастгоҳ, душманликни
битирувчи, жанг майдонида фирибгар лашкарни енгувчи, га-
завот голиби, шоҳона марҳаматларни парвариш қилувчи,
зийракликда огоҳ, рижожўйлик йўлидан қилча ҳам ташқарига
чиқмаган, кучли жанговар табнатли бўлишига қарамай, ўт-
кир фикр ва ҳозиржавоблик билан зийнатланган, авлод-аж-
додларидан тортиб қудратли шоҳларга манзури назар бўлиб
келган Муҳаммад Назарбий додхоҳни — у кўпинча зарур
хизматлар ва подшоҳликнинг муҳим ишларини тартибга кел-
тиришга тайин этилади — йўлдан озган, адашган ул тоифага
насиҳат қилиш жиҳатидан юборган эдикки, бориб уларнинг
(бундай) хулқ-атворларини йўқ қилишда саъийлик кўрсатган.
Мушорулилайҳ олий остонани ўпиш билан бахтиёр бўлгандан
сўнг маълум бўлдики, (шиалар) исломга тобелик қилмаган-
лар. Бинобарин, шоҳлик эҳсонидан парвариш топган Хоразм
вилоятининг волийсига, ниҳоятда фармондор бўлишликни
тақозо этувчи, ўз жонини сақлаш шукронасининг тўхфаси
сифатида (олий) остонанинг барча бандалари билан бирга-
ликда у қавм устига (бостириб боришга) амр қилдики,
(улар) Машҳад, Астробод ва Нишопургача бориб, кетма-кет
ҳужум ва талон-торож қилиб, у табиятан ёмон хулқдилар

фиғонини (кўкка) чиқарсин. Ва (яна) бир томондан, мангития ва туркман жамоаларига буюрдикки, улар Марв худудидан бориб, шналарнинг ҳаёт томирларини қирқиб ташлаб, кўплаб асир ва ўлжалар келтирсинлар. «Сизларнинг қўлигиз билан тағри уларни ўлдирсин, азобласин, уларни хорласин ва сизларга улар устидан галаба берсин» (деган оятнинг) далили билан истаимизки, давлат ва иқбол (ҳамда) дарёдек оқувчи беҳисоб зафар асарлик аскарлар билан Турон мулкини зафар нисбатлик узанги остига олиб (у томонга) қараб юрамиз. Ишбилармон амирлар ва ихлосманд оқсоқоллар шундай маслаҳат бериб, арз қилдиларки, ана шундай «касири ганимат»ли газо юриши юзасидан зийрак давлатхоҳлардан бирини дин ва миллат масаласида (биз билан) қадимдан бўён мувофиқлик ва ҳамжиҳатликда бўлган, (ул) олий мақом ва халофат тахтига муносибнинг шодликка тўла ҳузурларига юбориб, огоҳлик берилсаки, порлоқ шарнатни мустаҳкамлаш ва бахтиёр миллатни кучайтириш учун барча тоғдек басавлат мужоҳидлари ва жанговар, музаффар муборизлари билан у тарафдан йўлдан озган тоифа устига отлансалар, токи шоншўҳрат конининг ҳар икки гавҳари [яъни Абдуллахон ва Акбаршоҳ] ўзаро бир-бирларига ёрдам ва мадад бериб у тоифани оёғидан қулатсалар. Ва уларнинг диёрини (шундай) исломобод қилсаларки, (бу) яхши ном то оламнинг илқиро-зигача жаҳон саҳифасида қолсин ва зиёрат қилувчи ва йўловчилар осойишталикда йўл босиб ўтиб, мурод Каъбасига етишсинлар.

Бу маъни таъби (мизга) маъқул тушиб, гап-сўз ва (баъзи бир) ишлар бўйича мазкур бандага ишонч бор эди, уни шу мақсад юзасидан ҳамда осмондек баланд тахтга бахтиёрлик билан ўтиришларини табриклаш учун оқилона (иш) бўлсин деб, шод-хуррамга зиёда бўлган ҳузурларига равона қилдик. Умид(имиз) қатъийки, осмондек (баланд) тахт поясига етиб бориб шарафланиш бахтиёрлигидан сўнг подшоҳликнинг турли ишларидан лабардор бўлиш учун (уни) ҳумоюн кўриниш билан сарафроз қилиб, арз қилган (ҳар бир) гапига қулоқ солсалар ва нимаики арз қилса, олий қулоқларига воситасиз эшитилса. Ва, шунингдек, ўз азиз хотирларини у томондан ҳам элчи ва мактублар юборишга таважжух этсаларки, (бу) дўстлигимизнинг абадийлигига сабаб бўлсин.

Ҳамиша бахтиёр кунлар бўлсин, поки парвардигор ҳақиқ!

[Абдуллахон], олий мартабалик ва улуг саҳоватлик, га-
лаба ва қудратга молик, юксаклик ва шавкат эгаси, қаҳра-
монлик ва сардорлик майдонининг суворийси, инсоф ва адо-
лат даражасининг энг юқориси, улуг ва олий биланинг поки-
заси, шон-шуҳратлик ва буюк хонадонининг таянчи, равшан
илоҳий нуълалар таралувчи жой, огоҳлик нурларининг зуҳр
этган ери, шижоат ва ҳашамат устуларини баланд этувчи,
ботирлик ва азаматликка асос солган, иззат ва иқбол ерда
(яъни Бухорода) тахтда ўлтирувчи, қудратли ва шавкатли
саройининг кўркидирки, «яратилиш табиатида олий ҳиммат-
ларга эга ва улуг неъматлар билан файз топган бахтиёрлик-
ка хос бўлган».

Қ и т ъ а:

Абдуллахоннинг узуги ва тигининг қимматини орттирувчи
Тигининг умид ойинасидан зағини кеткизишидир.
Бўз оти мардлик майдонида шерининг ишини қилади,
Унинг қора (тусли) оти жанг дарёсида тимсоҳ мақсадлидир.

(Унинг) «Давомли равишда мустаҳкам унинг муҳаббат
асослари барқарор бўлсин ва яхши тартиб асосида ташкил
топган унинг давлати доимий бўлсин». [Абдуллахоннинг] ил-
тифотли мактубида ва ажойиб мазмунли хатида дўстона ва
хос алоқалар, муҳаббат ва яқдиллик воситаси, яъни яхши ха-
барлар ва дўстликка оид сўзлар ёзилган ва битилгандир.
Яқинлик нисбатини ва собиқ муҳаббатни кучайтириш ва
мустаҳкамлаш ҳамда самимий садоқат қондаларини барпо қи-
лиш тўғрисида сўз юритилган экан, амалга ошди; соф кўн-
гилдаги армуғон ва дил равшанлик самараси барпо ва зоҳир
бўлди: якжиҳатлик ва бирдамлик асоси мустаҳкамланди
ҳамда дўстлик ва яқдиллик асослари тартиб топди.

Муқаддас олам нури билан ва тангрини дилга жо қилиш
одатининг аломатлари билан нақшланган мунаввар кўнгил-
ларининг ойинасига ва кундуздек равшан хотирларига маҳ-
фий ва пинҳон бўлмасинки, подшоҳлик тахтига ўтиргандан
то иккинчи асрнинг бошланиши бўлган ҳозирга қадар аба-
дий [яъни тангри] қудратнинг мадади ва самовий қувватнинг
ёрдами билан халқчил хотирамизда шундай жилва намоиш
қилдики, салтанат ва ҳокимият ҳамда қудратлилик ва жа-
ҳонгирликдан мақсад молу мулк жамлаш ҳамда нафсоният
бахрасига ва жиҳсоний лаззатларга берилиб кетиш эмас,
балки чўпонлик маросимларини ёқлаш ва посбонлик лаво-
зимларига қадам қўйишидир. Шунинг учун, (ҳам) тангри

даргоҳидаги бу ҳожатманднинг хатти-ҳаракати ва тутган йўли — дўсту душман ҳамда ҳешу бегона билан мулоим ва меҳрибон ҳамда илтифотли ва ҳамжиҳатда бўлишдан бошқа нарса эмасдир. хотиримиз ҳамиша барча ҳалойиқ ва жумлаи жаҳоннинг яхши аҳволда ва осуда ҳолда бўлишига сарфланади ва қалбдаги орзумиз ана шу олий мақсад ва оқилона ишга қаратилган.

Буюк ва олий ҳақ шоҳид ва тангрининг кафиллиги кифоядирки, рубъи маскун [яъни ер шарининг тўртдан бири — қуруқлик бўлагин] ўлчовчиларининг ва тоғу биёбонларда сайр қилувчи сайёҳларнинг катта мамлакат ва оламнинг «чаҳордонаги» (етти иқлимнинг тўрт иқлимида жойлашган) деб таърифлаган ва уч томондан Дарёи муҳитга (яъни океанга) туташган Ҳиндистон мамлакатларининг забт ва фатҳ қилиниши хоҳиш ва ҳаваснинг тақозоси билан бўлмади, аксинча, ҳимматимизнинг мақсади — жабрланганлар роясини ва мазлумлар ҳимоясини хотирада туттишдан бошқа нарса эмас. Шу сабабдан ҳумоюн ҳимматимиз қай томонга боқса давлат ва иқбол-истиқбол (имиз) томон азм қилди ҳамда муборак азиматимиз қайси томонга қаратилмасин, фатҳу зафар шошилгинч равишда бахт-толе кўрсатди.

Қўнгилли одатимиз ва ризолик табиатимиз тангрининг барча бандаларига нисбатан шундай экан, улуғ тангри даргоҳидан мадад топгучиларнинг буюғи, у салтанат дастгоҳга (ҳам шу залда бўлади). Шунинг билан бирга, томонлар ўртасидаги дўстлик ва ўзаро муҳаббат қоидалари ҳаққоний ва кучлидир; қадимий яқинликлар (насабий) боғланиш³ билан қўшилиб кетгандир. Яхшиликни билган доноларга маълумки, муҳаббат ва дўстликни тиклаш ишида шу хил муносабатларнинг биригина кифоя. Бас (бу) барча хоҳишлар жам бўлгач нега ҳам ҳақ (ва) ҳақиқат равишлик назар дўстлик ва ҳамжиҳатликдан бўлак нарсани манзур тутсин. Маълумки, бу мувофиқлик ва дўстликнинг баракали самараси олам ва оламдаги (барча) кишилар аҳволини ҳамда жаҳон ва жаҳонда яшовчилар ҳолининг тартиб-интизомига восита бўлади. Элчилар ва номалар юборишга тўсқинлик қилингани хусусидаги имо-ишорат эса ҳарчанд узоқни кўрувчи ақл назарида бу хусусда сўзламаслик сўзлашдан кўра яхшироқдир. Аммо, у тўсқинликдан кўз юмишликни бу ўринда сўзни чўзиш сингари номувофиқ деб билиб, дин ақобирлари улуғларининг нақли бўлмиш ушбу қитъа билан кифояланилди.

³ Бу ерда ҳар икки подшоҳлик теурийлар хонадонига мансуб эканлиги назарда тутилади.

«Тангрини — «соҳиби фарзанд», деб атаганлар».

«Пайғамбарни — сеҳргар деб айтганлар».

«Тангри ва пайғамбарнинг ҳар иккиси ҳам (маломатдан) **нажот** топмагач»,

«Бас, қандай қилиб мен нажот топаман?».

Тангрига шукурки, ижод ва барпо этилган субҳ гулшани-нинг [яъни салтанат эгаси бўлишнинг] бошланишидан ва саодатлик салтанат ёруғ нури чиқишининг ибтидосидан бошлаб, назаримизнинг хоҳиши доимо дину миллатнинг шавкати йўлида ҳамда ҳақиқат ва ишончни мустаҳкамлаш борасида бўлиб, мулку диннинг эгизаклиги туфайли ҳумоюн салтанатимиз даражасининг юксаклиги ва кундан-кун тараққий топаётган давлатимиз байроқларининг баландлиги бизнинг камол диндорлигимизнинг қатъий далили ва ёрқин ҳужжати-дир. Тангри барчани ўз иродаси билан мустаҳкам дамлик ва собитқадам қилсин! Олий тахт садришинлари бўлмиш адолатли султонларнинг тамом ҳимматлари пок ҳазратнинг (тангрининг) ажойиб омонати (бўлмиш) бутун халқ ва барча халойиқнинг эмину омонлик бешигида бўлиши йўлида экан, улар илоҳий ибодат лавозимида ва турмуш яшиланишига ҳайрихоҳлик кўрсатишда астойдил ҳаракат қиладилар. Шунга биноан, бир қанча олий миқдор султонлар ва қудратли ҳокимларга тегишли бўлган бу кенг ва улкан мамлакатларда шу муддат ичида тартиб ва интизом ўрнатишда саъийлик қилинди. Тангри даргоҳидаги бу ҳожатманд (ўз) ҳолига шомил бўлган худонинг инояти билан бу мамлакатларнинг барча ишларидан [яъни бўйсундириш ишларидан] батамом бушади. Исломи нурлари тулу этган вақтдан то шу кунларгача жаҳонгир султонлар отларининг туёқлари ва фармонраво ҳоқонлар қиличларининг ярқираши бу макон ва бу жойларга яқинлаша олмаган. (Бу жойлар) аҳли имонларга маскан ва ватан бўлди; аҳли куфр [яъни ҳиндлар] ва [исломдан] бебаҳраларнинг каниса ва маъбадлари ишонч арбобларининг тоат масжидларига ва ибодатхоналарига айлантирилди. Пок ва олий тангридан миннатдормизки, дил ниманики хоҳлаган бўлса, бу интизомга ва тузалишга юз тутди ҳамда муддаомизга мувофиқ тартиб-интизомга тушди ва саранжом топди. Ҳинди аскарларнинг барча сардорлари ҳамда бўйин товлаганлари ва бошқалар итоат ҳалқасини эътиқод қулоқларига қилиб галаба билан шуҳрат топган аскарларимиз сафига кирдилар ва (шу билан) турли халқ гуруҳларининг ўзаро алоқаларини ўрнатиш ва тартибга солиш амалга ошди. Биз ҳам «яхшилиқ қил, тангри сенга яхшилиқ қилгани каби» деган (оят)га содиқ бўлиб, барча таважжухимизни меҳрибонлик қондала-

рини кучайтиришга ва адолат асосини таъсис этиш ҳамда ғамхўрлик нурларини тарқатишга сарф этиб, карам ва эҳсон булути томчиларидан, ҳамда фазлу илтифот ёмғири қатрала- ридан омонлик боғига ва халқлар умидига тозалик ва рав- нақ бағишладик.

Ва лутфлик хотиримиз ҳимматининг олдига қўйган мақ- сади шу эдики, бу муҳим ишлардан буткул бўшагач, тангри- нинг кузатиши ва тўғри йўл кўрсатиши билан, Дарёи Шўр [Қамбей қўлтиғи] оролларига кириб олиб фитна қўзғатишга бош кўтарган ва ҳарамайн-шарафайн (яъни Макка ва Ма- дина) — тангри (уларнинг шарафини зиёда қилсин)ни зиё- рат қилувчиларга жабр қўлини чўзиб, барчани кўплаб ўлди- риб, зиёратчи ва тужоратчилар йўлида гов бўлиб турган кофир фаранглар [яъни португаллар]га (қарши) тангрининг мадади билан отланиб бу йўлни хору хаслардан пок қилинса.

Лекин маълум бўлмақдаки, Ироқ амирларининг баъзилари ўз волийларига нисбатан беихлослик мақомида бўлиб, улар- нинг олий мартабаларга кўтарилишларига сабаб бўлган ях- ши ақидани қўлдан бериб, баъзи беадабликлар қилганлар. Ҳақиқатчи хотирамиздан (шу ҳам) ўтдики, равшан пешона- сидан саодат нури ва иқбол толенинг зоичасидан сафар йўли кўришиб турган номдор ва бахтиёр фарзандларимиздан бирини у томонга тайин қилсак. Токи уларга ёрдам кўрсатиб хотиржам бўлмагунча бошқа бирор ишга қарамаймиз.

Айни вақтда, Рум [яъни Туркия] султони ота-боболарнинг (мавжуд) аҳду иттифоқларини «гуё бўлмаган», деб уйлаб, Ироқ волийсининг заиф аҳволига назар ташлаб неча бор қушин юборган. (Эронлилар) суннат ва жамоатнинг бош йў- лидан тойган бўлишларидан қатъий назар пайғамбар насаб- лигимиз важҳидан холис пайғамбар хонадони [яъни Эрон] то- мон юриш қилиб ёрдам кўрсатамиз, токим бу (ўтмишдаги) ота-боболаримизнинг ўзаро таниш-билишлигига манзур бўлсин.

Алалхусус, (айнан) шу вақтда маълум бўлдики, Эрон ҳукмдори ёрдам ва мадад сўраб, Алиқули Султон Ҳамадон ўғлини туҳфа ва ҳадялар билан (ҳузуримизга) жўнатибди. Ниятимизнинг олий ҳимматига вожиб ва лозимдирки, Ироқ ва Хуросон томонга қараб юришимиз лозим. Хотиримизга (яна) шундай фикр (ҳам) келадики, у салтанат эгасига (яъни Абдуллахонга) нисбатан қадимий вақтлардан берли дўстона алоқа ва яқин муносабат мавжуд экан ва сайидлик паноҳи ва тақводор Мир Қурайш орқали муҳаббат услуб мактубнинг юборилиши билан дўстлик одати ва бирлик қои- даси янгидан мустаҳкамланган экан, Хуросон худуди иқбол чодирининг ҳиймагоҳи бўлганда ҳамда олий ва улуғ чодир

ўрнатилган вақтда у салтанатпаноҳ ҳам ўз вилоятларидан юриб, бу худудга лозим (ва) мақбул ташриф буюрадилар, токи бу ўлка буюк ва олий икки дарё (яъни Акбар ва Абдуллахон қўшинлари)нинг қўшилган (яъни учрашган) ҳамда порлоқ ва равшан икки бахт юлдузининг чиққан жойи бўлсин, (ва) элчию мактублар воситалигисиз дўстлик ва яқдиллик асослари янада мустақкамласин. Ақобирлар кўнгил хазинасида яширинган баъзи диловуз сўзлар ва ҳақиқатомиз сирлар ҳамда тула файз берувчининг (яъни тангрининг) инъом-эҳсонни билан истеъдодга яраша қўлга киритилган художўйлик ва ҳақпарастлик шарҳи дўстлик мажлисида зикр қилинади ва ул шавкат эгасининг муаттар хотираларида порлаган нафис илоҳий ҳақиқат ҳамда олий жаноб огоҳлик тафсилоти ҳам (ушанда) англашилади. Ҳаётдан хулоса ва бахтиёрликнинг зубдаси — инсоний қиёфадаги суҳбат ва руҳий мужассамликдаги дўстликдир. (Шундай экан), тангрининг икки мумтоз қилганлари ва буюк даргоҳдаги икки назаркарда ўртасида, бу маъни (яъни учрашув) ҳақиқатга айланса, бу шубҳасиз, файзнинг ва умум фазилатнинг боиси бўлади.

Тангрининг инояти билан бу орзулар рўёбга чиққан замонда оллоҳга манзур бўлганлар ва тангри шод этганларнинг ҳиммати ном чиқариш ва халқлар устидан ҳокимият ўрнатиш бўлмай, балки тангри ризолигини ҳосил қилиш бўлади. Шунга асосан, ҳақ кўнглимизда ўрнашган дўстлик ҳақидаги [фикрлар] навқирондир. Умид шулки, ул жанобнинг орзу ва мақсади ҳам шу бўлсаки, қайси бир томонда ҳақжўйлик ва ҳақталаблик ортиқ бўлса, ўзга томон унинг хотир ризолигини лозим деб билиб, камоли якжиҳатлик мақомида бўлиб, унинг тўғри йулидан чиқмаса.

Бирдамлик ва иттифоқ (имиз)нинг нисбати олам халқларига маълум ва ошкор бўлган шу кунларда Ироқ ва Хуросон ҳокимига ёрдам ва мадад бериш юзасидан нимаики бизнинг ва сизнинг тўғри мушоҳадамизда бўлса, у пинҳоналикдан зуҳр оламига чиқмоғи лозим.

Шоҳрух Мирза фарзандининг масаласи хусусида⁴ муҳаббат билан узр-маъзур ёзилган экан, инсофни ихтиёр қилган хотиримизга маъқул тушди. Ҳақиқатан (ҳам) номи зикр қилинган (Шоҳрух Мирза) ёшлиги ва ўзбошимчалиги орқасида камақллилик ва нотўғри мулоҳаза йулидан бориши бир қанча номуносиб ишларнинг келиб чиқишига асос бўлди. Уларнинг (яъни қилмишларининг) ҳар бири унинг иши шу дара-

⁴ Бу ерда Бухоро қўшинлари томонидан асир олинган Муҳаммад Замоннинг вафоти ҳақида сўз боради.

жага бориб етишини талаб этди: биринчидан, Шоҳрух Мирза калтабинлар иғвоси билан бизга итоат қилш лавозимини ва бўйсунш маросимини тамоман менсимай қўйди; иккинчидан, биз ва у олий мартабалик жанобнинг ўртамиздаги мавжуд бўлган мустаҳкам дўстлик ва яқинликка назар қилмай, ўз ҳоли ва мартабаси юзасидан нисбат берилиши мумкин бўлмаса ҳам, у улуғ дастгоҳга [яъни Сизга] беадабона қарши турди; учинчидан, зиммасига қатор диний ва дунёвий вазифалар қўя оладиган бузруквор бобосига [Мирза Сулаймонга] нисбатан ана шундай йўл тутди (қарши курашди). Унга нисбатан содир бўлган ҳар бир танбеҳ илоҳий қисмат ҳиссининг ва тангри илҳомининг фармойишидир. Ҳозирда, Шоҳрух Мирза ғафлат уйқусидан бедор ва мастлик гуруридан хушёр бўлиб, марҳаматимизнинг барқарор таянчига илтижо қилди ва қўл узатган экан, [унинг ҳолига] карам ва лутфни имтиёз деб билишдан бошқа амр хотиримизга келмади. У буюк дастгоҳнинг дўстлик ва яқинлик маросимларидан ҳам умид шулки, унинг хато қилмишларига кўз юмиб қарасалар.

Муҳаббат асосларини мустаҳкамлаш ва дўстлик қондаларини кучайтириш жиҳатидан ифодапаноҳ ва ҳикматлик, яқин ҳайрихоҳ кишиларнинг сараси, ишбилармон кишиларнинг таянчи Ҳаким Ҳумоки, ростгўй муҳлис, тўғри муомалалик мурид ва мулозимлик қилгандан берли яқин мулозим бўлган (ва) унинг узоқлашишини ҳеч вайҳдан маъқул кўрмаган эдик, элчилик расми билан (ҳузурингизга) юбордик. Бизнинг мулозиматимизда унга берилган нисбат ҳақиқат бўлгани учун у муддаоларни ўзгаларнинг воситасисиз арз жойига етказди. Агар жанобларининг шарафли мажлисларида ҳам бу услубга риоя қилинса, ўртамиздаги сўзлашув гўё воситасиз бўлгандек бўларди. Шафқатпаноҳ, жаннат дастгоҳ Искандархоннинг — тангри қабрини (ҳамиша) мунаввар этсин — воқеасини сўраш жиҳатидан сайидлик паноҳи, нақобат насаб, бу мамлакат улуғ сайидларининг улуғларидан, руҳонийлар руҳонийси Мир Садржаҳонни тайин қилган эдик (лекин) баъзи хайрлик ишлар сабабли кечикиб қолган эди, шу вақтда номи зикр қилинган ҳикматпаноҳ ҳамроҳлигида юбордик. Тухфа ва ҳадя намуналарини эса алоҳида тушунтиришлар билан хос кишиларимиз улуғи Муҳаммад Али орқали жўнатдик. «Бир-бирингизга ҳадялар юборинг, (токим) бир-бирингизга дўст бўлинг» (деган) порлоқ (ҳадиснинг) тақозоси билан иш қилиб, доимо ўзаро бир-бирига элчи юбориш ва туҳфалар ҳадя қилиш тартиби йўлга қўйилмоғи лозим.

Парипарвоз кабутарларнинг Фарғонадан талаб қилиниши ва уларнинг юборилиши ҳамда (қушлар) ишқибози Жайийб-

нинг келиши сабабли шавқ қанот соҳиблари (кабутарлар) қувонч ва севинчга келиб, якжиҳатлик ва дўстликнинг хушбўй ҳидини искатди.

Агар бу паррандаларнинг парвозига таважжуҳ биринчи назарда ўйин ва тамошага бўлган таважжуҳдан ортиқ бўлиб кўринмаса ҳамки, лекин иккинчи назарда, кабутарларнинг чархи ва ўйини «арбоби важд»ларнинг (яъни худогга нисбатан ишқ соҳибларининг) шавққа бўлган нисбати ва завққа бўлган муносабатидан дарак беради ҳамда яратувчига таважжуҳ қилишнинг сабаби бўлади. Ҳазрати Вожиб таоло кўнгил сирларидан огоҳ эмасмикинким, яратувчи жамолга боқишда гоҳо шу иш мисолидаги сурий машғулотлар пардадан ортиқ бўлолмайди ва ҳақандиш хотиримиз танҳо қанот ва кўриниб турган пар билангина кифояланмайди, албатта.

Умид шуки, муҳаббатнинг мўътабар саҳифалари ва дўстликнинг шонли элчиларини юбориш билан доимо ихлос силсиласини уйғотгайлар ва ихтисос (яъни хос, самимий муносабат) асосини таъсис этгайлар.

Ш е ъ р:

Нома «ихтисос» сўзида бўлди тамом,
Вассалому валикром.

ТУРОН МУЛКИНИНГ СИПОҲСОЛОР И АБДУЛЛАХОН ЎЗБЕКНИНГ ХОНЛАРИДАН БИРИГА

[У] — ҳақиқатга муҳлис ва ул покиза саодатли хонадоннинг⁵ ақл гавҳари, давлат кишиларининг хотирида (мустаҳкам) ўрнашганидир ва у жанобнинг ажойиблиги муқаддас шаҳаншоҳлик⁶ мажлисида ҳамма вақт зикр қилинмоқда. Қандай яхшики, (у) баланд бахтли давлатманд саодат етакчилигида ўз зотини шундай (олий) шоҳликка⁷ шаклан ва маънан манзур қила билса. (У вақтда) бу тўғри пайвандликнинг натижалари баракасидан диний тилаклар ва дунёвий мақсадлар дил хоҳлагандек амалга ошади. (Шунга кўра) ҳақиқий аҳволлари ҳақида узлуксиз ёзиб, ўзларини эсга солиб турсинлар.

Эътиқодни ихтиёр этган ишбилармонларнинг раем — одати шуки, ўзлари бирдамлик асосининг посбони бўлганларидек, ўзларига ўхшаш ва ўзлари кабиларга шу хилда йўл тутишни ўрганишга ҳаракат қилсалар. Равшанки, у саодатли ҳар икки иш⁸ юзасидан ҳам муваффақият қозона-

⁵ Бухоро хонлигининг. ^{6—7} Акбар давлати.

⁸ Ҳар икки иш, яъни дўстлик посбони бўлиш ва бошқа (хонлар)ни ҳам шу ишга тортиш.

ди. Яхши андишали, ҳикмат талаб Ҳаким Ҳумом «муқаддас мулки»ни ихтиёр этган экан⁹, жаҳон подшоҳининг¹⁰ Ҳумохон ишорати шундай бўлдики, бу ҳақ йўлининг фидойи¹¹ мактублар юборишни бошлаб юборади. (Шу ҳам лозимки), ҳақиқат ичида қандай орзулар пинҳон бўлса, уни маълум қилиш билан (бизни) хушвақт қиладилар. Оқибати хайрлик бўлсин!

ҲАҚИҚАТНИ ИЗЛОВЧИ ЖАҲОНДОР, ТОҒДЕК САВЛАТЛИК, АДОЛАТПАРВАР, ИЛОҲИЙ СОЯ ОСМОНИНИНГ ЮЛДУЗИ, ШАҲАНШОҲЛИК КОННИНИНГ ГАВҲАРИ ЖАЛОЛИДДИН МУҲАММАД АКБАРШОҲ ГОЗИПНИНГ ТУРОН МАМЛАКАТИНИНГ СИПОҲДОРИ АБДУЛЛАХОН ЎЗБЕККА ХИТОБНОМАСИ

Қудсий асос (муқаддас) шукр яратувчиғаки, у ўз яратувчилик қудратининг кучи билан бу хилма-хил оламни ўзининг суvari илмийясидан¹² иборат бўлмиш бир қанча воқеа-ҳодисалар билан биргаликда қоронғулик маҳфийхонасидан ёруғлик оламга келтирди ҳамда кишилар тоифаларини гоҳ пайгамбарларнинг ва пайгамбарлар олийси расулнинг — уларнинг ҳаммаларига тангрининг салавот ва саломи бўлсин — пок зотларидан бўлмиш маънавий раҳбарлар ҳукми остида иродий бирликка жипслаб, уларга иттизом ва ҳамжиҳатлик бағишлади ва гоҳо эса улуглик борғонининг устувлари бўлмиш дунёвий тахт безовчиларнинг қудратли ҳамласи билан уларга тартиб бериб, куч билан амалга ошган бирлик орқали бу кўриниб турган оламнинг қонун-қондасига оройиш берди.

Мақсаднинг катта йўлидан борувчи карвон бошилар (яъни пайгамбарлар) руҳига олам-олам ҳамди санолар бўлсинким, улар бу маънини танилаган художўйларни ва бу борлиқ оламда яшовчи бандаларни гумроҳлик чангалидан ва ихтилоф биёбонидан ихтидо ва ҳамжиҳатлик дорулмулкига олиб кириб, мақтовга арзидиган муваффақият ва оқибати бахтиёрлик билан боқий хилватхона (яъни жаннат) томон шошилдилар.

Олам-олам илоҳий кўмақлар ва самовий ёрдамлар фақат замона аҳволини фисқу фужур гавғосидан ва бахтсиз ҳодисалар фалокатидан сақлайдиган, ўзларининг ҳамма Ҳимматларини иттифоқда ва ихтилофда бўлган барча халқларнинг эмин-омонлиги йўлига қаратиб, харобаларни тузатиш би-

⁹ Вафот этган экан. ¹⁰ Акбаршоҳининг. ¹¹ Бу ҳақ йўл фидойи, яъни шона битувчи Абул-фазл Алломий.

¹² Суvari илмийя — суфизмга оид термин бўлиб, «борлиқ олам», «барча мавжудот», демакдир.

дан олам ободлиги учун интилайтган давр улуглари ва буюкларига хосдир.

Ва замона учун саодатлик ва кўнгил учун шодликдан иборат бўлган севинчга тўлиқ ва хурсандчиликка шомил вақтда дилини очувчи, гуллаб-яшнаган Кобилда ҳамжиҳатлик ингористонининг намунаси бўлмиш нафис ва мусаффо лавҳани (мактубни) кўриш ҳамда дўстона ва танланган дебочани ўқишлик билан дилхушлик ва хуррамлик пайдо бўлди.

Самимий дўстликнинг тоза ҳиди ҳамда очиқ кўнгиллик ва дилхоҳликнинг муаттар бўйи яратилган боғлар гулзоридан [яъни мактубдан] ҳамда маъни ва мазмулар райҳонидан эсиб, у файзлик хушбўйи янги руҳ билан тозаланди ва жаннатдек гуллаган кўнгил беандоза равшанлик топди. Муҳаббат ва қадимий дўстлик боғлари гуллаб-яшнаб кетди ҳамда самимийлик ва ҳамжиҳатлик асоси мустаҳкамланди.

Бу мақтовга сазовор хуш одат (яъни узаро мактублар к-бориш) аслида руҳоний учрашув ва сузлашувдан иборат бўлиб, фақат угина муштоқ диллар шодлигини ортира олади ва соф кўнгил севинчининг зийнати бўла олади. Бу хуш одат юзма-юз ўтириб қилинган мажлислар ва очиқ-ошкора суҳбатларининг мислсиз бадали ҳисобланиши мумкин.

Сулҳ асосини мустаҳкамлаш ва ҳамжиҳатлик чашмасини тозалаш йўлида ҳар икки томон аҳамият берсин деб, хушбўй ҳома билан ёзилган ва «Ҳиндикуҳ ўртамизда бўлсин» (деган) сўзлар «маъқул» назаримизда жилва қилади. Маълумки, (пайғамбарлар) бу мавжуд ва фасод оламида муҳаббат ва ҳамжиҳатликка тааллуқ бўлмаган нарсанинг пайдо бўлишини мақсадга мувофиқ деб кўрсатмадиларким, койнот силсиласининг интизоми ана шунга (ҳамжиҳатликка) боғлиқ ва алоқадордир. Ва ҳар қачонки, бу маъни қудратлик боргоҳ устунлари бўлмиш султонлар табақаси даврида зоҳир бўлса, (бу ҳолда) ҳамма вақт молу мулк баракали, самарали ва яхши натижали бўлади ҳамда минг-минглаб аҳоли ва (турли) синфдаги (инсон)лар сиҳат-саломатлик бешигида ором топадилар.

Сулҳ маросимларини изҳор этишда ва дўстлик лавозимларини амалга оширишда бизларга пешқадам бўлмоқлик керакким, ўтган ҳокимларнинг кўпчилигига қарама-қарши ўлароқ, барча ҳақ талаб ҳимматимиз субҳи саодатнинг очилган вақтидан бошлаб донмо ҳамма табақалар билан яхши муносабат ва самимий алоқада бўлиш йўлига қаратилсин. Ва ҳар қачонги бу водийнинг (яъни дўстликнинг) шаббодаси (яъни ташаббусчиси) у улуг зот бўлсалар, у вақтда бу хил муносабатларни сақлаш ва бу зайлдаги алоқаларни

ҳимоя қилишлик беизинг ҳиммат зиммамизга янада кўпроқ лозимдир. Бинобарин, шу кунлари Эрон ҳокими қадимий таниш-билишликни ва собиқ ошноликни назарда тутиб, Бадгор Султон Румдуни юбориб ёрдам беришни илтимос қилган экан, (бу илтимос) қабул қилинмади. Ва яна, Шоҳрух Мирза совуқ иқлим вилоятларидан бирида — Кобилада ёки Кашмир ё Савод Бужир ва ёхуд Тироҳда жогирга эга бўлиш орзусини қилган эди, яқин қўшинчилик мулоҳазасини қилиб, унинг илтимоси ижобатга олинмади, унга Мальва вилоятида жогир бердик.

Шунингдек, Қандаҳор мирзаларини олий даргоҳга чақириб, қадимдан империя(миз)га кирган у вилоятни [Қандаҳорни] кўриқлаш бобирий мирзаларга тайин қилиндикни, мабодо Турон қўшинлари, бу ерларни Эронга тегишли деб ўйлаб, (унга) қасд қилмасинлар ва у баланд шавкатликнинг давлати билан империя(миз) ўртасида жиддий келишмовчиликлар воқе бўлмасин.

Ва яна, дайди бадтабиатлардан бири «мен Шоҳрух Мирзанинг ўглиман» (деган) даъво билан Бадахшон Кўхистониде кўзголон кўтарган. У диёрнинг замнидорлари ҳам унга қўшилганлари ҳолда ҳарчанд илтимосномалар юбориб, ёрдам сўрамасинлар, (уларга) илтифот қилмадик, токим (у) бадбахтлик даштида сарсону саргардон бўлсин. Демак, сўз устидан чиқиш олий ҳиммат учун зарурдир. Модомики, «сулҳ»нинг бош ҳарфи ўртага ташланган экан, кўнгил шуни истайдикки, бу воқеанинг шакли шундай маънида амал топсинки, улутларнинг иши — тангрининг қилмиши бўлсин.

Ҳақиқатан ҳам, агар кўнгилни завқлантирувчи бу сўзларнинг асл маъноси элчи ва номалар юборишликда ўз инфодасини топса, қандай яхшики, олий жойни (яъни учрашувни) муқаррар қилмоқ керак, токи бу қароргоҳда ҳам-жиҳатлик базми безалсин ва воситачисиз ҳамда ўзгаларсиз диний ва дунёвий мақсадлар, шаклий ва маънавий матлаблар соф, бегубор сўзларда, тўғри — ҳақиқий талқинда равшан бўлсин.

Муборак қулоғимизга етдики, Панжоб худудида бўлишимиз барча бўҳтончиларга «бу дўстлик асосига қарама-қарши бўлган иш», деб айтишларига баҳона бўлган. Худо кўрсатмасинким, кўнгил хилват саройида бўлмаган иш тил пешгоҳида зуҳр топса, тақрир ва таҳрир қилинган нарса унга қарама-қарши ҳолда амалга ошса. Бу диёрнинг ҳавоси ва сайру шикори (кўнгилга) хуш келган бўлишига қарамай, хотирямизга (шу нарса) келдики, дорилҳилофот Агра томон юрсак, токи беҳуда сўзловчиларнинг тили боғлансин.

Шоҳрух Мирзага нисбатан ҳамон хотиримизда губор бор, деб ёзилган сузлар (чуқур) мулоҳаза қилинди. Илоҳий нурларнинг матлаъи ва яхши ва соф ҳуқуқ-атворларнинг зуҳр этган жойи бўлмиш баланд мартабали ҳокимлар ва олий шавкатлилар ўртасида, ҳеч қачон, ҳанузгача тенглик руҳи ва дўстлик таъби қарор топмагач, бошқа гуруҳлар орасида қандай ҳам қарор топсин. Алалхусус, қилмишига сабаб ёшлик ва подонлик бўлгач, нега афв ва кечиримнинг зилол буви билан ювилмасин. Ва у (Шоҳрух Мирза) ўзбошимчанинг орқасида бу олий хонадонга (яъни Акбар давлатига) нисбатан қилган гуноҳи туфайли унинг мукофоти ўлароқ турбат биёбонда сарсону саргардон бўлди. Бу томонга паноҳ тортиб келган воқтда унинг пешонасида афсусланиш аломатлари борлиги кўринди.

Ва Шоҳрух Мирза ва Муҳаммад Ҳаким Мирза фарзандларининг бу давлат остонасига натижа қилиб келишлари у олий ва шавкатлик пок хонадонга муҳаббатининг аломатидир, деб ишора қилинибди. Бизга тегишлик, хос кишиларнинг бу томонга келишини қандай қилиб шундай тасаввур қиласиз? Муҳаббат ва ҳамжиҳатликнинг тақозоси билан фатҳлар тафсилли ҳома воситаси билан ёзилган экан, биз буни у олий зот яхши ниятларининг натижаси деб ҳисоблаб, хушвақт бўлдик. Азиз фарзанд (Абдулмўмин) ёшлиги туфайли ўзига юмуносиб бирмунча ишлар қилибди, бундан кўнгил қолиб, дўстлик этагига чанг ўтириши мумкинми, деб ва бунинг учун узр-манзур айтилиб дўстлик қалами билан битилган (ва) Мавлоно Ҳусайний келтирган гапларга келсак, элчи келишидан олдин йўлда сувга чўкиб кетганидан мактуб мазмуни маълум бўлмаган эди. Ҳақиқатни танланган хотиримиз бу воқеани эшитишдан афсусланди. Қадимий дўстона муносабатлар ҳеч қачон шу хилда ҳақиқий дўстлик қонун-қоидалари билан тартиб топмаган ва интизомга кирмаган эдики, мабодо бирор-бир нарса бўлса ҳамки садоқат этагига маломат губори ўтирмасди. Фарзандлар ўз ҳақиқий оталарига, хусусан у олий дастгоҳга эркалик қилгач, мажози падарга нисбатан бу маъни юз берса нима бўлибди?! Фарзандлик бахт шўки ота ризоси фарзанднинг ҳиммат бурчи бўлиб, буни асрашда у астойдил ҳаракат қилади.

Ишбилармон элчиларнинг воситаси билан бир қанча марта қарор топган буюк аҳдномалар ва шарафлик шартномалар ҳақписанд хотиримизда ҳамон жиқланган ва нақшлангандир. Мусулмонлик расми ва валинеъматлар одатига кўра, дўстлик ва якжиҳатлик устунларини абадийлаштириш учун ҳақиқатни ихтиёр этган ва ҳиммат хислатлик оммага унинг (бу хилдаги саъи-ҳаракатларининг) ўндан бири ҳам етарлик

ва кофийдир. (Юқорида) баъзи юришлар Аҳмад Али Оталиқ-нинг келишига қадар кечиктирилади, деб ёзилган сўзлар (маъноси) тушунилади. У жаҳонгаштага руҳсат берилиш ҳақиқати шариф қулоқларига етиб борса, (у шундайки) руҳсатдан сўнг, олий зот ва огоҳдил билан учрашини ҳақида зарур амр ҳам қилиши. Агар муқаддас жойга етиб бориб унинг (Аҳмад Али Оталиқнинг) ростгўй тилидан садоқат сирлари ва мувофиқлик назокатлари у олий гавҳарга маълум бўлса, савоб андиш кўнгилларида яширинган ҳар бир иродани интихонлик ичидан (чиқориб) ишга соладилар ва дўстликни мустаҳкамлаш лозимлиги йўлида қандай ёрдам ҳақиқатин ихтиёр қилган хотирларига келса айтишларки, бу муносиб интилишда нур порлайди. Тангрига шукурлар (бўлсин)ки, фармонравонлик тахтига ўлатирган вақтдан то ҳозирга қадар — ҳозир иккинчи асрнинг ўнинчи йили субҳе иқбол равнақининг аввали ҳамда буюк баҳор гуллашининг илк давридир, — бу тангри даргоҳидан (натифотлар) сўровчининг барча ҳақиқат асосинияти шуки, ўз гараз — мақсадларини назарда тутмай, доимо жаҳон халқларининг тартиб ва интизоми йўлида саъи ҳаракат қилади. Ва бу саодат партов феъл-атворнинг самарасидан бир қанча юқори даражалик ҳукмдорлар ўртасида (илгари) бўлиб олинган кенг Ҳиндистон мамлакати тасарруфимизга ва иқтидорлик ихотамизга кирди. Ва яна, кунгурали тоғлар ва мустаҳкам қалъалар ҳамда мушқул жойлардаги кибр ва жабрли ердаги ҳокимиятга итоат қилмай, душманчилик йўлидан борган инсон табақалари яхши ният (имиз)нинг тақозоси билан кетма-кет итоат йўлига кирдилар ҳамда турли инсон гуруҳлари учун — уларнинг бир-бирларига нисбатан қарама-қарши кайфиятда ва муҳолифлик феъл-атворда бўлишларига қарамай, ўзаро алоқада бўлиш муносабатлари пайдо бўлди.

Дуруст (ният) ва ростгўйлик ҳамда яхши ишларнинг натижаларидан бўлиши диловиз сўзлар то шунгача етиб келган экан, ночор тангри неъматларининг баъзилари ҳақида — худога шукурлар ва одил тангрига мақтовлар бўлсин — баён қилиб якжиҳатлик базмини шодлик билан безатилади. Муқаддас олам нурн билан жилоланган кўнгил ойнангизга маҳфий ва яширин қолмасинки, шу кунлари буюк кўшинининг Панжоб мамлакати томон кириб келиши содир бўлди. Гарчи (бу юриш) юзаки қаралганда бу ўлканинг сайри ва шикори бўлса, аймо (аслида) мустаҳкам ва устиворликда тенги ва мисли йўқ, оромбахш ва латофатда узоқни кўрувчи доноларнинг зарбулмасали ҳам маъқул тушиши мушқул бўлган ва то шу замонгача давр султонларининг пойи қадами етмаган, кўнгил(ни) очувчи Кашмир вилоятини бўйсундириш ҳам маҳфий фикрда бор эди, (чунки) у

мамлакат ҳоқимларининг адолатсизлиги қудсий қулоғимизга етган эди. Самовий мадад билан басавлат баҳодирлар ва шон-шавкатлик ғозийлар андак фурсат ичида у мулкни тасарруфимиз ихотасига киритдилар.

Магар у ернинг ҳоқимлари жангу жадалда кам-кўстлик кўрсатмаган бўлсалар ҳам, ҳақ асос ниятимиз фақат яхшиликдан иборат бўлганидан (ғалаба) хуш чеҳра билан намоён бўлди ва ўзимиз ҳам тангри (биз учун) янгитдан ато қилган қутлуг равишли мамлакатга бориб, парвардигорга шукрий бажо келтирдик.

Ва яна (Панжоб мамлакатига кириб келишдан мақсад) Кобилнинг сайру шикори ва у хурсандлик ишрат саройининг гаштя эди. Кашмир тоғларининг энг узоқ чеккалари ва Табагда сайр қилиб ва у илоҳий санъат ингористонининг нодир (манзара)ларини ибратини кўзимиз билан кўриб, бирига туташган тоғлар ва турли-туман баланд-пастликлар ҳамда ўнқир-чўнқирлар билан чегараланган Пакли ва Дамтур вилоятларининг йўли орқали — осмонни сайр қилиш ҳар бир фикр ва баландликни ўлчаш хаёли бу йуллардан ўтишликни ваҳимали ва мушкул деб билади — қўшинимиз дилга маъқул тушган Кобилга етиб келди.

Ҳақпараст хотирдаги маҳфий фикрлардан бири шуки, мамлакати рузи афзуннинг [яъни Ҳиндистон] ғарбида, Дарёи Шўр соҳилида жойлашган ва ўз қўл остидагиларга адолат йўлини тутмаган Тата ҳоқимига ҳушёрликни оширувчи биринчи насиҳатлар қилинса, токи у фармонбардорликнинг асосий йўлига раҳнамо бўлсин ва агар бахтнинг мададсизлиги натижасида шинаванда насиҳатларга қулоқ осмаса, ул кенг мамлакат ва у фаровон ўлка бўлмиш бу вилоятни адолатлик фармонбардорларнинг бирига топширсин. Ва ақли расо ва узоқни кўрувчи ҳамда (насиҳатларга) қулоқ берувчи бўлмагач, насиҳатомуз дostonни афсона деб ўйлаб, ўзбошимчалик кайфияти билан озгинагина ақлдан ҳам ажралди. Муносиб лашкарни у ўлка томон юбордик ва ихломанд баҳодирлар ҳар хусусда тайёргарлик ва тараддудга аҳмият бериб, икки йилга яқин муддат ичида хоҳ дарёларда (бўлмасин) ва хоҳ саҳроларда (бўлмасин) айрим-айрим жангу жадал қилдилар. Ҳақиқатни ихтиёр этган барча ниятимиз жаҳон аҳлининг фаровонлигига қаратилгани учун ҳамма ерда зафар ва ғалаба эътиқодли келажаги бор ул гуруҳнинг (ислом лашкарининг) ҳолига муносиб бўлди ва «муомалани билмайдиган ва узоқни кўра олмайдиганларнинг иши ҳамиша барбоддир», деган қадимий қоиун-қоидага биноан у ернинг ҳоқими устига шикаст кетидан шикаст тушди. Ва унинг табъида саводатлик асоси бор экан, омонлик истаб ва аҳду паймон

қилиб давлат волийлари қаторига кирди ва у улкан мамлакатнинг ҳаммаси ҳамда бу дирённинг барча қалъалари мерос мамлакатга қўшилди. Ва ҳар қанча жангу жадал қилганига қарамай, хизмат (имиз)га мушарраф бўлгач, унинг пешонасида саодатмандлик аломатларини яна кўриб, зўр (ва оғир) жанглар билан қўлга киритилган у мулкни қайтадан унга илтифот қилдик.

Савобандиш кўнгилда бор ниятлардан бири — Бужир ва Тироҳ атрофларидаги мустаҳкам тоғларда макон қуриб, доимо Турон йўлидаги карвонларга тажовуз қилиб турувчи, қурту қумурсқалардан ҳам кўп бўлган ҳайвонсурат ва ваҳший табиат афғонларнинг танбеҳ ва адабини бериш эди, бу иш ҳам адолат тақозоси билан муносиб равишда амалга ошди. (Уларнинг) кўпчилиги итоат ва бўйсунуш ҳалқасини ҳушёр қулоқларига илдилар ва димоғларида пасткашлик ва даҳрийлик қора нияти бўлган бу йўл тўсувчи қароқчиларнинг бир гуруҳи (бўлса) тоғ ҳайбатлик филлар оёғи остида поймол бўлдилар ва кўплари илоҳий қаҳр ҳукмининг арқони билан асир олиниб сотиб юборилдилар.

Ва яна, ҳақиқатни ўз ичига олган маҳфий фикрлардан бири ахлоқи бузуқ балужларни тўғри йўлга солиш эдики, улар доимо хавф туғдириб ва ғорат умидида бўлиб ҳамда итоатдан чиқиб, Эрон саёҳатчиларининг йўлини тўсганлар ва талон-торожни «тамғо» атаб, мусулмонларнинг кўпчилигини озик-овқатсиз ва сармоясиз қилганлар. Бу (иш) ҳам кўнгилга хуш келадиган тартибда нақшланди.

Дил маъқул кўриб кўнгил оинасида маҳфий бўлган ҳар қандай иш зуҳр пешгоҳида дил хоҳлагандан ҳам яхшироқ жилваланди. Яхши ниятлигимизнинг баракотидан иқбол туғимизнинг Панжобда бўлишига қарамай, қирқ минг киши билан мақтанчоқлик дамани урган Султон Музаффар Гужаротий ғолиб мужоҳидларнинг саъий ҳаракати билан қўлга тушди ва у диёрнинг барча саркашлари ва бўйин товловчилари омонлик истаб итоаткорлик хирожини ўз зиммаларига олдилар. Ва ажойиб воқеалардан бири шулки, уни (Султон Музаффар Гужаротийни) хилофот остонасига келтираётган вақтда у ўз-ўзини ўлдирди. Раҳм-шафқатни ихтиёр этган хотиримиз бирор-бир одамни ўлдириш ва (ёки) тангри бунёд этган (бирор) нарсани йўқ қилишда атрофлича ва чуқур мулоҳаза қилади. Ва шу (фикр) ғолиб чиққан эдики, агар (уни) назар пешгоҳимизга келтирсалар у (албатта) саломат қолади.

Ва яна жанг талаб муборизларнинг ҳаракати билан машҳур Сумнот Бичунагада ва Уммон денгизининг жанубга томон кетган соҳилларида жойлашган Суратнинг бошқа вилоятлари тасарруфимизга кирди.

Ва яна улкан Декан вилоятининг улуғи бўлган Низомулмулкнинг биродари Бурхонулмулк замон ҳодисаларидан бу томонга паноҳ тортиб келган эди. У улкадаги ҳаққоний ҳақиқатни эшитувчи қулоғимизга етиб келгач, Бурхонулмулкка зур илтифотлар кўрсатилиб, Деканни бўйсундиришни унга топширган эдик. Исён ва раъиятга ситам етдиришга эришмаётганлик хабари келгандан сўнг, Мальва ва Ҳондиси вилоятларининг амирлари ҳукми олийга итоат қилиб ул вилоят (Декан) ҳокимлигини Бурхонулмулкка топшириб қайтариб келдилар. (Бурхонулмулк эса) кам ҳавсалали бўлганидан кишилар кайфи тобини синамай туриб, мустақилликка эриштилди. Кўрнамаклик йўлига киришга ошиқиш — ўз-ўзини йўқ қилишдан иборат бўлганидан, андак вақт ичида ундан на фарзандларидан асар ҳам қолмади ва у диёрнинг бошлиқлари ул силсилага мансуб бўлган кишилардан бирини (ҳокимиятга) кўтариб, мағрурланиб кетдилар.

Иқбол юлдузи, давлат ва шон-шавкатнинг равшан кўзи (бўлмиш) саодатманд фарзандимиз Султон Мурод бошчилигидаги зафар асар аскаримизга (Деканга юришга) фармон бердик, улар тангрининг қўллаб-қувватлаши билан ўзи бир бошқа Ҳиндистон аталган ул кенг мамлакатнинг кўп қисмини тасарруфимиз ихотасига киритдилар.

Ва яна ҳақиқатманд жангчиларимиз шарқий мамлакатлар чеккасидаги Дарёйи Шўрга туташган кенг Удийса (Орисса) вилоятини бўйсундирдилар ва бир неча минг сипоҳлари омонлик топиб, мулозимлар қатори хилофот оstonасига келдилар.

Тангри неъматларини санаб ўтмоқ узун бир дostonдир. Ул қудратли даргоҳ хотираларининг хушнудлиги учун шу хил даражада (баён қилиш) маъқул кўринди.

Мавлоно Ҳусайний мулозимат (яъни элчилик хизмати) билан бахтиёр бўлганидан кўп ўтмай салтанат ишларини безатувчи мутасаддиларга ишорат қилиндик, улар (Мавлоно Ҳусайнийнинг Ҳиндистонга кириши учун) тезда муносиб рухсат қилсинлар. Дебочада кўрсатилдики, шу вақтда бирмунча бахти қаролар дилга маъқул тушган Қашмирда фиғнаю фасод бошлаб, тангри ато қилган давлатга ихтилоф ва низо кўрсатдилар. Иқбол кўшинимиз эса барча яқин кишилар билан бирликда айшу ишрат учун овга кетган бўлиб, тангри қудратининг ёрдам кучи билан иборатбин кўзимиз очилди ва у ғалаён ҳақида хабар топилди. (Сўнг) шамол ва ёмғирнинг ҳаддан ошишига қарамай, (тезлик билан) йўлга тушдик. Ғолиб ғозийлар мушкул йўллардан ўтиб, бу мулкка киришларидан аввал зарурият орқасида бу нопок тўфонга тушиб қолган баъзи саодатлик ҳақиқатмандлар фурсатни қулай би-

либ, уларнинг энг катта бошлиғини бошини келтирдилар. Шавкатлик қўшинимиз яқинлашиб келган (ҳам) эдики, бу беҳазон боғистонга яна ўтишга тўғри келди ва бу файзбахш гулзаминда шаклий ва маънавий лаззатлар олинди. (Шунинг учун) элчи юборишлик кечиктирилди. Хисравона туғимиз (ўша вилоятдан) қайтаётганда йўлда Мавлоно Ҳусайний воқеасининг хабари келдики, у қорин шишиш касали билан ўлди (деб). (Бу хабар) афсусланишимизнинг ортишига сабаб бўлди. Бинобарин, муҳаббатни орттирувчи баъзи сўзларни буюк авлиёлар авлоди, соф зотлилар хулосаси, бу олий хонадоннинг улуғларидан бўлмиш Хўжа Ашраф орқали айтиб юборилди, токи мунаввар кўнгилларини барча ҳақиқий аҳволдан огоҳ қилсин ва ҳам элчи ва номалар воситаси билан таҳлил этилган ва мустаҳкамланган аҳду паймон муносабатлари аниқ бўлсин. Муҳаббат ва бирдамлик шон-шухратининг қудратидан умид шулки, қувончни орттирувчи хушхабарлар билан кенгил бўстонига тозалик бағишласинлар.

ҲИНДИСТОН САФАРИ ВОҚЕАНАВИСИГА [БЕРИЛГАН] НИШОН

Меҳрибон тангри ва бечорапарвар оллоҳ кашф этилган ва зоҳирий оламнинг катта йўлидан боровчи билимдонлар ҳамда бирламчи кўриниш ва мавжудотнинг чаҳордонаги бисотида юрувчилар бўлган барча инсон тонфалари аҳволининг тартиб ва интизомини «уни танлаб олганмиз» (ояти)-нинг муддаосига кўра, бизнинг подшоҳликка равнақ берувчи раъимизга ҳавола қилди ва «хоҳлаганимга мулк ато қиламан» (деган) сўзига биноан, «Бўл, деди — бўлди», яъни олам кишиларининг ихтиёр жиловини бизнинг қудратли кафтимизга қўйди. Шунинг учун (ҳам) қуёш мисол пок кўнгил тақдир суратининг ойнаси ва яхши тадбирлар мажмуасининг мундарижасидирки, (у) мамлакатнинг ҳар бир улкасида (содир бўлаётган) ахборотни билиб олишда, ҳар бир мулк ва вилоятнинг автор ва авзоини англашда, воқеалардан воқиф ва ҳар жиҳатдан қонуншунос бўлишликда, умум ва жузвий сирларнинг барча кайфиятидан хабар топишликда ва (мамлакатимизнинг) ҳар бир чегарасини айланиб чиқишликда равшанлик кўрсатади; мерос мамлакат ва бошқа (ўлка)лар хусусида жуда кўп тиришқоқлик ва саъйи ҳаракат қилади. Жаҳонбонлик лавозимининг даврларидан ва мулкдорлик ҳамда посбонлик маросимининг улуғларидан бўлган бу машҳур ҳислатларнинг юз бериши зўр уриниш ва санъат билан турмушга татбиқ қилинади.

«Айт, сайр қилинглар ерда, бу — файзликдир» нинг мисолига кўра, бу иш (сайр қилиш)нинг истаги оқиллик, рамз-

шунослик ва ҳаққонийликни тажриба ва имтиҳоннинг энг юқори босқичига кўтарувчи, салтанат сирларидан бохабардорлардан бирининг кўнглида жилва берди ва (унинг) савоб амлишалик фикрига тушди. Бинобарин, покзотлик Хўжа Абдурахимга кўпдан-кўп илтифотлар қилиниб, уни элчиларга нисбатан илиқлик (ва) ёқимли ирода билан Ҳиндистон) сафарининг воқеанавислик хизматиға сарфроз қилдики, Хўжа Абдурахим (чегарадан) ўтишдан ва ишга тушишдан бошлаб то бу хизматнинг анжомига ва охириға қадар ҳар мулк ва ҳар ерда рўй берган турли воқеаларнинг ҳаммасини оққа тушириб баён қилиб, ҳар куни олий тахт поясининг арзига етказади ва шубҳасизки, (буни) тўхтатиш ва (унга) хилофлик қилиш (олий) останаға бош қўювчиларға доғ туширишдан хабар беради.

МАЗКУР ХОЖИ-УЛ-ХУРРАМАИН, ЖАННАТ ЭШЕН ХОҚОН (АБДУЛАЗИЗХОН)НИНГ ҲИНДИСТОН ПОДШОҲИ ШОҲ ЖАҲОНГА БИТГАН ОЧИҚ — ОШКОРА МАКТУБИ

Подшоҳи олий, (тожу тахтни) мислсиз ва мисолсиз беватувчи, умид ниҳоли, иқбол ва шону шавкат шажараси, олий мақом, олий даражали, иззат ва саодат эгаси, шавкат ва ҳашамат мадори, оталик ва меҳрибонликнинг серҳосили, юксаклик ва ҳаққониятни орийат қилган, мамлакатлар шаҳриёларининг соҳиби виқори, қудрат жанг майдонидаги қаҳрамон шиъор, кўрагоний тахтининг садророси, соҳибқиронлик илмини ривожлантирувчи хисрав, дину давлат туғини баланд кўтарувчи, мулку миллат юзини ёритувчи, «маликул насир» (оллоҳ)нинг армуғони билан қувват топган, тангри бандаларининг равнақи [бўлмиш ул жаноб]ни (тангри) омонлик ва умид боғида бахтсиз тўс-тўполонлар ва кўнгилсиз ёмон кўзлардан асрасин ва сақласин ва (оллоҳ) олий садоқат ва бахтиёрликнинг ҳамда ўзаро мувофиқликнинг ҳимоясини то қиёмат қойимга қадар [унинг пешонасига] битган бўлсин. (Чунки, садоқат ва мувофиқлик) оллоҳ амрига таъзимнинг шартларидандир ва тангри яратганларға нисбатан шафқат фақат шундагина ўз ифодасини топади.

Шундан сўнг, маҳфий қолмасинки, илгари ўтган бузруг авлод-аждодлар замонида ўртада ошнолик муносабатлари ва якжиҳатлик алоқалари жорий бўлган ва тартиб топган экан, (энди) хоҳиш шулки, шу замонда ҳам ўтмишдаги ўша муносабатларға ўхшаб ўзаро элчи ва мактублар юбориш барқарор бўлса ва кучайса. Илгари юз берган воқеалар (яъни) фалончининг ёмон қилмиши ҳанузгача бу маъниға (дўстликка) монень бўлиб қолмоқда.

Ушбу тинч—осоишта замонда эшитилдики, шамол топиц орқасида шариф вужудларида касаллик рўй берибди. Агар (бу) ҳақиқат бўлса соф ва тозаликнинг мунаввар нурлари жиололаниб, биз жанобларининг саломатликлари яхшила-нишини истовчимиз ва (шун) қидирамиз. Тинч—омон ва фаришта эҳтиромликларини эшитишдан бағоят хурсанд бў-линади. Шунинг учун элчимиз саломатликларининг хаба-ри(ни билиш) юзасидан шод-хуррамга тўлиб-тошган ҳузур-ларига равона бўлди.

Э, оталик дастгоҳ жаноб! Фалончининг ёмон хулқи му-сулмонлар орасида бир қанча гуруҳнинг пароканда бўлиб кетишига сабаб бўлди. Ул жанобнинг шариф раёйларига маълумдирки, номувофиқ ишлар ҳамда номатлуб кирди-корлар амалга ошмадимикан? Аввалан мартаба ўзининг абадий оромгоҳдаги мағрифатпаноҳ, шавкатлик отасига нега шунчалик беҳурматликлар қилди? Иккинчидан, унинг катта биродаригина эмас, балки аҳволи юзасидан унга ота-лик ҳуқуқида эканлигимизни бир қанча мартаба ва кўплаб исбот қилган бўлсак ҳамки, бизнинг ходимимиз [бўла туриб] барча бизга қарши ҳаромнамакларнинг ифвоси билан қандай густоҳликларни зоҳир қилмадикан? Шунинг билан бирга, ша-риф ҳузурларига ҳада ва (бошқа) қимматбаҳо ёдгорлик-лардан иборат бир қанча бор юборилган буюмларни йўлда талаб, шу тариқа, хусумат ва номаъқул ишлар қилди.

Маҳфий қолмасинки, агар кишининг табиати ва таъби яхши феъл-атвор билан қоришмаса, унинг хамири нотўғри [йўлдан боровчи] хулқ билан таркиб топади. Унинг аъмо-ларининг қасоси ва қилмишларининг жазоси юзасидан ту-банликда қандай муомала ва бу хил (ёмон) қилмишга қан-дай фикр сазовор?

Бошқа аҳвол [ва гаплар] элчининг зиммасидадир.

Дўстлик даврининг муътабар саҳифалари бирлик расми-нинг ҳали билан ва самимиятликнинг зари билан ҳаллансин ва жиололансин. Пайғамбар ва унинг шавкатлик оиласи ҳақи, вассалом.

**ЖАННАТ МАҚОН, АБАДИЙ ОРОМГОҲДАГИ ҲАЗРАТ САИИД
АБДУЛАЗИЗ МУҲАММАД БАҲОДИРХОННИНГ ШОҲ АВРАНГЗЕБГА
ҲИНД(ИСТОН) ТАХТИГА УТИРИШНИ ҚУТЛАШ ЮЗАСИДАН
ЁЗГАН МАҚТУБИ**

[Аврангзёб] тахтда ўлтирган хисрав, осмон каби юксак саройнинг қувончи, фалакнинг тўртинчи чаҳор болишида¹³

¹³ Фалакнинг тўртинчи чаҳор болиши ибораси «чаҳордонак» термини-нинг синоними сифатида ишлатилган, яъни Ҳиндистон демакдир.

тахт безатувчи ҳоқон, замон ва заминнинг қувончи, яра-
нган олам кўринишининг обод гулшани, ихтиро ва
иждоо ўлкаси чаққон юрувчиларининг жавлонгоҳи бўлиб,
жаҳонгирлик зуҳуридан баланд тахтга утиришликнинг
ёруғ нури, халқларнинг умид силсиласининг пайваста
заъванди ва олам аҳволи инзомнинг бошқарувчисидир.
Ҳамиша хайру эҳсоннинг ёруғ нури, илтифотпаноҳ,
қўшёрлик ва муҳаббат дастгоҳи, дўстлик ва ҳамжиҳат-
лик огоҳи, фармонраволик майдонида тахтда ўлтирувчи,
жаҳонкушолик бисотида олий макон, мулку миллат асосини
мустаҳкамловчи, давлат ва дин пойдеворини қурувчи, ирода
масалаларининг тўғроси, фатху зафар муқаддимаси, под-
шоҳлик тожига фатх бахш этувчи, шаҳаншоҳлик кулоҳига
таъинат берувчи, кўрагоний байроғини ўрнатувчи, соҳибқир-
онлик оятларини иждоо этувчи, дин ва миллат ёруғ тонги-
нинг (ва) осийлик ҳамда душманлик жаҳолатини барбод
қилишнинг далили бўлган юксаклик ва ҳашамат, буюклик ва
илтифот, иқбол ва шон-шуҳрат учун тайин қилинган бўлсин
(ва) адолат ва ҳақиқат маконига равнақ берувчи ҳамда
бирдамлик ва иттифоқнинг кўрки бўлсин.

Мунаввар кўнгилларига маҳфий қолмасинким, барқарор-
лик ва яқдиллик расми заковотликлар наздида дўстлик
оннасининг жавҳаридир, ҳамда кадршуносларнинг мамла-
катлараро маънавий дўстлиги ва аҳиллиги — вафо ва улуғ-
лик учун қиймати бебаҳо бир матодир. Бу нарса боқий мас-
лаги (яъни ислом)даги карам йўлидан борувчиларнинг
(асосий) йўли ҳамда соф ва тоза суфа (яъни тахт)да ўти-
рувчилар (қўлидаги) қурол бўлиб, бунинг асл маъносини
тушуниб етиш — тангри ато қилган марҳаматларидан бў-
лади.

Ҳақиқатан ҳам ўртадаги самимий муҳаббат ва маънавий
ҳамда руҳий сўзлашув бўлмиш мактуб ва хабарлар орқали
қилинган маълумотларга бирдамлик ва ҳамжиҳатлик бино-
сининг асосини мустаҳкамлашдир, деб ном берсалар.

Шу кунлари эшитилдики, хилофатнинг оламини ёритувчи
офтоби шаҳриёрликнинг шарафи буржидан ул мусаффо са-
боллик комронлик чаманининг иқбол пешонасини ярқират-
ган ва илоҳий иноятнинг барқ урган нурлари саропарда
(осмон гумбази) орқасидан кўрагоний авлодининг айни у
аъзосининг улуғ жабҳасига толи ва ёғду сочган. Яратилиш-
дан бошлаб одамзодга қатъий тегишли бўлган жисмоний
таносиб ва руҳий яқинликка кўра, ошнолик маросими ва
дўстлик қондасини улуғлаш ва янгилаш орзуси бундан ав-
вал (ҳам) хотиримизда бор эди. Шу пайтда (бу) хушxabар

ҳақидаги янги маълумотлардан ва кўпдан-кўп (бошқа) хабарлардан қувонч устига қувонч қўшилиб, хурсандчилик ҳад-ҳисобсиз ортди. Ана шу он халойиққа инъом этилганларнинг ҳимояси ва халқлар шоду хуррамлигининг қуроли бўлмиш бахтиёр тахтга ўлтиришликни табриклаш юзасидан бу мамлакатнинг кўзга кўринган ақобирларидан бўлган саодатпаноҳ, тақводор, авлиёлар сулоласидан, азизлар зотидан бўлган, бахтиёр оқибатлик Хўжа Аҳмад ал Ҳусайний Нақшбандийни фаровон сарварлик ҳузурларига юбордик, токи, жаннатдек ҳашаматлик манзилга етиб боргач, номиникир қилинган хўжа барча айтилган сўзларни (бирма-бир) баён қилур. Умид шулки, доимо шу тартибда бирдамликнинг зўр ифодаси бўлган мактуб ва элчилар юбориб туришда саъий — ҳаракат қилиб, бирлик ва ҳамжиҳатлик қонуқондасига муҳаббат ва дўстлик асосининг инъикоси билан имтиёз ва махсус муносабат бахш этсалар. Ҳаққи субхоний таоло эҳсонлик аждодларнинг у покизасининг давлатини ҳаминиша барқарор ва мустаҳкам қилиб, (ўзини) фитнанинг макридан ва фирибгарликнинг алдовидан асрасин ва сақласин, пок парвардигор ҳақи.

ҲИНДИСТОН ПОДШОҲИ [АВРАНГЗЕБ]НИНГ БИР ҚАНЧА ЖОНИВОР ЮБОРИЛГАНИ САБАБЛИ [АБДУЛАЗИЗХОНГА] ЖАВОБ НОМАСИ

Дўстлик ва содиқликнинг анбарбўй сабоси ҳамда бирлик ва мувофиқлик шамолнинг хуш ниси ошнолик ерига атра сепувчи ва иттифоқлик мажлисининг ажойиб нақши бўлганидан ҳаминиша айшу ҳузур асосли ва доимо хурсандчилик ва завқ айёмли, баланд манзиллик, юқори мартабалик, олий мақом, шавкат ва ҳашаматпаноҳ, салтанат ва азамат дастгоҳ, бойлик ва фаровонликни зиёда этувчи, дўстликни ва муҳаббатни уйғотувчи, адолат ва шавкатлик хонадоннинг сараси, шижоат ва иқбол оиласининг айни муносиби, садоқатназар, иззатасос, зийракравиш, адолатшунос (у жаноб) доим бахтнинг мушки анбар таратишидан ва иқболнинг атрабўй тарқатишидан ажойиб эрам (боғи) ва жаннат мисол бўлсинлар!

(Эй) иқбол эгаси! Бир қанча тезучар обғоз лочинлари совға расми билан юборилган экан, улар кўп таълим ва тарбиядан сўнг яхши учадиган ва яхши равишлик бўдилар. Яратганининг хизматларидан ва халойиқнинг муҳим ишларидан хотиржам бўлингач, марҳаматлик хотир учун ҳаёт белгилаб қўйган тузоқдан озод бўлиш йўлида шикор машгулогидан бошқа (бирор-бир) дурустроқ баҳона ва са-

баб йўқдир. Умид шуки, бу сафар ҳам бир қанча яхши, тез-учар обғоз лочинларидан, уларнинг битта ургочи жўраси билан (...?) юборилса. (Бу) албатта, (ўзаро) алоқаларнинг кучайиши ва дўстлик асосининг мустаҳкамланишига сабаб бўларди.

Юборилган туяқуш танҳолик юкини тортишдан бир лаҳза ҳам фароғат кўрмаётир. Шунингдек, бошқа турлича қушлар ҳам бу қаламунликни бошдан кечириб, жўраларидан яккаланган ҳолда ғариблик қафасида танҳо қилингандирлар. Агар буларнинг ҳаммасига ёр ва ғамгузорларидан юборсалар (бу иш) муҳаббатдан холи бўлмас эди. Иқбол лочини тузоқда бўлсин, мурод ови мақсадга етсин!

[АБДУЛАЗИЗХОННИНГ] ҲИНДИСТОН ВИЛОЯТИ ПОДШОҲИГА ЕЗГАН МАКТУЪЛАРИДАН БИРИ

Дўстлик баҳористонининг тозалиги ва муҳаббат бўстони-нинг равнақи йўлида лаб ошнолик шодлигининг кулкиси Силан гунча бўлсин ҳамда қулоқ ошнолик ҳарфларининг ҳаммасини эшитсин! Осойишталик гулшани, соғ-саломатлик чамани, олий даражали, мубораксифат, мақтовга лойиқ, шарофат осмонининг офтоби, латофат конининг гавҳари, салтанат ва қудратнинг доимий баҳори, буюклик ва эҳсон баҳорининг гулзори, баланд мартабалик, илтифотни билувчи, дўстлик ва бирликнинг хос гавҳари, иттифоқлик ва ҳамдамликнинг танилган жавҳари, иззат ва комрон оиласининг ёдгори, хилофат ва соҳибқиронлик хонадонининг сараси, маърифат ва ошнолик қоидаларини янгидан тикловчи, самимий муносабатлар ва якдилликка ривож бағишловчи, улуғлик ва шуҳрат оламига файз берувчи қуёш, иззат ва иқбол ерига нур таратувчи чироғ, саодат ва илтифот, муҳаббат ва бирлик, марҳамат ва камол манбаи (бўлмиш у жаноб) — доимо саломатлик оғушида ва амният даврининг кифтида бўлиб, уруш-жанжал офатидан ва офат тўс-тўпалонидан (умуман) улар гирдобидан узоқ бўлсин ва бу воқеаларнинг бадбин томошасини кўриш (асло унга) насиб бўлмасин! Ҳамиша барча мурод қабул шабодасининг эсишидан очилиб, айёмингиз яхлаб қолмасин.

Ва фаросатли порлоқ диллари ва зийрак хотираларига очиқ-ойдин ва равшан бўлсинки, тангрининг марҳамати ва (оллоҳнинг) зўр илтифоти билан ўртадаги дўстлик ва ошноликнинг сарриштаси қадимий муносабатлар ва табиний пайвандлик эътибори нуқтаи назаридан дил ва жон оламида интизом ва мустаҳкамлик топган экан, ҳозирги даврда ва

қўрииб турган замонда ҳам муқтазам бўлади, (бу) нуқсонсиздир.

Дўстликнинг гулзори бўлган мувофиқлик рўояси ва уфатлик ҳимоясининг воситаси билан Ироқ ва Хуросон мамлакатлари устига юртини ва дин каъбаси томон борувчилар йўлида тикан ҳамда «тариқи яқин» йўлидан ўтувчиларга гов бўлган бадбахт шиа асосларини туб-томири билан қўпориб ва емириб ташлашликни кўнгилда қарор қилдик ва ҳар нарсаки, бу сафарга лозим ва нимаки бу маслаҳатга керак бўлса, унинг истеъдодли ҳозирлиги ва тайёрлигида истеъдод кўрсатдик. Иттифоқлик ҳукми билан у қавм ширинининг губорини диннинг ҳиммат этаги четидан, албатта, қоқиб ташлаймиз ва давр рўзномаси саҳифаларини бу бадном гуруҳларнинг номидан тозалаймиз. Шояд, тангри бадалари Каъбани (зиёрат қилиш) истагида мақсуд қомини ком кўнгилларига жо қилиб, осуда ҳолда талаб йўллари томон йўл олурлар. Аниан шу вақтда абадий давлатлик хонадон тарафидан бизга нисбатан хайрихоҳлик асарни қўрнмади. Балким у олий мақом ходимларига вақтнинг монёълиги ва (шундай) замон ҳодисалари юзага келгандирким, (шу сабабли) бу ният юзасидан азимат этакларини тортган-тортмаганликлари, хусусан, маълум бўлмай қолди. Вақтики, огоҳлик ва идрок ваҳидан ҳол-аҳвол кайфияти ва муҳим сирлар (баёни) билан мактуб ва элчилар юбориш расмқондаси хаёл қилинса, буни межозий эътиқод ва ривож топаётган диёнат воситаси билан амалга оширмоқ лозим.

Ҳозирда улуғ тангри марҳаматидан ҳинд иқлими чулларининг сатҳида бахтиёр оқибатлик ул (жаноб) вужудининг зиёси билан субҳ файзлик давлат пайдо бўлди ва олиммақом (ва) олий даражот ул бахтиёрнинг ҳимоя ва адолат офтоби (уз) карам матлаъидан у диёр рўзгорига нур сочган: у субҳи давлатнинг шабистон оғушидан шу хилда равнақ юзага келди ва ул навқирон мамлакатнинг гулистон фазосидан (асло) бу хилдаги росттаъблик кўтарилмайдди. Мавжуд ошноликка қарамай, илоҳим, бегоналар овинолик ҳарфига ошно бўлмасин; мазҳаб дурдоналарига туҳмат ўтувчилар ва миллат сирларини бшкор қилувчилар сирлар соҳиби бўлмасин.

Ул хонадоннинг юборган кишиси Мустафохондан, гарчи хушмуомалалик ва меҳрибонлик зоҳир бўлса ҳам, масала пинҳонлигича қолди. Мувофиқлик гулининг хушбўй неси бўлмаса ва миллат тарафига ҳиммат юзини қаратмаса (бу) тилини кўфрони неъматларга очинга ўхшаб қолади. Етқизишлиши лозим бўлган ҳар бир нарса дўстликнинг муҳим аҳамиятлилиги ҳамда мазҳаб ва миллатнинг тоза яхши-

дашши зарурлигидандир. Ақлу фаросатнинг чироғи ва амну саломатликнинг нури билан исломшиорлик ва диёнатасарлик томонлар ўртасидаги дўстлик ва самимий муносабатга хизмат қилиб, меҳрибонлик ва бирлик эшигини кенг очади. Бу маъинининг исботига амирлик паноҳи, вилоятдастгоҳ, жасорат эгаси, давлат (имиз)нинг азиэи Тоҳирхон ва покиза, катта ҳурматга лойиқ, иззатлик ва мукаррам, миллат (имиз)нинг шарафи Обидхон сингарилар кафил бўладилар. Шубҳасиз, булардан бири элчилик расмига тайин қилиниб, самимият қадами билан ихлос йўлини босиб ўтган вақтда ошнолик тариқи ва садоқат равиши билан меҳрибонлик даражасини бажо келтирадилар. Ва бу навқирон ошнолик воқитаси билан муҳаббат қийинчиликларининг ҳал бўлиши юзага чиқиб, дўстлик асоси абадий ва мустаҳкам бўлади.

**ҲАЗРАТ ХАЛОФОТПАНОҲ [СУБХОНҚУЛИХОННИНГ] АСЛЗОТ
САИИДНАСЛ МИР АБДУРАҲМОН ХУЖА САДР ЭЛЧИЛИГИ
ЮЗАСИДАН ҲИНДИСТОН ШОҲИГА ЕЗГАН НОМАСИ**

«Ҳазрати Фаттоҳ ва гоийблар калиди фақат унда бор, бунн ҳеч кимса билмайди, магар шу ҳазратдан бошқа». Саҳий кашф эгаси (яъни худо) дил хонасидан иборат бўлмиш баланд бинолик маъмурхонани барча нав инсонларга бир хилда кашф этди. «Оллоҳ кимнинг кўнглини ислом йўлига шарҳ этса, у раббий томонидан мунаввар этилади»нинг далилига асосан абадий армугон (яъни дунё) муваффақиятларига лозим калидлар билан ҳар нафас янги-янги фатҳлар бахш этади ҳамда олам устунн бўлмиш барча инсонларнинг «қувонч саройи» — кўнгил манзилига «кўнгилни (исломга) оч ва ишга осонлик бер»нинг ёруғ чироғи билан ва заволсиз (тангри) файзларининг фатҳи билан ҳар вақт ҳисобсиз зиёлар бахш этади.

Шижоатдастгоҳ, хилофат ва қудрат тахтида ўлтирувчи, шуҳрат ва улуглик майдонининг арслони, хоқонликнинг қудратли хонадонининг пойдевори, кўрагонилик ҳурматига лойиқ онланинг поки, подшоҳлик нурларининг матлаъи, шаҳаншоҳлик фалакиннинг ёруғ юлдузи, адлу эҳсон аносирлари мажмуъининг натижаси, эминну омонлик гавҳарлари бирикмасининг хулосаси, осмон тахтининг қуёш байроғи, илмда Искандардек ва Дородек жангчи, олдиндан кўриш кўз қорачигининг нури, жаннат боғининг равшани, саодат-мандликнинг баланд тожи ва шараф ва иқбол буржининг саодат юлдузи, ялтифот, баланд даражалик ва олийлик осмонн қуёшининг олий кўнгил назари ва хотир кошонаси ҳар бир хона ва ошён тузоғида бўлмиш давр ва замон офати-

нинг ва турмушга лозим бўлган кулфат ва қудуратнинг бало губоридан мусаффо ва ҳоли бўлсин!

Тангрига шукр ва (ундан) миннатдормикки, бизнинг қутлуғ соат вақт жараёнимиз ва саодатанжом кеча-кундүзимизнинг ўтиб бораётган вақти олий даражали хазрат (худо) ва бахтиёрлар қозисига тоат ва ибодат қилишдан сўнг, шариф шарият байрогининг ривожини йўлига, бахтиёр миллат ҳокимларининг интизоми, дин уламолари ва билим фузаларининг тарбияти, буюк амирлар ва қобилиятли вазирлар мартабаларининг тартиби, (душман)лашкарларини барбод қилувчи, мардонавор ва лашкаршикан курашувчиларнинг қурол-асбобини яхшилаш, тақдирини оллоҳ қадри юзасидан барча раъиятлар роясини қилиш йўлига сарф қилинади.

Ҳадялар юборилгач, жон жаҳонининг равзасидан анбар исларни таратиб эсувчи шаббода оқиллик ва ақл думоғини хушбўй ис билан муаттар қилади.

Савобнома раъийимиз меҳр жилолик қилмоқдаки, «кун факона» («Бул деди, бўлди», яъни дунё) дуконида ундан ҳам қийматлироқ гавҳар бўлолмайдиган меҳру муҳаббат тартиблик мактублар, иттифоқ ва бирдамликни барқарор қилишга чақирувчи алоқалар бир қанча марта ва бир неча бор ўтган элчиликларда ёзган эдик. Бу неъматини зиёда давлатнинг ақидаси (раъи) шундайким, «Биз улар ризқини ўрталарида тақсимлаб қўйганмиз» (ояти)нинг моҳияти ва хусусияти билан буюк аждод ва ҳурматлик ота-боболарнинг — оллоҳ уларнинг ётган жойларини дорус-салом қилсин — улуғ суннат ва яхши тартиби йўлидан боришдир, (ва) хотиримиз бу (йўл)ни мустаҳкамлаш ва сақлаб қолишга ўзининг тамом эътиборини қаратганки, албатта, қадимги дастурга биноан ҳар иккала томондан мактуб ва элчилар юбориш воқе бўлади. Мактублар ва элчилар хабарларининг зўр нафъи ва катта лутфи соғлик ва тинчликдирки, (бошқа) ҳеч қандай иш ундан маъқулроқ эмасдир. Тангрининг инояти билан қўлда бўлган ҳар қандай бойлик шоду ҳуррамлик масаласида лозим бўлади, ҳамжиҳатлик ва иттифоқлик оламида уни изҳор қилиш зарур кўринади, чунки мамлакат ва ўлкаларни бўйсундириш ҳар иккала томоннинг шоду ҳуррамлиги сабабли ва ходимлар (кўз қорачиги)ни асраш ҳамда томонларнинг хотирини (икки ўртада) ёйиш туфайли бўлади.

[Юқорида айтилган] сўзларнинг тасдиғи [мана будир]: мана шу бир қанча йил мобайнида олий қаламравнинг энг катта қалъаси, валий ва набийлар мақбараси, шаҳид ва солиҳлар қабрларининг эътиборлиги билан ва хусусан, комкор подшоҳлар ва қудратли номдорларнинг мангулиги ва

тупрогининг воситаси билан, улар қабри тинч ва мунаввар бўлсин — кўп шаҳарлардан файзлик (тангри) ҳимоясидаги фирдавс монанд Самарқанд шаҳрида тақдирга кўра, барча попок фасод (аҳли ва бахти қаро қорағуруҳлар томонидан муҳтарам «ҳарам»¹⁴ (ман қилиш) эҳтироми юзасидан ўз қилмишларидан қайтмай хонага кириб, (уни) оёқ ости қилишдек кўнгилсиз воқеа содир бўлган эди, мамлакатларни фатҳ этиш йўлидаги олий неъмат ҳиммат (имиз) ва мулкороликни сақлашни лозим деб билган ният (имиз) унинг (Самарқанднинг) фатҳ қилишликка тамоман қаратилди (ва) сарф қилинди. Тангрига шукурки, «Биз сенга фатҳ бердик, у — муайн фатҳдир; биз сенга ёрдам қилдик, у — мўътабар ёрдамдир» (деган) оятининг тақозоси билан (Самарқанд) яхши чеҳра билан фатҳ қилинди, фисқу фасодни бунёд этган кишилар бу пок ўлкадан бутунлай қувилдилар ва туб-томирлари билан юлиб ташландилар.

Одоблик ва тўғрилиқ билан бу хушхабарни ўзгаликка мойил бўлмаган ул мустаҳкам огоҳ, улуг даргоҳга етказиш важҳидан пок ва сайидлар дастгоҳи, саодат ва тўғрилиқ огоҳи, зийрак дўст, ҳаёти ва насаби зебу зийнат билан безалган, ота-боболаридан тортиб бу вилоят аҳлининг иззат-ҳурматига етишган (ва) ўзи назар (имиз)га ҳаммадан кўра мақбул бўлган Мир Абдурахмон Хўжа Садри элчилик расми билан юбордик.

(У) ҳумоюн кўриниш билан саодат топгач, ишончимиз комилки, шоҳларга хос бўлган серилтифот ва бировнинг қадрига етишлик юзасидан бошқа сафир ва элчилардан (кўра) унга имтиёз кўрсатсалар, токи, (бу имтиёз) подшоҳликнинг эҳсон боғи гунчасининг ҳамда шаҳаншоҳлик илтифот сабосининг эсишидан кўнгилнинг гул-гул очилиши бўлсин.

Ва ул тарафдан ҳам элчи ва мактублар кўплаб юборилсаки, бу ишончимиз ва ҳамжиҳатлигимизнинг боиси бўлсин. Давлат айёмлари муродига етсин.

ҲАЗРАТ СУБХОНҚУЛИХОННИНГ ҲИДИСТОН ВОЛИИСИГА ЕЗГАН МАКТУБИНИНГ ИУСХАСИ

Подшоҳни мақташ мактубларнинг зийнатидирки, саҳифалар ва элчиларнинг эътибори шон-шавкат эгаси бўлган шаҳриёрларга қаратилгандир. Унинг мақташга арзийдиган

¹⁴ Ҳарам — ман қилиш: Маккада зипратгоҳ ерга яқинлашишга маълум масофа колганда «ҳарам» (ман) — ҳеч бир нарса, ҳатто пашшага ҳам озор бернш ман қилинади. Бу ерда авлиё ва подшоҳлар қабри мавжуд бўлгани сабабли Самарқанд шаҳри Маккага ташбиқ этилмоқда.

донишмандлиги ва мактубларни беаши (ҳазрат) рисолат-паноҳ (Муҳаммад пайғамбар)ни мадҳ қилиш билан (белги-ланади)ки, муносиб ўринлик ва қудратли халифалар учун мактублар ва элчилар ихтиёри (ундан) қолгандир. «Унинг улуғ суннати билан! Алҳамдилиллоҳки, у ўз расулини ҳидоят йўли билан юборди ва Муҳаммадга ва ҳидоят йўлини тутган унинг авлоди ва суҳбатдошларига дуо ва саломлар бўлсин!»

Аммо, сўнгра уларнинг оқил раъи шахриёрлик бурж юлдузининг раҳнамоси, номдорлилик дуржининг гавҳари, салтанат тахтининг зеби зийнати, ҳашамат маснадининг беаши, подшоҳлик нурларининг матлаъи, зиллиллоҳлик сирларининг хазинаси, иқбол ва улуғлик жойининг ҳусни, улуғворлик ва буюклик саройи турисининг кўрки, хилофат мартабалик, адолат хислатлик, Қайвон даражалик, Муштарий манзиллик, жасурлик ва шижоатнинг тўплами, буюклик ва улуғликка шўҳрат берувчи ул олий илтифотликка сўз шулки, камоли бирдамлик тўғрисида баён қилувчи ва самимий ҳамжиҳатликдан хабар берувчи ажойиб муҳаббат услуб мактубингиз шарифлик соатлар ва бахтиёр онларда иқболан этиб келиб, марҳаматлик ота-боболар давридан то шу вақтгача муттасил давом этиб келаётган қадимий алоқалар ва самимий муносабатларни мустаҳкамлади ҳамда (уларга) собитлик бахш этди. Мазмунидан тўла галабалар англашилган бу ҳиссиётдан янги-янги вилоятларнинг бўйсундирилганлиги ва кўпдан-кўп мамлакатларнинг олинганлиги очиқ-ошкора бўлиб, тамом шодлик ва сўзлаб бўлмайдиган қувонч (ҳосил) бўлди. Шунингдек, равшан бўлдики, аксарий калтабинлар итоат ва бўйсунуш бўйинбоғидан бош тортиб (ва) «Сенинг аҳлингдан эмас» (деган) маслак йўлини тутиб олганлар. Шубҳа йўқки, бу аҳволнинг оқибати ва жазоси ҳаёл макридан қутула олади, чунончи, уларнинг рўзгориди дарҳол тартиб топган хулоса осойишталик билан тўлиб-тошган шод-хуррамликдан узоқ ва олислаштирилиб, (улар) гурбат ғамига гирифтор бўлиб қолганлар (ва) то ҳанузгача бу дори (қалампир)нинг офатларидан мукофотлар кўрмоқдалар.

Ҳозирги вақтда ўртамизда камолат даражада бўлган халқлар муносабати ва доимий мувофиқликка назар ташланса. Бу ерларда ҳар жиҳатдан рўй берган воқеалар (шунлардан) иборатки, вақтики бу тангри даргоҳидаги ниёзманд фахрланишга лойиқ хилофат пойтахти (бўлмиш) Бухоро ва Мовароуннаҳрга қарашли бошқа ерлар хилофатига муяссар бўлгач, қуббатул ислом Балх вилоятида Абдулмансур майдонга чиқиб, бир қанча кун давомида юзсизларча гавго ва

фитна губорини сочди. Бу бесаодат кўп ҳосил дарахтининг мевасидан тотий олмагандан сўнг, унинг ўрнини Сиддиқ эгаллаб баъзи калтабин ва кўтоҳ андишаларнинг раҳнамолиги билан ақлсизлик ва адолатсизлик расмини ўзига муносиб билди (ва) зулм ва бедодлик қондасини илгари сурди. Шу йўсинда ул вилоятнинг халқи кун сайин ўзларининг ожиз ва ниёз юзларини мазлумларга навозишлар кўрсатувчи бу (олий) даргоҳга қаратиб, фарёдимишга етинг, деб талаб қилдилар ҳамда (бу ҳақда бизга) насиҳатомуз ва маслаҳат сўзлари етиб келиб тургани сабабли ғафлат пахтасини қулоққа пардапўш қилиб (бу талабни бажаришдан) асло бўйин товланмади ва ул хайрли жойга юриш қасди муруватли дилимиздан жой олди. Аммо, шу аснода бетсизлик даштидаги саргашта Ануша Хоразмий мерос мамлакат (имиз) худудларининг яқинида пайдо бўлиб, саҳрода истиқомат қилувчилар ва чўлни ватан тутганлар ўртасида паршонлик бўлишига сабабчи бўлган эди. Бу қора ниятликини даф этиш ва унинг адабини бериб қўйишликни зарурликдан энг муҳим ва лозим (иш) деб билиб, осмондек (катта) лашкар билан у тўполончи ақлсиз пода устига ташландик. Лашкарнинг муқаддимасида туриб (душман) сафларини бузиб юборадирган баҳодирлар ва мардликнинг додини берадиган жангчилар гуруҳи олий амрга биноан, у тоифа устидан устун келиб, биринчи ҳамладаёқ барча сон-саноқсиз ва жамий беҳисоб кишиларни яшин тезлигида алангаланувчи тигнинг ёвуз сувидан ўтқазиб дўзоҳ қароргоҳи томон жўнатдилар; (душманнинг) қолган сафлар(и) эса олдинмакетин қочишни ихтиёр қилиб, (ва) фисқу фасод билан лиқ тўла каллалар учун айни оқибат бўлмиш йўлдан бориб бадарға кетдилар.

Шу он мунаввар кўнгилда жойлашган мазкур қуббатул ислом томон йўлга тушилди. У баланд, қўрқинчли қалъанинг атрофига осмон ҳашаматли чодир ўрнатилганда Сиддиқ ва унинг тарафдорлари саросимага тушиб, қалъадорлик қуролини ва одобда устиворликни ўз омонликларининг гарави деб билиб, ўқ ва тўплар рамзи устида кўп ўйламай ва фурсатни кечиктирмай фақирона таважжуҳ билан асир тушдилар. Улар хусусида нимаики муқаррар бўлса, қарор топди. Хотир(имиз) ул вилоят ишларидан хотиржам бўлгандан сўнг қайтмоқ — мақтовга сазовордир (мақоли)нинг мазмунига кўра, чексиз июнатимиз Турон томон илтифот этди, иқбол ва улуғлик маркази (бўлмиш Бухоро)га қайтилди.

Аммо, гумроҳликни ўзига кашф қилган Ануша ўша вақтда ҳумоюн қўшиннинг Балх худуди томон кетганини эшитиб, боқ баъзи лаънати малъунлар ҳамроҳлигида ва Хўжақули

сингари шайтонбачча биродарларининг шахсий иғвоси билан фурсатни ганимат деб ҳисоблаб, Бухоро томон юзланган эди. Эшитилган воқеалар кайфиятида жуда паришонлик ва тушқунлик содир бўлдики, (лекин) шу хил гамгинлик ва тушқунликда ҳам ўзбилармонлик билан қатъий ҳаракат қилинди. Кўпбор ислом лашкарлари шамширининг дамидан ўлим қонини ютган хоразмликлар тангдил ва камҳафсала бўлган эдилар. (Ҳозирда) улар бундан кўз юмиб, ёш қарилари..(?) Оқибатда бу чексиз раҳматларга мунтазир учун тангрининг иноят назари айнан шундай бўлдики, унинг қудрат бармоғи ғазаб миллини ул офиятбинларнинг кўзига тортди; уларни зоҳиран кучли, аслида эса кўр ва нобино қилиб қўйди.

Шу вақтгача хоразмликлар жогирнишинлик (яъни вассал) йўлида шундай интизомга эгадирлар ва уларнинг умрлари доимо саркашлик қоронғуси ва гумроҳлик залолатида ўтган. Ва ул қаро юзли деб аталганлар марди-майдонлар қиличларининг ярқираши билан қўрқоқларча, бошларини йўқлик томон буриб (ва) йўқлик сарманзили томон қўйиб жаҳаннам қаърида муқим бўлдилар. Шунингдек, қозоқларнинг тамом улуси иқомат йўлида ва истиқомат ёстуғида муқим ва мустақим бўлиб, Дашти Қипчоқ чегарасини қўриқлашга буюрилгандирлар.

Ва қалмоқ қабиласининг сардори бўлмиш Абука кўп қулоқ бурашлар ва ҳад-ҳисобсиз танбеҳлардан сўнг барча кучманчилар ва қабилалар билан биргаликда бошини итоат бўйинбоғига тикиб, доимо хизмат қилиш йўлига ва бандалик тариқига ўтди.

Бундан ташқари, Рум ўлкасига қарашли узунлиги ва кенлиги (эътибори) билан мазкур ер (Рум)га тенг бўлган Қараман вилояти жаҳонгирликка лозим бўлган кўп тадбирлар ва беҳисоб ҳаракатлар билан «қанча шукр қилсанг (неъматимни) шунча зиёда қиламан»нинг мазмуни билан фармон (имиз) остига кирди.

Ва яна, Қошғар томонидан бир қанча бошлиқ ва сардорлар олий остонада лутфан қабул этилиб бахтиёр бўлдилар (ва) улар у томоннинг волийси ва ҳукмронининг содиқлик ва эътиқодни англатувчи аризасини ҳамда итоат ва бўйсунлишни иқдор этувчи маълумотномасини келтириб, (бу олий даргоҳни) пойқадамлари билан мунаввар этдилар.

Шунингдек, (шу) бўй (ҳам) таралдики, шу вақтда, у адолат самарасининг мунаввар кунгилларига ёмон асарлик шиаларга қарши зўр жиҳод ва ғазот дағдағаси тушибди. Биз ҳам бирлик ва ҳамжиҳатлик юзасидан тамоман хайрлик бўлмиш бу ишга азм қиламиз. Аммо, то ҳанузгача у шавкат

паноҳга қатор кофирлар туфайли хотиржамлик муяссар бўлмаган экан, биз мазкур ният юзасидан пешқадамлик қилиб, гуруҳ-гуруҳ музаффар асарлик лашкаларимизни бебош қизилбошлар устига юбордикки, муҳлис, вафодор элчингиз (бу) воқеаларнинг суратини кўрди (ва) ундан сўнг рухсат олиб қайтиб кетди.

Шу кунлари жанговар сипоҳларимиздан бир гуруҳи фармонга мувофиқ у дийрга бостириб кириб Болои Мурғоб вилоятининг йиғирмата муътабар қалъаси ва уларнинг ҳокимлари билан бирга қўлга киритдилар. Шу ондаёқ ул жойларининг халқи тилини «Тоҳо ва Ёсин»ни¹⁵ ўқиш, халифайи рошидинларга таъзим йўлида тобелик қилишга очиб, асхобларнинг лақабларини ўзларига қубба қилдилар.

Б а й т:

Қўл ва тилдан нимаики келса,
унинг шукрини қилишликни ҳам уҳдасидан чиқмоқ зарур.

Бас, дўстлик ва ҳамкорлик муносабатларининг хусусиятларини қўриқлаш борасида (шу) муносибки, сўнгги кунларни ҳам оқилона равишда (бир-биримизга) элчилар ва мактублар юбориб туришга сарфлаб ажойиб ҳамжиҳатлик раванқини оширмоқ керак. Шунга асосан подшолик ишларидан ва султонлик хизматининг қонун-қондасидан огоҳ бўлган, эътиқодни кучайтирувчи, хоназод бандаси Назарбий додхоҳни у томонга (Ҳиндистонга) жўнатилдики, токи ҳузурларига етиб борган вақтда элчилк одобининг муддаоси ҳамда вакиллик одатининг шарт-шароитини баён этиб ва англашиб, дўстлик асосини ва ҳамжиҳатлик қондасини мустаҳкамласин ва кучайтирсин. Муқаррарки, (унга) тезроқ (қайтишига) рухсат бериб, тутиб қолиш ва кечиктириш хоҳишини қилмасалар.

Интиқом шамшири ва қонхўр қилич ислом дини душманларининг томиридаги қонларидан ҳаминша қизил ва қип-қизил бўлсин, пок парвардигор ҳақи.

ҲАЗРАТ АБДУЛАЗИЗХОННИНГ ҲИНДИСТОН ПОДШОҲИ (АВРАНГЗЕБ)ГА ЕЗГАН ЖАВОБ МАКТУБИ*

Беқиёс ҳамд ва муқаддас асос сано эгамга лойиқдирким,
«оллоҳ бор эди, у билан бирга ҳеч нарса бўлмаган» (ҳадиси)

¹⁵ Тоҳо ва ёсин — «Қуръон»даги икки (20 ва 36) оятларнинг номлари бўлиб, уларнинг бу йиғиндиси Муҳаммад пайғамбар нисбати сифатида ишлатилади.

* Ушбу ҳужжат Субхонқулихоннинг Ҳиндистон шоҳига ёзган мактубидир. Бу ерда хатотлар хатога йўл қўйиб «Абдулазизхон» деб кўчирганлар.

нинг аввалидан то — «бугун мулк кимники» (оят)нинг ниҳоясигача кенг ўлчанган мамлакатнинг янгилиниши (ҳам) биргина униқидир. Файз билан тўла, қулоқ солишлик вожиб «ғараз» ва гоятдан ҳоли фармоннинг унвони «Бўл, деди; бўлди» (оят) у (тангри)гагина хосдир. Элчи ва мактублар юборилиши унинг улғуворлиги ва олии мартаба эгасидан дастурдир. Ҳидоят йўлини тутувчи яхши хислатлиларнинг тўғри йўлга бошлаши унинг салтанат ва иқбол пешгоҳидан ҳужжатдир. Номдор элчини юбориш билан миллат ва дин қонун-қондасини мустаҳкам қилди.

Муқаддас салават қувончи ва буюк саломнинг армуғони (шундай) расулга мансубки, «Олло таоло ҳаммадан аввал менинг нуримини яратди» (ҳадис)нинг ибтидоидан то — «мен сингари бошқа (пайғамбар) бўлмайди» шарофат хотималикнинг охиригача муборак соат вақт (ҳамда) итоати лозим элчилик (ҳам) униқидир; оқибати саодатли тушунча: «ва локин, расулиллоҳ (яъни Муҳаммад пайғамбар) — пайғамбарларнинг сўнггиси» (оят) пайғамбарлик муҳри ва сўнгги элчилик унга хосдир «Ва сўнг яқинлашди» қадрининг баландлигидан (тангрига) икки қавс оралиғи даражасида (туришидан) ёки жуда яқин туриши даражасидан оламга «раҳмат» мартабаси тушди (ва у мартаба) ҳидоят йўлини кўрсатувчи асхоблари учун — тангри улардан қиёмат-қойинмгача рози бўлсин — ҳужжат бўлди.

Сўнг, хилофат офтобининг машриқи, адолат қуёшининг матлаъи, машҳур подшоҳлар хулосаси, комкор шаҳриёрлар сулоласи, ҳаққоний, тўғри йўлни маҳкам тутган, аҳли тугён ва аҳли исёни ҳалок қилувчи, кофирларга қарши курашувчи, ёмонлар душмани, фаридун қувватлик, исқандарасарлик, фалак қадрлик, осмон соябонлик, халойиқпаноҳ ва ҳақиқат огоҳ ул (жаноб)нинг ойинага ўхшаш кўнглида (шу нарса) қарор топсин ва нақшлансинки, дўстлик ва ошнолик алоқалари ҳамда бирлик ва ҳамжиҳатлик воситалари — яъни дўстликнинг жами мазмуни ва бирликнинг барча маънилариини ўзида тўплаган килкнинг гавҳартизма тасвири бахтиёр фурсат ва саодатманд соатда етиб келиб, бағоят хушдиллик манбаи ва бениҳоя қувончнинг сабаби бўлди; беҳисоб фатҳлар эшигини очган қувончга тўла мазмундан шодкомлик дарвозалари ва ҳуррам эшиклари кенг очилди. Ҳа, доимо фармонраволик орзусида ва (бошқа) мамлакатларни фатҳ қилиш ҳаёлида бўлган салтанат тахтининг тўрида ўлтирувчилар ва адолат бисотининг мумтозлари учун қандай ҳам хайрли иш фатҳу зафар (хабари)ни эшитишдан қувончлироқ ва қанақа ҳам воқеа муваффақият ва ғалабага оид хабарни билишдан мўътабарроқ бўлсин. (Шунга кўра), шоҳлик нозирининг кўн-

тил кўзгуси ақлни занг ғуборидан тозаланган ва жаҳонгирлик асбоби ҳар бир иш юзасидан тайёр қилинган, хурсандчилик билан тулиб-тошган шу кунларда тангри йўлида кофирларга тиломан қарши курашмоқликнинг ҳукми билан оллоҳ даргоҳидаги бу ниёманднинг хоҳиши шундайки, жангу жадал майдонда ва газавот жавлонгоҳида фалакни (ҳам) олувчи ва дунёни кезувчи саманд отга жавлон бериб, исломнинг ўткир қиличини ва интиқом денгизини душманлар қони билан кетма-кет бахтиёр қилмоқ зарур. Ўта бахтсизлик асари ярамас шиалар (дили)га илтижо қилиб, баъзи бузуқ хаёллар пасткаш фикрларига йўл берганлиги аниқлангандан сўнг, мазкур орзу кучайди ва мустаҳкамланди. Хайрлик дилимизда нимаики марказлашган бўлса, (энди) ошкор бўлди. Дўстлик одатида бир-бирига бадандиш бўлиш муқаррар душманликдир. Шундай бўлгач, адолат дастгоҳ ул жанобни ҳозиргача у худудга газавот қилиш ишларидан (сўзлаб) хушнуд қилинганча йўқ. (Энди эшитинг): бу бошдан-оёқ саодатлик юришни амалга ошириш йўлига киришилди ва ҳаракат қилинди: фавж-фавж зафар асарлик лашкарларни бузғунчи қизилбошлар томон жўнатдик (ва) урушда мағлубиятга учрайдиган (қизилбошлар)нинг аксарияти ҳалокат жарига қуладилар ва ҳароба хонасида қолдилар.

Оллоҳга шукурки, бир минг бир юзинчи, илон йилининг рабиал аввал ойида кўп қалъалар ва такрорлаб бўлмайдиган жойлар, хусусан, Эрон мамлакатининг калиди ва Хуросоннинг дарвозаси ҳисобланмиш Болои Мурғоб вилояти босиб олинди ҳамда қизилбошларнинг кўпгина ишончлик номдор кишиларидан бўлган, ул мамлакатнинг ҳокимлари асир олиниб, хилофат пойтахтига келтирилдилар.

У жойларда алангаланган қирғиннинг кучли ўтидан ва жангу жадал шиддатидан Ироқ ва Хуросон аҳли қўрқувга тушиб, тиллари сўзлашдан қолди ва асхобларнинг лақабини ўзларига гумбаз қилдилар ва (буни) ўзларига одоб билдилар. Улар сунний (мазҳаби) ҳақиқатига ишонтирилдилар, уларда (илгари) шиа нопоклигидан булак одоб йўқ эди. Ул ўжар гуруҳнинг масжид ва ибодатхоналари жума ва жамоатнинг турар жойига ҳамда тоат ва ибодат мақомига айланди. Минбарларнинг энг баланди ва маншурлар¹⁶ важҳи бўлмиш «Тоҳо ва Ёсин»га бўйсундириш ва халифани рошидинга бўлган таъзим қайта тикланди ва («Тоҳо ва Ёсин»нинг) овозаси баланд бўлди.

¹⁶ Маншур — пайғамбар томонидан халққа қарата имон келтириш учун қилинган мурожаатнома.

Босиб борувчи аскарларнинг таъқиб қилиб кириб боришидан у жойлардаги нодон қалалар шундай тафаккур ва ҳаёл танглигида, маҳбуслик ва улоқтириб ташланганлик (ҳоли) даларким, ватани тарк этишдан ва ўз жонидан кечишдан бўлак бошқа бирор муҳим иш қилишга фурсатлари йўқдир. (Баит):

Ҳеч ким унинг тоқат шукрини қилолмайди,
Магар бизнинг тухфамиз ожизлик ва муҳтожлик бўлса.

Аmmo, (бандаларига) ниъомлар берувчи ҳазрат (тагри)нинг иноятидан Ироқнинг дилкушо майдонини қон тукувчи шамшир хайр мавжининг будути билан нифоқ аҳлининг попок вужудидан ювиб ташламагунча роҳат ва осойиштадик тахтида бир лаҳза ҳам хотиржамликда ултирмаслик лозимдир. Очиқ-равшанки, агар шу мақсадни рўёбга чиқариш йўлида ўртамизда ўзаро ёрдам қуввати ва иттифоқлик қудрати куч ва зухр топса ва у бир тўда хасларга нисбатан мажбур этадиган оташ алангаланса, (унда) у бахтсиз тонфадан қўлдан бўлак ному нишон қолмайди, балки у ўлканинг ҳамма тарафига нур барқ уриб сочади; сахий миллат зиёсининг ва шарият қўшинининг жилолик нури — тагри (бандаларини) қоронғулик ва зимистондан сақласин — барча жаҳоннинг ҳамма бўлакларига ярқирайди ва порлайди. Қуёш ва Муштарий ҳар бири бир буржда самимий ҳолатда барқарор бўлгач, қандай қилиб ҳам шундай бўлмасин. (Улар) мувофиқлик фалаки ва ҳамжиҳатлик осмонида яқинлашиш ҳолатида бўлганларидан гариб ишлар манбаи ва ажиб йўсунар масдаридир. (Жаноблари) исломийя фирқасида ҳукм қилишда ягона (шахс) бўлганликларидан (улар) таассуб енгини астойдил шимаришда ҳамда юқори мартаба эгаси бўлганликларидан тақвода ҳам сазо-ҳаракат қилишлари лозимдир.

Ушбу воқеалар хабарини етказиш ва қон-қариндошлик лойиҳаси (у жанобнинг) муқаддас хотиралари хурсандчилигига сабаб бўлур, деб ихлосманд ва эътиқод атвор бандамиз, мазкур ғазавотда иштирок қилган (ва) бўлган воқеалар тафсилотини муфассал биладиган Шохбекбий элчилик расми билан ул вилоятга юборилди. Элчиликка лозим бўлган маросимларнинг ижросидан хотиржам бўлгач, (унга) тезлик билан қайтишига руҳсат берилиб, ортиқча ушлаб қолмасалар ва тўхтатиб турмасалар.

**[ҲИНДИСТОН ШОҲИ] АВРАНГЗЕБ ПОДШОҲНИНГ
[СУБҲОНҚУЛИХОНГА] ЕЗГАН МАКТУБИНИНГ НУСХАСИ**

Беқиёс одил (тагри)га ҳамду санолардан сўнг (чулки) мулк ва мол унинг улуглик қудратининг ато қилганларидан-

дир ва қоншот зарралари унинг беқийс қосиниг¹⁷ (ҳамда) заволеиз зилолнинг парвардасидир — сон-саноқеиз саломлар бахтиёр, мақталган найғамбаргаки, у одамзодга янглинишининг қон-қора тунида ҳидоят нури билан раҳбарлик қилиб, уларни мақсадларнинг сарманзилларига етказди ва унинг қомёб истеъдоди мукаммал, ҳар парсадан хабардор, гуноҳни кечирувчи ва ҳадя берувчи худованднинг раҳматидан бўлиб, (унинг) кибриё асоси (ҳассаси) инсон ва руҳлар жонини силкитди.

Улуғлик ва жамол саронардаси махрамининг ул камол топган хонадонига ҳамда жазо ва ҳисоб кунда гуноҳкор (бўлмиш) қари ва ёшлар жарималарига шафи бўлувчининг шуҳратлик асхобларига маълум бўлсинки, баланд мартабали, олий ҳислатлик, юксаклик ва шавкатпаноҳ, ҳашамат ва шон-шавкат дастгоҳ, шижоат ва ботирлиқни тамоман эгаллаган, шавкатлик ва олий хонадоннинг худосаси, азиз ва улуғ оиланинг покизаси, номдорлик нурларининг зуҳури, бахтиёрлик аломатининг масдари, салтанат ва жаҳондорлик гулшанининг ниҳоли, фалак ҳокимиятининг гумбази, улуғлик доирасининг маркази, жасурлик зарраларининг ёруғ нури, давлат узугининг кўзи (яъни Субҳонқулихон)нинг ойдек мунаввар кўнглиларида махфий ва пинҳон қолмасинки, (ул) шавкатлик ва олий хонадон покизасининг хонлик тахтида ва ҳукмронлик ёстугида қарор топганлигининг хабари муносиб ва буюк қулогимизга етиб келганда, муаттар буй илтифотинининг табриқномаси билан элчи юборишини истаган эдик. Аммо, Муҳаммад Сиддиқ ўта подонлиги ва ёшлик ғурури орқасида ўз мавқе андозасидан чиқиб, ўз ҳуқуқини бўйсунмаслик билан алмаштириб, ўша яхшилик йўлини тутган сарзаминда тугён ва исён кўтарган эди ва у томоннинг йўллари тўс-тўнолон ҳамда фитначилар тартибсизлигининг хас ва хашагидан тоза бўлмади. (Шуига кўра) бу маъни (яъни элчи юбориш) вақтинча кечикди ва бу иш анча кейинга чўзилди. Эндиликда эса исённинг ўти ўчган ва у томон худудларининг ногинч дарахти тагирининг тез эсувчи тақдир шамолли билан қулаган экан, жаҳонпаноҳ даргоҳнинг яқин кишиларидан, одобда азамат ва фалакдастгоҳ боргоҳнинг огоҳи бўлган, шижоат нишон хонзод Забардастхонни (у томонга) юбордикки, у (сизни) хонлик болиши билан (тахтга) ўтиришинигиз ҳамда иқбол ва қомронлик тахтига чиқишинигизни табриқлаш маросимини амалга оширсин ва у ердан ҳашаматпаноҳ, шавкатдастгоҳ шоду хуррамлигининг бонен бўлмиш баъзи буюк ва шавкатли ҳодисалар ҳамда улуғ ва бахтли

¹⁷ Қос — катта барабан, яъни осмон маъносиди.

воқеаларнинг муфассал хабари билан қайтиб келсин ҳамда муаттар бўйли хома (эса) бу (воқеалар)ни зоҳир қилади, (албатта).

(Ўзимиз хусусида қуйидагиларни баён қиламиз) бепоён Ҳиндистоннинг катта заминдорларидан бўлмиш ва файз пайдо этувчи ушбу (мамлакатнинг) чегарасидаги йирик ҳокимларидан ҳисобланмиш Ронодан жузъя олиш нияти билан жаҳонкушо байроқ ва оламоро туғ дорулхайр Ажмир томон кутарилди. Муҳаммад Акбарни музаффар қўшинлар сардор қилиб, у мазкур кофирни ҳар томондан исканжага олиб ўраб олган эди — у бадномни қириб ташлаш учун юборган эдик. У (Муҳаммад Акбар) ёшлиги туфайли ва тажрибасизлиги орқасида ўз қилмишларига яраша бўлган ва нимаики кўрган бўлсалар кўрган тоифаларнинг фириб ва алдовларига учиб, узоқни кўришлик водийсидан юрмади, ўзини исёнга мансуб қилди, ўз мавқеи ва мартабасини билмади ва шу сабабли у тиф тутган мужаҳҳидлар ва баҳромкирдор тиф тутганлар дастидан Ҳиндистон вилоятида ҳеч бир ерда қароргоҳ ва манзил топмади (ва) ночор ўзини Сивонинг кофир, урушқоқ ўғли Синхга қарашли тоғ оралиғига — бу ерда олиб бўлмайдиган қалъалар, баланд қалъачалар, дарахтлар билан қопланган чангалзор ва юриш мумкин бўлмаган душвор жойлар кўп урди.

Мазкур Роно жузъяни тўлашда қатъий туриб олганидан ва буни ўзининг авлод-аждоди учун номус деб ўйлаганидан сўнг, (кўп ўтмай) жузъяни ўз хоҳиши билан тўлади. Шу вақтда пешма-пеш (бизга) бож тўловчи, фармонбардор ва фалакмадор давлат(имиз)нинг иноят қўлини ушлаган Бижопур волийсининг Синхнинг зулмига қарши доимий ёрдам сўраб қилган аризалари жаҳонпаноҳ саройга етиб келди. (Синхнинг) Декҳан томондаги раъият ва халққа қилган зулми адлу адолат пешгоҳида маърузага етди. Файзли марҳаматларга шукрим, улуғ моликул мулк (тангри) жаҳондорлик эшикларининг калидини ва шаҳриёрлик воситаларининг тартибини бизнинг азамат ва қодир кафтимишга қўйди ва илтифотларга миннатдорликким, олам ҳукмдори (тангри) [Ҳиндистон] чегаралари ва йўлаklarининг ва жумла жаҳон халқлари матлаблари хоҳишини ушлаш жиловини бизнинг буюк ва ихтиёр қўлимишга тутди. Кенг мамлакат(имиз)нинг ўлка ва атрофларининг сатҳи ва чегарасини ҳамда улкан вилоятларнинг шаҳарларини ўз ҳимоямиш бағрига ва мудофаа ихотамишга олиб, ёвуз ва ўжар фитначи тоифаларнинг ҳақоратидан асрашдан бошқа ниятимиз йўқ. (Шунинг учун ҳам) жаҳондорлик ҳиммат(имиз)нинг зиммасига лозим бўлдики, жаҳонгир ва оламни кезувчи қўшин ва гардун мисол ва қуёш

сифат чодир — олий пойқадам (имиз) соясини, Декҳан мулкининг майдони устига ташлаб, аҳолисининг осойишталигини таъминлаш ва душманни қўлга тушириш ҳамда (мазкур) кофирни орадан кутариш зарур. Шу онда исёнчи олам боғини ўзига танг кўриб ва зиқлик чангали ҳамда надомат оташида эриб, ул кофирнинг куч ва қуввати ўз ишида тўхтаб ва (унинг) қудрату қодирлиги ҳаракатда самарасиз қолди. Сўнг у (ўзининг) пасткашлиги ва жинойтларини кечиришни сўраб аризалар юборди. (Ўзи учун) барча восита ва илтимосларни ишга солиб, абадий халифатнинг осмондек баланд рутбалик саройи остонасини ўпишга (рухсат қилиш)ни илтимос қилди. Шу бир-икки йил мобайнида (ўша) ёвуз кофир нималарни ҳам кўрмади: унинг кўп вилоятлари музаффар низомлик ислом қўшинлари отларининг оёғи остида поймол бўлди, бундан фақат сипоҳлар тараддудига жой бўлмаган ва шижоатлик жангчиларга жанг майдони ҳисобланмайдиган ғор ва чуқурликларгина мустаснодир; у (фитначи) зиндон ҳукми ва жаҳаннам йўлига эгадир. Унинг ўлкаси тасарруф ихота (миз)га кирди ва ғолибкор давлат валийлари (миз) томонидан босиб олинди ва у урушда мағлуб бўлган харобхонага муносиб бўлди. Бу ақлсизлик ишидан юз ўгириб (кечирим сўраб) келмоқчи бўлди. Аммо, гуллаб-яшнаган Декҳандаги озор чеккан бечора халқни (ўз ҳолича) қолдириш маслаҳатдан бўлмагани учун жаҳонкушо азимат (имиз) шунга қарор қилдики, у тор-мор этилган, таг-томири билан йуқ қилинади, (токи) бу ерларда қайтадан пайдо бўлмасин ва унинг истаги амалга ошмасин. Иншоолло таоло поёнига яқинлашган ишлар (тез фурсат ичида) саранжом топади ва фатҳу ғалаба ҳамда зафару бахтиёрлик билан биз кишворкушо, тезюрар, жаҳонни кезувчи отимиз жиловини хилофат тахти томон илтифот билан қаратамиз. Карамли муддао «аммо, оллоҳнинг мурувватини уларга (ҳам) кўрсат» (ояти)нинг тақозосига кўра, булут тангрининг марҳаматларидандир.

Ниҳоясиз илоҳий неъматлар шукридан сўнг, ҳома баъзи янги фатҳлар шарҳини қисқа ва лўнда, тоза ва ажойиб услубда баён қилади. Тангрига шукр ва (ундан) миннатдор-мизки, шу бахтиёр анжомлик кунлар Қашғар вилоятига тўташган жойларга қилинган юриш деярли ғалаба билан тугади. Тоғу тепаликларнинг кўплигидан у тоғлик ерни босиб олишни тасаввур қилиш маҳолдир ва улў иқболли султонларнинг (бу ўлкани босиб олишдаги) ишларининг сариштаси донмо уни қўлга киритиш мумкин эмаслигига дучор бўлган эди. Ниҳоят (бу ўлка) абадий давлат (имиз) валийларига на-сиб бўлди. Чумоли ва чигирткадан кўп, сурбетлик ва бебок-ликда шер ва йўлбарсдан ҳам баттар (бўлган) қалмоқ қав-

мига қаттиқ танбеҳ берилди ва (бизнинг) қонга ташна қиличимиз даҳшатидан жанг дарёсидаги тимсоҳлар ва урушқоқ йўлбарслар ўз бошларини панага тортдилар.

Шунингдек, Декҳан мамлакатида кенглиги ва катталиги билан машҳур бўлган Жонда вилояти ҳамда (қўшинларининг) беҳисоблиги ва шон-шавкатлари билан мағрур бўлган у ер чегарасидаги ҳокимлар ҳам бўйсундирилди. Мамлакатларни фатҳ этувчи давлат(имиз) соф (қўшинларининг) қақшатғич зарбасидан мазкур тор-мор қилинган заминдор кўп уриниш ва қурашлардан сўнг хорлик ҳокига ўтирди ва қочиш водийсини нажот манзили деб билиб, қочиш иснодини ихтиёр этди ва ислом лашкарларининг ғозийлари қўлидан қатл шаробини ичди. Ва жаҳондек кенг ул жой олий мақом даргоҳ бандаларининг тасарруфи билан оройиш топди. (Шунинг учун ҳам) «оллоҳга ҳаминша беҳисоб, муттасил шукур билан унинг етарли неъматини учун шукур қил ва соф, баракали ва астойдил, мақташ билан унинг тўла карамини учун (уни) макта».

Мазкур элчи [Бухорога] етиб бориб элчилик вазифасини адо этгандан сўнг, уни ортиқча ушлаб қолишга рози бўлмади (унинг қайтишига) тез рухсат этсалар. Адолат, инсоф ва олийлик равнақи оқибати бахтиёр, олий мақом ота-боболарининг мақтовига сазовор яхши сифати билан давр(ингиз)га мансуб бўлсин.

**ҲАЗРАТ ХАЛОФАТПАНОҲ [АБУЛФАИЗХОН]НИНГ ҲИНД
ВИЛОЯТИГА ТАБРИК ЮЗАСИДАН АМОРАТПАНОҲ СУЛТОНБИЯ
ҚУШБЕГИ ЭЛЧИЛИГИ ОРҚАЛИ ЕЗИБ ЮБОРГАН МАКТУБИ**

Тангрига шукурлар ва (ундан) миннатдор(миз)ки, кинотини барпо қилган ва мавжудотлар парвардигори (томонидан) инъом (қилинган) султонликнинг барчага баробар файзи ва булут фазлидан — «айт, оллоҳ мулклар молики; у хоҳлаган (киши)га мулк ато қилади» (деган) яхши оятнинг далили билан инсонларнинг мақсад ва хоҳиш дарахти шоҳчаларининг ғунчаси олий даража ва яхши мартабада — «хоҳлаган (киши)имни азиз қиламан» фотиҳанинг хушбўйиси билан яшнаб, улар турмушининг ривожини ва тараққиётига восита бўлмоқда. Умид-истак ниҳоли, улуглик ва шавкат, юксаклик ва бахт кучати, қудрат ва иқбол шажараси, улугвор, ходим, олий даргоҳнинг олий мақоми ҳашамат ва адолат равнақи, саодат ва шарофат рамзи, илтифот ва марҳаматнинг пайти, ҳазратоллоҳ «ли маъоллоҳ»¹⁸ хабарларининг масдарини,

¹⁸ *Ли маъоллоҳ* — сүфизмга оид терминлардан бўлиб, «оллоҳ билан яқинлашиб, бирлашиб кетган» деган маънода.

фуқаро ва уламнинг бош паноҳи, фузало ва халқлар қароргоҳи, арши аъло манзиллик ва фалак мартабалик (жаноб)га ҳамиша океандек карам, денгиздек марҳамат ва ҳазрат каримул-акрамликни «мен сени ер юзида халифа этдим (токи) халқлар орасида ҳақиқатни ҳукм қилгил» (оятининг) ижроси билан ва «юқори даража (мақом)га кўтариш» (ояти)нинг тақозоси билан доимо серунум этиб, кишваркушолик байроғининг моҳчасини (ойчасини) порлатсин, тангри ҳимоясидаги ул давлат хайрихоҳларига (бир) шабистон (осойишталик бахш этувчи) бўлсин.

«Оллоҳга шукр қилиш (билан) неъматлар устига неъматлар қўшилади». Қудратли ва ягона ҳазрат (тангри)нинг илтифот марҳамати билан давр келинчакларининг хуршид руҳсори ва замон қизларининг қамар ороси жавҳар ва лаъллар билан ҳузуру сурурни безади.

Шу хуш ва интизом ўрнатилган кунларда «У — оллоҳ марҳамати, уни хоҳлаган (киши)га беради» деган (оят) ишорати билан ҳожатлар қозиси (тангри) даргоҳидаги ҳожатманднинг бахтли зотлигидан ва баракасининг зиёдалигидан шаҳарларда яшовчиларнинг муддаолар чеҳраси ва мамлакат халқларининг пешонаси фароғат ва осойишталикнинг гулгул очилиши ҳамда омонлик ва тинчликнинг нақши билан гамом зебу зийнатланди; ҳумоюн лақабимиздан ислом минбари зийнатланди. Фуқаро аҳволининг чамани ва раъиятнинг умид гулшани (бизга) хайрихоҳларнинг ёрдами билан жабр шамоли ва тўфон тўғенидан саломат бўлиб, ҳамиша эмин у омонлик боиси бўлмиш мунаввар зотимизнинг сиҳат-саломатлиги тилга олинмиш даражасига етди.

Бу мислсиз ҳадяларнинг шукронаси билан муаттар хотир (имиз)нинг мулоҳазаси ва файзлик кўнгил манзури шулки, ўз мақсадинигина кўзлаб пиёда юрувчилар ва мақсадсиз майдонда жойида туриб қолганлар мақсад бисотида ва таллабларнинг катта йўлида умид юзларини дилором от устида (бизга) қаратиб, фарзин юришда ҳодисаларни банд ва филни мот қилишни (бир-биридан) фарқ қилмадилар ҳамда дўстлар йиғинида умид кувачасидан тотли ва лаззатли бўлиб, талхкомликка юзлантирувчи мастлик қултумлари ва (кишини) иккилантирувчи соғирдан бесаранжом бўлмадилар.

Бахтиёрлик билан эгизак бўлган шу вақтларда дўстлик гулистонининг севинчли майин шаббодасининг элчиси у буюклик саройининг тўрида тахтда ўлтирувчи ва адолат айвони суфасидаги тахтга муносибнинг давлат қуёшининг тулуғи ва адол нурлари пайдо бўлгани ҳақида хабар келтирди. Бу хабар хотир бўстони райҳонларига тозалик ва кўнгил боғлари сунбулларига равнақ бахш этди; дил гунчаси садбарг

(юзбарг) бўлиб очилди. Ва бошдан охиригача саодатли бўлган ул дўстогоҳ (подшоҳ) зотининг саломатлигининг қувончидан кўнгиш тинчлик ва севинч бонси зиёда бўлди.

Ниҳоятда сидқи диллик билан ул олий жаноб ходимларининг тинчлигини истайман. Карим (тангри)нинг олий жаноб марҳаматларидан бу банданавоз, мусулмонларга хайрихоҳ, хушёрдирки, унга карамлик ота-боболаримиз ва улуғ аждодимиздан мерос бўлиб қолган бу олий ҳимматлик ва комронлик муяссар бўлди ва абадий бўлиб қолади.

Буюк ота-боболаримизнинг ризолик йўли дўстлик ва (олий) мақсад қондаларини мустаҳкамлаш бўлиб, элчи ва мактублар юбориб, мувофиқлик ва ҳаққониятни изҳор қилиш экан, лозим ва зарури шулки, бизнинг қайта тикланган ва авлод ва фарзандларимизга тақдим қилинадиган расм-одатимиз (яъни дўстлигимиз) ўз хусусиятини янада кучайтирган ҳолда вожиб бўлмоғи керак.

Шу маънини ҳосил қилиш учун амирлик паноҳи, вилоят дастгоҳ, шак-шубҳасиз давлатхоҳ, тўғри эътиқодлик, марҳаматга лойиқ, хоназод иноятига қобил; авлод-аждодидек тортиб олий остонамиз ғуборини тобелик кўзига тўтиё деб билган, ажойиб одоблик ва мақтовга арзийдиган ахлоқлик, мулозиматнинг қонда ва дастурини яхши тушунадиган, адаб таълими ва таъзим одобини биладиган Рустамбий Оталиқнинг ўғли Султөнбий додхоҳни элчилик (расми) билан ва фирузбахт тахт(ингиз)ни табриклаш важҳидан у томонга элчи этиб тайин қилинди, бориб камол ҳамжиҳатлик хусусияти шаронгларига риоя қилиб, бирлик расм-қондаларини кўнгилдагидек натъжалик қилиб ва мустаҳкамлаб, сўнг қайтади.

Қачонки, (хузурларига) ташриф буюришдан мамнун бўлиб, бандалик лозиматини ўрнига кўйса; унга топширилган зарур ишлардан нимайки эшитилса қулоқ бериб (унга) иқбол даражасини (яъни қабул этиб бахтиёр қилишликни) муносиб кўрсалар.

Хилофат ва комронлик кунлари абадий ва давомли бўлсин. Пок парвардигор ҳақи!

[АБУЛФАИЗ]НИНГ МЕХТАР УБАЙДУЛЛО ЭЛЧИЛИГИ ЖИҲАТИДАН ҲИНДИСТОН ПОДШОҲИГА ЕЗГАНЛАРИ

Тангри файзининг мадади ва пок парвардигор карам булутининг томчилари билан меҳру муҳаббат ва ҳамжиҳатлик райҳонларининг муаттар иси ҳамда улфат ва дўстликнинг хушбўй сабоси, халқ тоифаларининг умид чамани, барча инсон синфларининг тозаликни орттирувчи мурод гулшани равнақ топсин!

Осмон комронликнинг абадий тахти ва фалак жаҳонбонликнинг доимий маснади, шон-шавкатли ва жаҳонгирликнинг бисоти, бирламчи бахт-саодат, (худонинг) латиф ходимларининг унсури, ҳашамат эгаси, олий мақом, қутлуғ анжом, саодатманд, салтанат хислатлик, Исқандар мартабалик, Жамшид шавкатлик, Баҳром савлатлик, юлдуз сипоҳлик, адолатдастгоҳ, шарофатогоҳ, давлат буржининг юлдузи, ҳашамат дуржининг¹⁹ иқбол гавҳари, шоҳлик оила сулоласининг улуғи, шаҳаншоҳлик хонадонининг хулосаси, шижоатлик ва ботирликнинг сара жавҳарлари, шавкат ва қарам хазинасининг гавҳарлари, доно шоҳлар ниҳол боғининг меваси, улуғ мартабали кишваркушо султонлар умидининг натижаси, шон-шуҳратлик, олий даргоҳ ва олий мақомнинг — тангри унинг меҳрибонлик соясини то қиёматгача мусулмонлар учун абадий зийнат, мартаба, муборак ва бахт этсин — хоҳиш ва матлаб баҳористони дарахтлари шоҳларининг гулларини замоннинг совуқ шамоли ва давр макрининг тўфонидан сақласин ва асрасин; у олий зотнинг (тобора) ортиб борувчи кудрат ва иқтидори ҳамда кучайиб борувчи азимат ва эътиборини то гардишсифат айланувчи фалак чархининг инқирозига қадар замоннинг шум қўлидан ва кеча-кундуз офатидан узоқ қилсин.

Алҳамдиллоҳ, давлатимиз тонгининг ва ҳашамат нури-мизнинг барқ ургандан бошлаб мерос мамлакатнинг (бу нурдан) кўплаб фойда топган қалъаларида истиқомат қилувчилар ва шон-шуҳрат эрттирган ерларда яшовчилар тамом шод-хуррамлик ваҳждан таърифга сифмайдиған қувончга эга бўлдилар. Барча раъият ва халқлар омонлик ва фароғат бешигида ором тспиб, давлатимизнинг барқарорлиги ва абадийлигини ўз олий матлаблари деб билиб қувонмоқдалар. Шунга биноан, жалоли аҳадият (тангри)нинг кундан-кун қилаётган янги ҳадялари билан давлатимиз бойлиги ва шавкатимиз воситаси кучаймоқда ва кўпаймоқда. Пок парвардигор даргоҳидаги бу ғиёманднинг ҳақиқатни танлаган хотир пешгоҳида ҳар ниманки қарор топган бўлса, ғайбий мададнинг баракаси билан унинг маҳсул нурлари бутунлай ва тамоман зуҳр этди ва порлади.

Шавкат ва салтанатпаноҳлар, чунончи, ўтмишда улуғ аждод ва ҳурматлик боболар «Сенга юборилган китоб — муборакдир» қарим (оятининг) далили билан томонлараро элчилар юбориш расмига риоя қилиб, «одамлар орасидан сени танлаб олдим» (оятининг) қувватлашига асосланиб, мактуб ва саломномалар юбориш билан ҳар икки томон давлат ва-

¹⁹ *Дуржи* — қимматбаҳо буюм (тош)лар сақлаб қўядиган идиш.

лийларининг муҳаббат юзига мактублар эшиги очиб келганлар.

Модомики, ўтмишдош ота-боболарнинг асосий пули улфат ва дўстлик машъалини ёқиш ҳамда ҳамжиҳатлик ва бирлик силсиласини ҳаракатга келтириш бўлган экан, бу маънилар сурати (бизнинг) хуршид хотирамизда ҳам жило беради.

Оқ кўнгил хотирамизда (шу) сақланганки, келажак авлод билан бирликда ўтмишдош аجدодларимизнинг одатларини қайта тиклаш — давлатларимизнинг юксаклиги ва ҳаққоний ишимизнинг мустаҳкамланишига сабаб бўлади.

Суннатни қайта тикловчи, қадимий хоназод, дуруст эътиқодли, саботликни самимий ихтисос қилган, банда огоҳ, жаҳонпаноҳ даргоҳнинг зодагон бандаларидан бири бўлмиш меҳтар Убайдуллани савоб (туғрилик) билан у томонга юборилди. Олий мартаба остонга қабулидан ва авлод-аждодларимиздан тортиб ўртада тартиб топган дўстлик лавозимлари адо қилингандан сўнг унга қайтиш учун муносиб рухсат берилиб, жаноблари томонидан махсус меҳтар Поянда Боқи ва Худойберди тахвилдорлар билан бирга (юбориладиган) моллар унинг (элчининг) сўзига асосан у орқали юборилса, мазкур банда (элчи) уларни каму кўстсиз гардунмадор саркор (яъни Бухоро хони) ҳузурига келтиради. Хилофат ва адолат айёмлари (ҳамиша) барқарор бўлсин!

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Бухоро хонлиги ва Мўғуллар империяси ўртасидаги элчилик муносабатлари	7
Бухоро хонлиги ва Мўғуллар империяси ўртасидаги иқтисодий (савдо) муносабатлар	13
Бухоро хонлиги билан Мўғуллар империяси ўртасидаги сиёсий алоқалар	21
Бухоро — Ҳиндистон муносабатларига оид ҳужжатлар (мактублар)	73

Низомиддинов И. Г.

XVI—XVIII асрларда Ўрта Осиё—Ҳиндистон муносабатлари. Масъул муҳаррирлар. И. М. Ҳошимов ва Б. А. Аҳмедов. Т., «Фан», 1966.

117 бет. (ЎзССР. Фанлар Академияси. Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик ин-ти). Тиражи 1000.

Низомутдинов И. Г. Взаимоотношение Средней Азии и Индии в XVI—XVIII веках.

9(С5)

На узбекском языке

Ильяс Гулямович
Низомутдинов

ВЗАИМООТНОШЕНИЕ СРЕДНЕЙ АЗИИ И ИНДИИ
В XVI—XVIII ВЕКАХ

Изд-во „Фан“ УзССР
Ташкент—1966

Муҳаррир А. Аҳмадхужаев
Рассон Е. И. Владимиров
Техмуҳаррир Ҳ. Қорабоева
Корректор Ҳ. Саъдуллаева

PO3061. Теринга берилди 20/1-1966 й. Босишга рухсат этилди 12/III-1966 й. Формати 60x90^{1/2}, 3,75 қоғоз л.—7,5 босма л. Ҳисоб-нашриёт л. 7,0 Нашриёт № 1620. Тиражи 1000 Баҳоси 50 т.

ЎзССР „Фан“ нашриётининг босмаховаси, Л. Б. Шастри кўчаси, 21. Зак. 36
Нашриёт адреси: Гоголь кўчаси, 70.